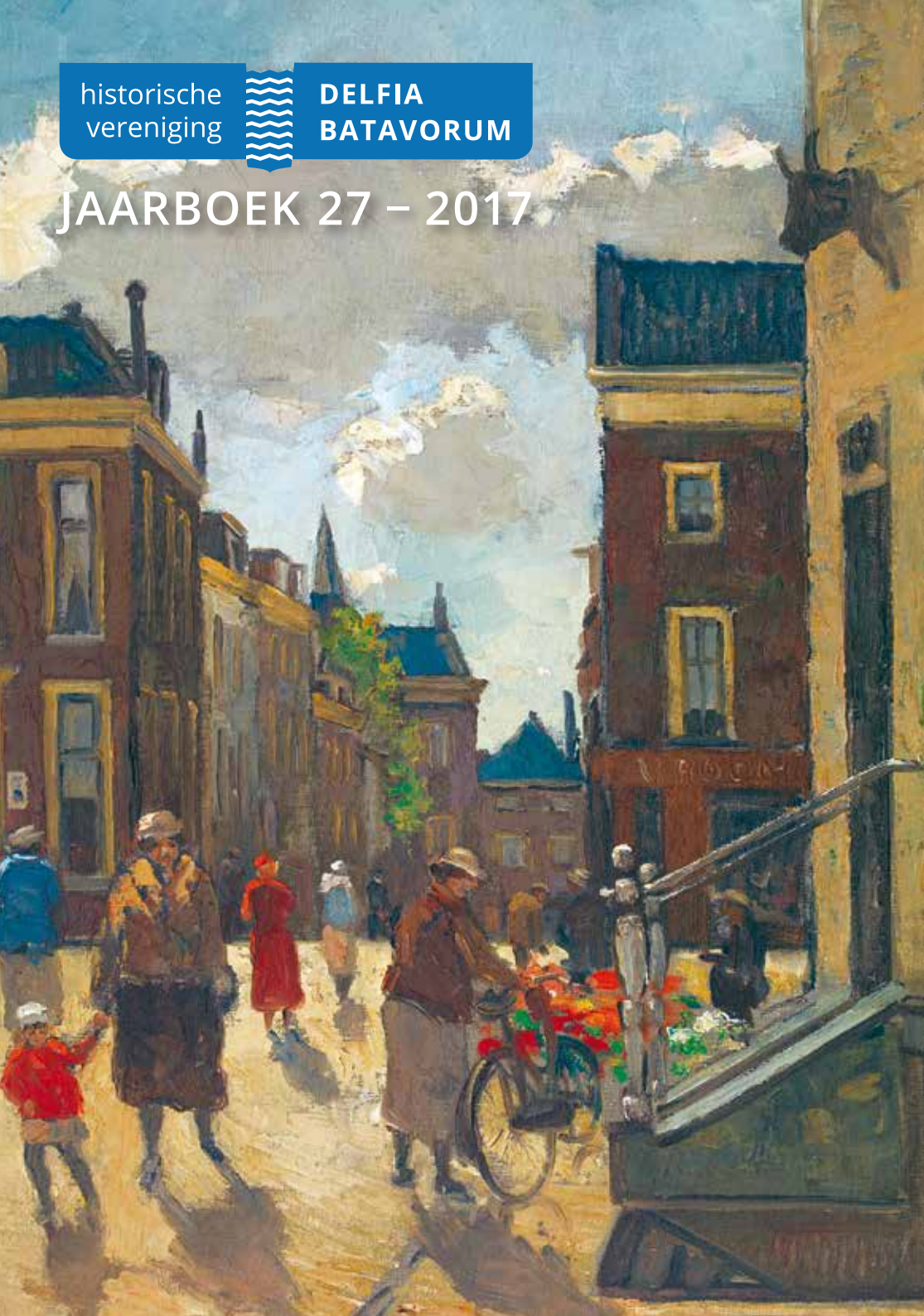

historische
vereniging

DELFLIA
BATAVORUM

JAARBOEK 27 – 2017

Jaarboek Delfia Batavorum
27 - 2017

Jaarboek Delfia Batavorum 27 - 2017

Delft 2018

ISSN 0927-409X

Dit jaarboek is een uitgave van de Historische Vereniging Delfia Batavorum, secr. Oranje Plantage 39, 2611 TK Delft, <http://www.delfia-batavorum.nl>

Redactie:

Peter Becker

Wilma van Giersbergen

Pauline Harmsen

Peter van der Krogt

Peter van der Kruk

Ingrid van der Vlis, voorzitter

Bas van der Wulp, secretaris, (bvdwulp@delft.nl)

Illustratieredactie: René van der Krogt

Advertenties: Paul Naaborg

Druk- en bindwerk: Twigt GrafiMedia, Moordrecht

© 2018 De auteurs en Historische Vereniging Delfia Batavorum

Foto op omslag: De Cameretten in Delft, op een zonnige dag, door Arie Wassenburg (1896-1970) (Zie blz. 183)

Foto blz. 2: Het interieur van de Sint-Hippolytuskerk (zie blz. 151)

Inhoud

Redactioneel	7	<i>Harmen Talstra</i>	
Historische Vereniging Delfia Batavorum	9	Sherlock Holmes op Jaffa: Kroniek van een herontdekt historisch graf in Delft	177
Jaarverslag over 2017	11	<i>Bas van der Wulp</i>	
<i>Gab Lansbergen</i> Kroniek over 2017	25	Door de 'Jap' bepaald: Het trieste levenslot van de Delftse onderwijzer Jan van den Akker (aanvulling)	181
<i>Aart Struijk</i> De torenmolen aan het Duyvelsgat	55	<i>Wilma van Giersbergen</i> Signalement	183
<i>Kees van der Wiel en Peter Ekamper</i> Kromme sikkel des doods, of de pest van 1624 in Delft	75	<i>Gertjan van der Harst</i> De Le Comteprijs 2016	185
<i>Bas van der Wulp</i> Kinderzorg binnen de rooms-katholieke charitas in Delft: De wezen van de statie in de Papenhoek, 1612-1800	97	<i>Archeologie Delft</i> Archeologische kroniek over 2017	193
<i>Ron Siteur</i> Wange van Bali (ca. 1797-1869); een onvrije immigrant uit Oost-Indië	115	<i>Peter van der Krogt</i> Nieuwe straatnamen in Delft 2017	201
<i>Theo van der Heijden</i> De klok van Delft - Een romantiesch verhaal	135	Het gemeentebestuur van Delft in 2017	207
<i>Ab Warffemius</i> Cuypers' onvoltooide hoog(s)te punt: De Sint-Hippolytuskerk aan de Voorstraat, een uniek bouwwerk binnen het oeuvre van Pierre Cuypers	151	De Delftse bevolking	207
		Over de auteurs	209
		Lijst van adverteerders	213
		Fotoverantwoording	215
		Naamregister	217

De redactiecommissie van de Historische Vereniging Delfia Batavorum draagt dit jaarboek op aan

Elke Olsder-Toxopeus

vanwege haar vele activiteiten op cultuurhistorisch gebied, in het bijzonder als 'commissaris' boeken. Zij levert daarmee een grote bijdrage aan de bevordering van de kennis van de Delftse geschiedenis.

De jaarboeken 1991–2016 zijn opgedragen aan (het jaarboek 2012 had een beperkte omvang wegens de uitgave van de *Canon van Delft* en is daarom niet aan iemand opgedragen):

H.W. van Leeuwen (1991)
Ir. H.H. Vos† en mw. W.M. Vos-de Koning† (1992)
Drs. A.J.H. Rozemond† (1993)
A.C. Kleyweg† (1994)
J. Grakist (1995)
Mr. H.V. van Walsum (1996)
Ir. W.F. Weve (1997)
B.K.P. Griffioen en mw. M.C.M. Griffioen (1998)
Mw. G.T.M. Gerritsma (1999)
Mw. P.C. van der Heijden-Wolfhagen† (2000)
Drs. J.L.W. van Leur (2001)
Mw. drs. L. Thijsse (2002)
P.A. van Koppen† (2003)
Ing. W.A.G. van Leeuwen (2004)
mw. A.M. Bergman† (2005)
Jan, Willem en Gerrit Mensert (2006)
Max van Noort (2007)
Het Gilde Delft Stadswandelen (2008)
Dr. H.L. Houtzager (2009)
R.A.J. van der Krogt (2010)
A. Struijk (2011)
Marilyn Warman (2013)
Irene Leupen-van den Bosch (2014)
Greetje van Walsum-Kieft (2015)
Ria van der Meer (2016)

Redactioneel

De inhoud van dit jaarboek van de Historische Vereniging Delfia Batavorum laat zien dat de geschiedenis van Delft divers is. Deze is soms droevig: een dodelijke ziekte, een afgebroken kerk of een verloren liefde. Maar de historie kan ook positief uitpakken: zorg voor de medemens, een man die uit slavernij opklimt naar een vrij bestaan of een grafsteen die aan de vergetelheid wordt ontrukkt.

Het jaarboek start met het ontkrachten van de mythe over helder veenwater dat in de middeleeuwen voor het beste bier in de regio zou zorgen. Aart Struijk laat zien waarom dit niet klopt in zijn verhaal over de Delftse molen met de mooist denkbare naam: de Duyvelsgatmolen.

Het was lange tijd onvoorstelbaar dat de zestiende-eeuwse medicus Pieter van Foreest voor zijn beschrijving van een pestepidemie de juiste cijfers hanteerde. Als zijn verhaal klopte, was in een jaar tijd maar liefst een derde van de Delftse bevolking aan de ziekte bezwaken. Peter Ekamper en Kees van der Wiel deden nauwgezet onderzoek naar de pestuitbraak van 1624 en ontdekten dat de onheilstijdingen allerminst overdreven waren.

De bestaansonzekerheid was groot in de vroegmoderne tijd. Weeshuizen deden hun best een vangnet te creëren voor kinderen die op jonge leeftijd hun ouders verloren. Maar wat doe je als jouw geloofsrichting officieel geen zorg mag bieden? Bas van der Wulp dook in de geschiedenis van de rooms-katholieke wezenzorg die vanaf begin zeventiende eeuw met horten en stoten kon worden opgezet.

Ron Siteur beschrijft de levensloop van een zeer bijzondere voorouder: Wange van Bali. De tot slaaf gemaakte Wange kwam in 1811 via een Nederlandse handelaar in Delft terecht, waar hij werd opgenomen in een koopmansgezin. Hij kreeg zijn vrijheid en trouwde - als vrij man - in 1828 met een Delftse dienstbode. De torenklok van de Oude Kerk doet niet direct aan liefdesverdriet denken.

Theo van der Heijden laat zien dat het negentiende-eeuwse 'romantisch verhaal' van Josephus Albertus Alberdingk Thijm over de Bourdon wel degelijk ook over het verlies van een jeugdliefde gaat.

En dan een ander pijnpunt voor vele Delftenaren: de geliefde Sint-Hippolytuskerk die in 1973-1974 afgebroken werd. Ab Warffemius doet uit de doeken dat de kerk volgens het oorspronkelijke ontwerp van Pierre Cuypers zelfs nog imposanter had kunnen zijn.

Tot slot vertelt Harmen Talstra over zijn zoektocht op begraafplaats Jaffa naar aanleiding van informatie die hij aantrof bij het invullen van de belastingpapieren.

Naast deze artikelen treft u de vertrouwde onderdelen aan: de kronieken, de Le Comteprijs, het bestuursverslag van Delfia Batavorum en het verslag van de straatnamencommissie. Het register maakt het jaarboek compleet. Veel dank is verschuldigd aan de auteurs en fotografen, alsmede aan de adverteerders, die samen voor dit gevarieerde en interessante jaarboek hebben gezorgd.

De redactie

Historische Vereniging Delfia Batavorum

Opgericht 30 oktober 1935

Ereleden

P. Bouwmeester† (1950)
Mr. G.E. van Walsum† en mw. mr. J.M. van
Walsum-Quispel† (1951)
Mr. H.E. Phaff† (1952)
P.C. Visser† (1959)
J. van Oel† (1969)
Jkvr. dr. C.H. de Jonge† (1970)
C.D. Goudappel† (1976)
A.J.J.M. van Peer† (1977)
G.G. Kunz† (1982)
Mw. J.M. de Wijs-Kamp† (1984)
Drs. A.J.H. Rozemond† (1985)
Ir. K.J.H.W. Deent† (1996)
Dr. M.A. Verschuyf (1997)
Prof.dr. J.J. van Loef (1998)
Ir. J.F. van Heel (2000)
Dr. H.L. Houtzager (2006)
Drs. W.H.M. Aalbers (2006)
M. van Noort (2011)
Mw. drs. G.D. van Walsum-Kieft (2013)
Ir. J.E.J. van Bergen (2016)

Delfia Batavorumprijs

(J.W. Blokpenning)

D. Wijbenga† (1993)
Drs. A.J.H. Rozemond† (1994)
Oudheidkundige Werkgemeenschap Delft
(1995)
Redactiecommissie Delfia Batavorum (1996)
Projectgroep Delfts Aardewerk (2001)
Midden-Delfland Vereniging (2003)
H.W. van Leeuwen (2005)
Dr. W.C.M. Zwennis† (2007)
Mw. drs. M.A. van der Meer (2010)
Ir. W.F. Weve (2010)
Dr. G. Verhoeven (2015)

Le Comteprijs

Dr. F. Spies (1999)

Ir. J. Koelstra en mw. J. Koelstra-van der
Struif (2000)
J.C. van Dijk (2001)
C. Koreneef (2002)
Stichting Sint-Hippolytuskapel (2003)
J. Coppoolse en mw. J. van Gastel (2004)
N. Peters (2005)
J.W. Versfelt en mw. E. Bekink (2006)
J.W.M. Ploegmakers en
mw. A.H.J. Ploegmakers-Talens (2007)
Vestia Delft (2008)
C.M. van der Woude (2009)
Mw. B. van Gelder (2010)
Gemeente Delft (2011)
Stichting De Witte Roos (2012)
R. Tamsma en mw. H. van der Woude (2013)
VVE Gebouw de Indische Instelling (2014)
K. van der Horst (2015)

Bestuur

Prof. dr. Th.H.P.M. Thomassen
(voorzitter en namens de Commissie
Achter de Gevels van Delft)
Mw. drs. I.B. Jacobs (vicevoorzitter en
namens commissie lezingen)
Mw. mr. W.J.B. Claassen-Dales
(secretaris)
M.L. Hom
(penningmeester)
Mw. dr. W.M.J.I. van Giersbergen
(namens de redactiecommissie, tot
11 mei 2017)
P.G. Becker
(namens de redactiecommissie, sinds
11 mei 2017)
Mw. J.H.M. van der Jagt-Toet (namens de
Commissie Behoud Stadsschoon)
P.D. van Tijn (namens de excursiecommissie)
Drs. A. van Tongeren
(commissaris PR en Media)

Convocaat/Nieuwsbrief

Drs. A. van Tongeren

Commissie Behoud Stadsschoon

Ir. P. Jonquière (voorzitter)

Mw. J.H.M. van der Jagt-Toet

(vicevoorzitter)

Mw. W.C.E. Kemper-van Eendenburg

(secretaris)

Mw. ir. A. Keers

Ir. T. Remmerswaal

Drs. D.F.H. de Quartel

Redactiecommissie

Mw. dr. I. van der Vlis (voorzitter)

Dhr. B. van der Wulp (secretaris)

Dhr. P. Becker MA

Mw. dr. W.M.J.I. van Giersbergen

Mw. P. Harmsen BA

Dr. P.C.J. van der Krogt

Drs. P. van der Kruk

Excursiecommissie

P.D. van Tijn (voorzitter/secretaris)

Mw. A.E. Mooij-Groenhof

Mw. drs. W.C.P. Steuteknuel

Commissie Lezingen

Mw. drs. I.B. Jacobs

Mw. M.F. van Bebber

Dhr. drs. F.X.M. Elshof

(sinds 17 oktober 2017)

Mw. L. Buissink (tot 17 oktober 2017)

Commissie voor de Le Comteprijs

Drs. W.H.M. Aalbers (voorzitter)

Ir. W.F. Weve

Ir. G. van der Harst (secretaris)

Ir. B. Ettehoven

Webmaster/internetredactie

Mw. J.S.L. Omvlee

Commissie Achter de Gevels van Delft

K. van der Wiel (voorzitter)

Mw. ir. A. Keers (secretaris)

I.M. de Schepper

Mw. M. W. Welle Donker

Prof. Dr. Th. H.P.M. Thomassen

(contact bestuur)

Mw. W.C.E. Kemper-van Eendenburg

Intermediair Boeken over de (Delftse) geschiedenis

Mw. drs. E.H. Olsder-Toxopeus

(voorraad inzien via de website)

Adverteerders Jaarboek

P. Naaborg

Kroniek

G.L. Lansbergen

Stichting Geschiedschrijving Delft

Mr. W.E. Merens (voorzitter)

Mr. D.J. van Doorninck (secretaris)

M.L. Hom (penningmeester)

Ir. J.E.J. van Bergen

Mr. N.P.O. Ruysch

Mw. drs. G. D. van Walsum-Kieft

Mw. N. Verschoor

Dr. G. Verhoeven (adviseur)

B. van der Wulp (adviseur)

Vertegenwoordigingen namens Delfia Batavorum

Leden van de Commissie Behoud Stadsschoon maakten deel uit van het Platform Spoor en van het Netwerk Strategische Monumentenzaken Delft.

Jaarverslag over 2017

Vereniging en bestuur

De Rabobank Zuid-Holland Midden was ook dit jaar, op 11 mei 2017, bereid gastvrijheid te verlenen aan de Algemene Ledenvergadering. Huishoudelijke en inhoudelijke zaken wisselden elkaar af tijdens de vergadering. Het Huishoudelijk Reglement werd tijdens de ALV aangepast aan de komst, medio 2017, van de nieuwe commissie Achter de Gevels van Delft. Daarbij werd tevens de taakomschrijving van de overige commissies in het reglement opgenomen c.q. geactualiseerd. De ALV benoemde Peter Becker als opvolger van statutair aftredend bestuurslid Wilma van Giersbergen. Zij vertegenwoordigde de Redactiecommissie van het jaarboek in het bestuur. Gedurende een groot aantal jaren redigeerde zij tevens de nieuwsbrief. Willy Claassen (einde eerste termijn), Irene Jacobs en Peter van Tijn (einde tweede termijn) werden herbenoemd.

Dit jaar vond wederom een boekenverkoop plaats bij Elke en Gert-Jan Olsder, op 27 mei. De opbrengst - ongeveer duizend euro - komt ten goede aan het Delfia Batavorumfonds.

Uit het Delfia Batavorumfonds werden in 2017 subsidies verstrekt voor het Pijlermonument op het Stationsplein, de publieksuitgave van het proefschrift over de Delftse Bijbel, de restauratie van acht kruiswegstaties uit de Hippolytuskerk, voor het uitbrengen van een cd met recent ontdekt werk van de Delftse componist Dirk Scholl (1641-1727) door Camerata Delft en aan de Fundatie van de Vrijvrouwe van Renswoude voor een boek over de wezenzorg in Delft.

Bestuursleden waren ook in 2017 aanwezig bij verschillende openingen van tentoonstellingen en presentaties in Museum Prinsenhof, zoals bij de partnerbijeenkomst van het museum, bij de opening van de tentoonstelling DNA van Nederland en bij de lancering van het Canon-netwerk.

Bij de opening van het nieuwe archiefgebouw van het Stadsarchief in de Harnaschpolder gaf het bestuur eveneens acte de présence. Verder werd deelgenomen aan het overleg van historische verenigingen in en om Delft in het Stadsarchief, vertegenwoordigde het bestuur de vereniging in het Strategisch Monumentenoverleg, in vergaderingen van het Erfgoedpodium en de werkgroep Cultureel Erfgoed.

Met de gemeente vond overleg plaats over de plaatsing van het oude torenuurwerk van het stadhuis.

De voorzitter en enkele leden van Delfia Batavorum hadden een bespreking met een vertegenwoordiger van het kerkbestuur van de Nieuwe Kerk over mogelijke alternatieven voor de plannen voor de ondergrondse aanleg van bezoekersfaciliteiten.

Le Comteprijs 2016

Voor de Le Comteprijs waren veertien zeer diverse (stads)verfraaiingen aangemeld. De door de commissie genomineerde werken varieerden in grootte en

in betekenis voor de omgeving: sommige waren kleurrijk, een enkele monochroom, andere betroffen een volledige verbouwing van een gevel of de renovatie van een geheel huis, weer een andere het slechts verwijderen van een reclamebalk. Alle voldeden aan de criteria van bijzonder initiatief, en meerwaarde voor het pand of de gevel zelf. Gekozen werd, mede vanwege de betekenis voor de omgeving, de historiserende gevelverfraaiing van Oude Langendijk 2, waarvan de heer Rob van der Leeuw eigenaar is.

Lezingen 2017

In 2017 werden door Delfia Batavorum acht lezingenavonden verzorgd, waaronder de inmiddels traditionele Pecha Kucha waar niet minder dan elf sprekers het woord kregen. De avond in juni werd in samenwerking met de Fundatie van de Vrijvrouwe van Renswoude te Delft georganiseerd, naar aanleiding van de opheffing van de Stichting het Weeshuis der Gereformeerden binnen Delft en de daarmee gepaard gaande verschijning van het boek *'t Weeshuys binnen Delft. Jeugdzorg in vele gedaanten*. Bijna alle avonden vonden plaats in de VAK die, ondanks de onzekere toekomst een jaar eerder, in 2017 open bleef.

Huib Zuidervaart en Tiemen Cocquyt openden het jaar in het Meisjeshuis op 24 januari met verhalen die de ruim negentig toehoorders meenamen naar 'De wereld van de vroegste telescopen in Nederland'. Zuidervaart vertelde over het geheim van de Delftse brillenmaker, een ware speurtocht naar de Delftse maker van de oudst bekende Nederlandse telescoop, die werd gevonden bij de werkzaamheden aan de spoortunnel in Delft (collectie Museum Prinsenhof). Cocquyt startte naar aanleiding van deze bodemvondst een wetenschappelijk onderzoek. Hij vertelde enthousiast over de verrassende uitkomsten en hoe uiteindelijk de datering van het kijkertje kon worden vastgesteld.

Berry Visser en Kim Schonewille.

Op 23 februari stond de avond in het teken van MOJO-concerts en MOJO-oprichter Berry Visser. Wat in 1968 startte op een zolderkamer in Delft groeide uit tot de grootste concertpromotor van Nederland: MOJO. Peter Sijnke ging uitgebreid in op de jongerencultuur van eind jaren zestig en het Holland Pop Festival in het Kralingse Bos (1970) in het bijzonder. In het publiek waren enkele oud-festivalgangers die duidelijk van de herinneringen genoten. In *Vrij Nederland* werd Berry Visser gekenmerkt als een van de vernieuwers van Nederland in de afgelopen 75 jaar. Kim Schonewille maakte een meermalen bekroonde documentaire over het alter ego van Berry Visser: *Madame de Berry*, die deze avond vertoond werd.

'Om belangstelling voor geschiedenis op te wekken kun je het beste aansluiten bij de eigen beleving', aldus onze voorzitter Theo Thomassen. Dat bleek duidelijk uit twee boeiende verhalen van Robert Nederlof en Rens de Graaf op 16 maart 2017, die elk op hun eigen manier vertelden, hoe ze met name jonge generaties voor de geschiedenis van Delft enthousiasmeren. Nederlof liet zijn zeer succesvolle Facebookpagina Historic Pictures of Delft zien, die meer dan 9000 volgers heeft. De Graaf vertelde over zijn ontwerpproject Unlock Delft, waarmee hij een speelse manier bedacht om de interactie tussen de bewoners van Delft en de rijke geschiedenis van de stad te bevorderen.

Op 20 april 2017 kwamen de bruggen in Delft voor het voetlicht, met presentaties van Frans Remery en Chris de Weijer. Dat Nederland een echt bruggenland is, heeft zo zijn redenen: ons dichtbevolkte land is vol kruispunten waar weg-, rail- en waterverkeer elkaar ontmoeten en daarvoor zijn talloze, vaak imposante, bruggen gebouwd. Daarnaast kent het land een keur aan grachtensteden met kleinere bruggen, bijzondere bruggen en bruggen met een historisch karakter. Delft is daarvan een mooi voorbeeld. Remery, medeauteur van de eind 2016 verschenen *Canon van de Nederlandse brug. 2000 jaar brughistorie*, schetste een goed beeld. De Weijer vulde dat beeld aan met zijn verhaal over 'nieuwe bruggen in een historische context', waarbij de bruggen in de Harnaschpolder en de Catharinabrug in Leiden centraal stonden.

Delfia Batavorum en de Fundatie van de Vrijvrouwe van Renswoude te Delft verzorgden samen de lezingenavond van 8 juni 2017, onder de titel *Weezorg in vele gedaanten*. Onder grote belangstelling van zo'n 120 toehoorders ontving burgemeester Marja van Bijsterveldt die avond het eerste exemplaar van het boek *'t Weeshuys binnen Delft. Jeugdzorg in vele gedaanten*. Aanleiding van het boek en deze lezingenavond was het besluit van de bestuurders van de Stichting Het Weeshuis deze op te heffen en op te laten gaan in de ook onder hen ressorterende Fundatie van de Vrijvrouwe van Renswoude te Delft. Om het verdwijnen van zo'n eeuwenoude instelling niet ongemerkt voorbij te laten gaan, verleenden zij Ingrid van der Vlis de opdracht de geschiedenis van het Weeshuis te boek te stellen. De avond bood naast het nieuwe boek drie boeiende lezingen, van zowel Ingrid van der Vlis, Bas van der Wulp als Gerrit Verhoeven, over de geschiedenis van de weezorg in Delft door de eeuwen heen.

Onder de intrigerende titel *Het Groene Laboratorium* vertelde Trudy van der Wees op 21 september over de Botanische Tuin in Delft, die dit jaar honderd jaar bestaat en waarover zij een jubileumboek schreef. Van oorsprong heette de tuin Cultuurtuin voor Technische Gewassen. Deze ontwikkelde zich van een tuin waarin industriële toepassingen van plantaardige materialen werden ontwikkeld, tot een groen laboratorium waarin innovatieve en duurzame oplossingen worden bedacht voor maatschappelijke problemen zoals de bestrijding van fijnstof en de rol van planten in dijkverzwaring.

De Botanische Tuin vanuit de lucht.

Delftenaar en oud-Olympiër Piet van der Kruk hield op 26 oktober een lezing over de geschiedenis van de krachtsport, die in Delft al sinds 1848 wordt beoefend. In dat jaar werd de Delftsche Studenten Scherm-, Gymnastiek- en Athletiek-Vereeniging ODIN opgericht. In 1896, het jaar van de eerste Olympische Spelen, werd de Delftsche Athleten-club opgericht, die twee jaar later de naam van de beroemde Duitse sportman Sandow kreeg. Deze vereniging bestaat nog steeds onder de naam Sandow Delft. Van der Kruk vertelde met grote betrokkenheid over de geschiedenis van deze sportverenigingen, om in het tweede deel van zijn presentatie terug te blikken op zijn deelname als gewichtheffer aan de Olympische Spelen van Mexico in 1968.

Delftsche Athletenclub Sandow in 1921.

De uitsmijter van 2017 was de bijzonder succesvolle Pecha Kucha die op 30 november werd georganiseerd met als thema Achter de Gevels van Delft. Maar liefst 166 bezoekers luisterden naar en genoten van elf sprekers, die elk een verhaal hielden over een intrigerende gevel in Delft. Tijdens een Pecha Kucha-bijeenkomst moet elke spreker haar of zijn verhaal aan de hand van exact twintig sheets vertellen, die elk twintig seconden te zien zijn. De sprekers en presentaties deze avond waren achtereenvolgens: Ignatz de Schepper (commissie Achter

De deelnemers aan de Pecha Kucha.

Het publiek bij de Pecha Kucha.

de Gevels van Delft), Jan van der Mast (Villa Rust Roest, de directiewoning van J.C. van Marken), Astrid Keers (het Paarse Huis en de Poppesteeg), Piet van der Eijk (rijks- en gemeentelijk monument), Els Kemper (vleeshouwers in de Vlaamingstraat), Hans van 't Zet (vijf eeuwen bierbrouwers aan de Koornmarkt), Frits van der Jagt (Oude Delft 12A), Henriette Welle Donker (Oostsingel 123), Kees van der Wiel (boeren in de stad), Laura Meilink-Hoedemaker (het huis van organist Frederik Berghuys aan de Voldersgracht) en als laatste Piet van der Kruk (het Achterom). Het publiek bracht aan het eind van de avond hun stem uit op de presentatie die zij het beste vonden. De publieksprijs ging met grote meerderheid van stemmen naar Laura Meilink-Hoedemaker.

Excursies 2017

Het hoogtepunt van de activiteiten van de Excursiecommissie was de op 20 april georganiseerde busreis naar de Maasvlakte 2, met 57 deelnemers. Het hoofd voorlichting Futureland gaf een voortreffelijke presentatie. Aansluitend volgde een bustoer over Maasvlakte 2. Na de lunch vond een rondvaart door delen van het havenbekken plaats. De excursie werd afgesloten met de mogelijkheid tot bezoek van de tentoonstelling.

Op 20 juni werd met acht deelnemers een bezoek gebracht aan Streekmuseum Jan Anderson te Vlaardingen. Vanwege het prachtige weer kwam een aantal deelnemers op de fiets. Wij werden welkom geheten en rondgeleid door de directeur Jan Anderson.

In het Maritiem Museum te Rotterdam werd op 22 juli de expositie Brain Waves bezocht. Irene Jacobs, bestuurslid van Delfia Batavorum, tevens conservator van het Maritiem Museum en organisator van de expositie, leidde ons rond en gaf een toelichting op vier uitvindingen die een relatie hebben met de TU Delft: de

bijlboeg (Lex Keuning, TU Delft), de opvouwbare container 4FOLD (Holland Container Innovations uit Delft), het Intelligent Docklocking system iDL (TU Delft en EUR) en de Barge Master (veel oud TU-studenten).

Onder stormachtig weer werd Alkmaar op 3 oktober door 23 deelnemers met een bezoek vereerd. In het Museum Alkmaar werden de exposities met werk van de schilder Emanuel de Witte en van de Bergense School bezocht. Na de lunch vond een rondvaart door de binnenstad van Alkmaar – met 22 brugonderdoorgangen – plaats.

Open Monumentendag

Open Monumentendag, met als thema 'Boeren, burgers en buitenlui', werd ook dit jaar georganiseerd door de Stichting Open Monumentendag Delft. Delfia Batavorum was op 9 en 10 september te gast in de hal van het stadhuis. Een grote groep vrijwilligers bemande de stand, waar voor het eerst ook informatie van en over Achter de Gevels van Delft te vinden was. Opvallend was de belangstelling van jongeren, veelal stadgenoten. Deze dagen hebben zeker bijgedragen aan de vergroting van de naamsbekendheid van de vereniging. Enkele nieuwe leden werden ingeschreven.

Delfia Batavorum geschiedenisprijs 2017

De Scholierenprijs voor 2017 werd uitgereikt aan zes leerlingen van het Christelijk Lyceum Delft, Grotius College en Stanislas College voor hun uitstekende prestatie op het eindexamen geschiedenis. Op het Grotius College ontvingen Floyd Stips (havo) en Ida Vos (vwo) de scholierenprijs, waarbij de 9,5 van Floyd voor het centraal schriftelijk examen in het bijzonder genoemd moet worden. Zij haalde van alle leerlingen het hoogste cijfer. Op het Christelijk Lyceum Delft vielen Anjeli Hoving (havo) en Robin Kuijvenhoven (vwo) in de prijzen en op het Stanislas College waren dat Robin Dubero (havo) en Derk van Velthoven (vwo). Dit jaar bestond de prijs, naast een oorkonde en een jaar lidmaatschap van Delfia Batavorum, uit het boek *Gezicht op Delft* met mooie foto's van de historische stad en een inleiding van Gerrit Verhoeven.

De Scholierenprijs van Delfia Batavorum wordt toegekend aan leerlingen van het vwo en de havo van de drie Delftse middelbare scholen, met het hoogste cijfer voor het eindexamen geschiedenis (minimaal een 8 voor het centraal schriftelijk examen). In 2017 werd de prijs voor de negende keer uitgereikt.

Canon

Sinds eind 2016 is de Nederlandse versie van de *Canon van Delft* uitverkocht. Er is echter nog steeds vraag. Het afgelopen jaar is door leden van Delfia Batavorum, enkele bestuursleden en externe ondersteuning hard gewerkt aan een herziene uitgave. Behalve de nodige actuele aanvullingen betrof het vooral extra kaartmateriaal, waarop de bij de thema's behorende locaties werden aangegeven. Op de eerste lezingavond in 2018 was deze nieuwe uitgave beschikbaar.

Achter de Gevels van Delft

De werkgroep Achter de Gevels heeft sinds 2006 de geschiedenis van meer dan 150 huizen in de Delftse binnenstad uitgezocht. De werkgroep houdt onder leiding van Kees van der Wiel en George Buzing eenmaal per maand een werkbijeenkomst in het Stadsarchief Delft. De historie van de 150 rijk gedocumenteerde huizen betreft het wel en wee van de bewoners door de eeuwen heen en is voor iedereen te vinden op www.achterdegevelsvandelft.nl.

De werkgroep heeft eind 2016 samenwerking gezocht met de historische vereniging Delfia Batavorum. In de jaarvergadering van Delfia Batavorum is ingestemd met de instelling van de commissie Achter de Gevels van Delft. Door samenwerking kan een breder publiek kennismaken met de fascinerende verhalen van de Delftse huizen en kan men wellicht zelf ook op ontdekkingsstocht gaan naar de geschiedenis van het eigen huis.

In 2017 waren er dertien actieve leden en zijn er veertien huizen bij de eindredactie ingeleverd en door de webmaster op de website gezet. Het aantal oud-leden dat op de hoogte wordt gehouden van de huizenonderzoeken bedraagt 33. Het afgelopen najaar hebben zeven mensen deelgenomen aan de cursus Huizenonderzoek van Kees van der Wiel in het Stadsarchief Delft. Behalve oude panden in de binnenstad is ook molen De Roos nog eens grondig doorgelicht. Najaar 2018 wordt er weer een nieuwe cursus aangeboden. Opgeven voor de cursus kan via de website. Het jaarlijkse zomerbezoek aan een van de onderzochte huizen was dit jaar Oostsingel 123. Naast uitleg over de geschiedenis van het pand, de restauratie en een rondleiding was er een heerlijke lunch in de prachtige tuin. De flyer met de Kaart Figuratief van Delft met daarop aangegeven de 150 al beschreven huizen krijgt een nieuwe druk, met het logo van Delfia Batavorum. De werkgroep verzorgde de Pecha Kucha-lezing van 30 november, met elf verhalen over huizen. Er waren 166 bezoekers en tussen verschillende van hen ontstond in de pauze en na afloop een interessante uitwisseling van herinneringen en gegevens.

Commissie Behoud Stadsschoon (CBS)

Verdeeld over het jaar zijn er door CBS acht reguliere bijeenkomsten belegd en daar tussendoor zijn er heel wat kopjes koffie gedronken tijdens onderling overleg en gesprekken met andere betrokkenen.

Verrommeling van de binnenstad

Wij zijn het jaar begonnen met het benoemen van de verrommeling van de binnenstad. Naar aanleiding van de gemeentelijke nota Visie Toerisme Delft 2017 hebben wij aandacht gevraagd voor het oneigenlijk gebruik van de openbare ruimte door het neerzetten en achterlaten van heel veel fietsen, grote terrassen met buffetten en kasten, het op de openbare weg plaatsen van afvalcontainers en de vele uitstallingen op de smalle stoepen. Met het argument dat het beschermd stadsgezicht beter verdient en dat ook toeristen houden van een mooi

onderhouden, schone stad hebben we de discussie hierover op gang gebracht. Ook bij andere gelegenheden heeft CBS aandacht gevraagd voor de kwaliteit van de openbare ruimte van de historische binnenstad.

Spoorzone

In juni is het nieuwe stadskantoor geopend met een prachtige publieke hal met uitzicht op de vernieuwde Coenderstraat. Aan de inrichting van de openbare ruimte in het Spoorzonegebied is af te lezen dat het project zijn voltooiing nadert. De tailtrack voor lijn 19 is aangelegd en de tram is doorgetrokken tot aan het station, het Bolwerk is bijna klaar met het Pijlermonument van de twee overgebleven staanders van het oude viaduct, er stroomt water rondom het Bolwerk en er is ook water in de nieuw aangelegde Spoorsingel. De Coenderstraat is langs de Nieuwe Gracht doorgetrokken tot aan de Ireneboulevard en het zuidelijk deel van de Westvest is afgesloten voor het doorgaand verkeer. De tweede ondergrondse fietsenstalling is geopend en rondom het station wordt er consequent gehandhaafd op het illegaal stallen van fietsen.

De hoogteverschillen bij de verhoogde trambaan zijn gebleven, maar de verfoeide twee treden bij de Poppesteeg worden nu binnenkort vervangen door een helling richting Westvest. Voor het oude stationsgebouw zijn veelbelovende en vergevorderde plannen voor renovatie van het gebouw, het aanbrengen van de perronluifel aan de achterkant en het inrichten van terrassen voor en achter.

De commissie Behoud Stadsschoon.

Er is wel heel wat te doen geweest over het fietspad langs de Houttuinen en een werkgroep, waaraan CBS ook deelneemt, heeft zich beziggehouden met het verbeteren van de veiligheid en de kwaliteit van de fietsroute Hooikade - Bolwerk. De samenstelling van het Platform Spoor, waaraan CBS actief deelneemt, is verbreed en daarbinnen is veel tijd besteed aan de inrichtingsplannen voor het Van Leeuwenhoekpark, boven op de spoortunnel, en de inrichting van het Parkje Spoorloos boven de ondergrondse fietsenstalling.

Welstandstoezicht en Kwaliteitskamer

Met het afscheid van Wytze Patijn als stadsbouwmeester op 13 december stond in de raadscommissie Verkeer en Ruimte ook de herijking van de zogenaamde kwaliteitsketen, waaronder het Welstandstoezicht, ter discussie. Er was vrijwel algemene steun voor het benoemen van een nieuwe stadsbouwmeester, ook was men akkoord met het instellen van een adviescommissie Ruimtelijke Kwaliteit, met daarin de Kwaliteitskamer en de commissie voor Welstand en Monumenten. De discussie over het belang van externe deskundigheid hierbij is nog lang niet afgesloten. Vanuit CBS is er op gewezen dat een goede communicatie met de stad en de burgers een belangrijk element is voor het goed functioneren van de kwaliteitsketen. Een en ander zal in 2018 leiden tot besluitvorming in de gemeenteraad. Vanuit CBS werden ook dit jaar de bijeenkomsten van het Welstandstoezicht nauwlettend gevolgd.

De agenda's en verslagen worden ons, na enig aandringen, tijdig toegestuurd.

Bouwplannen Kruisstraat 71 en Kruisstraat/Bastiaanspoort

Vanuit CBS is er veel aandacht en tijd besteed aan het volgen en becommentariëren van de plannen voor de locatie Kruisstraat 71, waar aanvankelijk een supermarkt met parkeren en woningen werd voorgesteld, en de bouw van een appartementencomplex met winkels en een supermarkt op de plek van de oude V&D. Nadat er voor de locatie Kruisstraat 71 (voormalige bibliotheek) door de projectontwikkelaar diverse plannen waren ingediend voor winkels op de begane grond, al of niet met een of twee lagen woningen daarboven, zijn door het grote maatschappelijke verzet de plannen ingetrokken en de vergunningaanvragen buiten behandeling gesteld. Er is een patstelling ontstaan. De gemeente heeft een totaalvisie in het vooruitzicht gesteld op de buitenruimte voor het gebied Kruisstraat/Yperstraat, waarbij ook een heroverweging van het parkeerterrein Yperdek als ambitie zal worden meegenomen.

Op 31 oktober is er een omgevingsvergunning verleend voor het bouwen van 63 appartementen en commerciële ruimten op de locatie Bastiaanspoort (oude V&D-locatie). Een onderdeel van dat besluit is het verlenen van ontheffing van de bepalingen van het Bestemmingsplan Binnenstad 2012 voor het bouwen van uitkragende balkons aan drie zijden van het complex. In genoemd bestemmingsplan is bepaald dat uitstekende balkons langs stegen en grachten van de binnenstad niet zijn toegestaan, tenzij er door het college van B & W ontheffing wordt verleend. Ontheffing kan slechts worden verleend indien onderbouwd wordt dat er geen onevenredige aantasting plaatsvindt van de cultuurhistorische waarden.

CBS heeft van begin af aan bezwaar gemaakt tegen de uitkragende balkons op die locatie en heeft dat ter kennis gebracht van de projectontwikkelaar en van de Welstandscommissie. Nu de omgevingsvergunning toch is verleend heeft CBS, met toestemming van het bestuur van Delfia Batavorum, officieel bezwaar daartegen aangetekend, omdat een deugdelijke onderbouwing van met name de aspecten van stedenbouwkundige kwaliteit en cultuurhistorische waarden volstrekt ontbreekt.

Herinrichting Armamentarium/Arsenaal

In december heeft de gemeenteraad het bestemmingsplan Het Arsenaal goedgekeurd, waardoor een commerciële exploitatie mogelijk wordt gemaakt voor kantoren, voor een hotel en voor een horecabedrijf met een drijvend terras aan de kop van het gebouw. Met dit bestemmingsplan wordt ook de mogelijkheid geboden om twee bruggen voor langzaam verkeer aan te leggen, één aan de kant van de Lange Geer voor de bereikbaarheid van het hotel en één over en naar de Oude Delft voor de ontsluiting van het horecabedrijf.

Wat de brug naar de Oude Delft betreft heeft CBS al bij de eerste gesprekken met ontwikkelaar/architect Cepezed duidelijk gemaakt tegen de aanleg van deze brug te zijn op deze plek.

Bij de verkoop van het Armamentarium werd door het Rijk gesteld dat het complex een essentieel onderdeel is van het rijksbeschermd stadsgezicht van Delft, dat van hoge cultuurhistorische waarde is voor zowel de stad als ons land. CBS ziet nadrukkelijk ook het water als een historisch waardevol element en door het aanleggen van een schuine brug over het breedste deel van de Oude Delft wordt die waarde aangetast. In het inmiddels vastgestelde bestemmingsplan staat zelfs een omschrijving van die waarden: ter plaatse van de aanduiding 'beschermd stadsgezicht' zijn de gronden mede bestemd voor de bescherming en veiligstelling van bouwhistorische waarden.

De Kwaliteitskamer heeft zich negatief uitgelaten over de aanleg van de twee bruggen en heeft in een advies gesteld dat de aanleg van de bruggen de historische waarden van het complex aantast. Hoewel CBS met de gemeenteraad verheugd is over de mogelijkheden van hergebruik van het complexe gebouw en over de vakkundige wijze waarop dit hergebruik is ingericht, is er in september een zienswijze ingediend tegen de bestemming van de brug over de Oude Delft. Voor de aanleg van een drijvend terras had CBS liever gezien dat er gebruik zou worden gemaakt van een terrasboot, waardoor wordt aangesloten bij het vastgelegde beleid t.a.v. terrasboten in de binnenstad. Voor de helft van het jaar kan men dan ongestoord blijven genieten van het zicht op het water.

Helaas heeft onze zienswijze weinig steun gekregen. In de laatste raadsvergadering van 2017 besloot de gemeenteraad unaniem tot vaststelling van het bestemmingsplan conform het voorstel van het college van B en W.

De Poort van Delft/Plan de Rode Loper

Op initiatief van de gemeente was er in maart een eerste bespreking van het plan van de Stichting Centrum Management Delft om vanaf de Binnenwatersloot

via de Peperstraat en de Oude Langendijk een voetgangers-fietsersgebied in te richten met kamerbrede bestrating zonder stoepen, waarin de auto slechts middels ontheffing te gast zou zijn. Hoewel de leden van CBS zich kunnen voorstellen dat de rommelige aanblik van de Binnenwatersloot en de Peperstraat zeer zeker voor verbetering vatbaar is, worden er toch grote vraagtekens gezet bij de uitwerking van dit plan. Het kamerbreed (rood) bestraten zonder stoepen komt niet overeen met het uitgangspunt dat er stoepen horen te zijn in het straatbeeld van de oude stad.

CBS heeft zich aangesloten bij het advies van de Kwaliteitskamer, waarin onder andere gesteld wordt dat door de aaneengesloten doorgaande rode bestrating, ook op de bruggen, de lange lijnen van de Oude Delft en Koornmarkt worden onderbroken en dat door dit ontwerp de waarden van het beschermd stadsgezicht in het geding zijn. Dit standpunt is kenbaar gemaakt in de commissie Ruimte en Verkeer van 14 december.

De regie van dit plan wordt overgenomen door de gemeente en de verantwoordelijk wethouder heeft toegezegd dat er een mobiliteitsplan voor het zuidelijk deel van de binnenstad zal worden opgesteld en dat er opnieuw met belanghebbers zal worden overlegd hoe dit plan voor de verbetering van de openbare ruimte op een andere manier vorm kan worden gegeven.

Terrassen- en terrasbotenbeleid

CBS is dit jaar nauwelijks betrokken geweest bij de uitbreiding en/of inrichting van de terrassen in de binnenstad. Volgens de gemeente was daar geen aanleiding toe. Er valt echter waar te nemen dat er rondom de terrassen weer veel afscheidingen worden neergezet en ook buffetten en ander cafémeubilair verschijnen op straat. In het beleid over de terrasboten hebben zich geen wijzigingen voorgedaan. De terrasboot van Huszár in de Zuidkolk heeft na een pilot van een jaar, met verlenging, een vergunning gekregen voor vijf jaar.

Deelname aan verschillende overleggen e.d.

De samenstelling van de commissie is ook dit jaar niet gewijzigd.

Leden van CBS hebben deelgenomen aan het overleg betreffende de voorbereiding van de landelijk in te voeren Omgevingswet. In twee sessies is er gediscussieerd over heldere spelregels die bruikbaar zijn voor iedereen die een nieuw plan in de leefomgeving van zijn buurt of wijk wil uitvoeren. Dit heeft geresulteerd in de Delftse participatieaanpak Delfts Doen.

Leden van CBS hebben deelgenomen aan twee door de gemeente georganiseerde discussiebijeenkomsten over het fietsparkeren in de binnenstad. In juli is de nota Fietsparkeren uitgekomen en in oktober de daarbij behorende Uitvoeringsagenda Fietsparkeren.

Op initiatief van stadsbouwmeester Wytze Patijn is er in het Architectuurcafé en bij twee andere bijeenkomsten in TOP gefilosofeerd over de stedenbouwkundige invulling van de Gasthuisplaats. De oude Klankbordgroep Gasthuisplaats zal worden opgenomen in een breder samengestelde klankbordgroep.

Leden van CBS hebben deelgenomen aan het stadgesprek Delft als Waterstad,

waarbij werd nagegaan of er ruimte is om het watertoerisme te bevorderen door meer elektrisch aangestuurde boten in de Delftse grachten toe te staan. Er is gekozen voor een zeer beperkte uitbreiding.

In het kader van de Erfgoedlijnen Trekvaarten van de Provincie Zuid-Holland zullen er in de Westsingelgracht, langs de Westvest, verschillende steigers worden aangelegd. Ook bij de watertoren aan de Wateringsevest zal een steiger worden aangelegd.

In de persoon van de voorzitter van CBS is er een inbreng geweest in de Belangengroep De Brug moet Beter om bij de gemeenteraad te pleiten voor een smalere, minder hoge nieuwe Sint Sebastiaansbrug. Het heeft niet mogen baten. Intussen is er voor de (ver)bouw van de brug een omgevingsvergunning verleend. Er is contact geweest met de Vereniging Hendrick de Keyser en de gemeente over de mogelijkheid om het stukje stadswal met poort aan de Westvest te betrekken bij het pand van de Fundatie van Renswoude aan de Oude Delft 49. Door CBS zijn studies verricht over de invulling van deze bijzondere plek. Door deze ontwikkeling lijkt er een unieke kans te ontstaan om iets over de interessante geschiedenis van de stadswal te laten zien.

Er zijn gesprekken geweest met de Vakdirecteur Ruimte en Economie van de gemeente en met de voorzitter van de Stichting Centrum Management Delft. Leden van CBS hebben deelgenomen aan het Platform Spoor en aan het Netwerk Strategische Monumentenzaken.

Er is, zoals steeds, op een prettige wijze samengewerkt met de Belangen/bewonersverenigingen in de binnenstad.

ONTDEK MEER DAN 750 JAAR GESCHIEDENIS IN HET STADS- ARCHIEF DELFT

Meer weten over uw Delftse voorouders? Verbouwingsplannen en informatie nodig over het verleden van uw huis? Op zoek naar de echte locatie van Het Straatje van Vermeer? Welkom bij het Stadsarchief Delft, het publieke geheugen van de stad.

Het Stadsarchief Delft bewaart de archieven van Delft en haar partnergemeenten Rijswijk, Pijnacker-Nootdorp en Midden-Delfland. Kilometers archief- en beeldmateriaal vormen de getuigenissen van de rijke geschiedenis van Delft en haar omgeving.

Op onze website is te vinden welke archieven wij beheren. Ook is steeds meer materiaal online beschikbaar. Voor het raadplegen van de originele archiefstukken bezoekt u onze nieuwe studiezaal met de modernste onderzoeksfaciliteiten.

Onze deskundige medewerkers adviseren graag over hoe u uw weg kunt vinden in de archieven en collecties. Ook organiseert het Stadsarchief Delft regelmatig cursussen en inlooppreekuren die u helpen bij uw onderzoek.

Openingstijden:

Dinsdag t/m donderdag van 9:00 tot 17:00 uur.

Gantel 21
2635 DP Den Hoorn
Telefoon 015-2602341
stadsarchief@delft.nl
www.archief-delft.nl

STADS
ARCHIEF
DELFT

Kroniek over 2017

samengesteld door Gab L. Lansbergen

Januari

- 1 De jaarwisseling is rustiger verlopen dan in vorige jaren. De hulpdiensten kwamen minder vaak in actie en er werd minder straatmeubilair vernield. De oproep van Duurzaamheidscentrum De Papaver en Nederland Schoon om het eigen straatje aan te vegen vond hier en daar gehoor.

1 januari. Een bezemploeg in het Westerkwartier veegt het eigen straatje schoon.

- 3 Het *AD* meldt dat in het afgelopen jaar door de invoering van het leenstelsel 553 minder nieuwe studenten zich daadwerkelijk in Delft hebben gevestigd.
- 4 De woonlasten in Delft zijn de hoogste van het land. Dit is nog een gevolg van de financiële tegenvallers rond de bouwprojecten Spoorzone en Harnaschpolder.
- 6 Christiaan Baljé brengt het geboortehuis van Vermeer op de Voldersgracht 25 weer terug in de oorspronkelijke zeventiende-eeuwse staat. Het huis wordt omgebouwd tot een museum gecombineerd met een bed en breakfast.
- 9 Burgemeester Marja van Bijsterveldt roept in haar nieuwjaarstoespraak op tot verbinding en samenwerking. De samenleving is mensenwerk.

9 januari. Burgemeester Marja van Bijsterveldt tijdens haar nieuwjaarstoespraak.

- 9 De Delftse Rekenkamer meldt aan de gemeenteraad dat men een onderzoek wil starten naar armoede in de stad.
- 12 De TU Delft viert haar 175-jarig bestaan met activiteiten onder de titel *Technology for Life*, waarmee de relatie tussen biologie en technologie onder de aandacht wordt gebracht.
- 12 Philip van der Sar van het Stads-Koffyhuis wint op de horeca-vakbeurs met zijn broodje Flipse de prijs voor het lekkerste broodje van Nederland.
- 13 Het theaterbedrijf Senf Theaterpartners BV vestigt zich op 1 maart samen met de bedrijven AT Next en de Nationale Theaterkassa in het ArsenaalDelft, het voormalige Legermuseum.
- 15 De schaatsbaan aan de Schoemaker Plantage, grootser opgezet dan ooit, trok een record aantal betalende bezoekers: 26.717.
- 18 Wethouder Aletta Hekker opent het nieuwe gebouw van Scholencombinatie Delfland aan de Van Bleyswijkstraat. Het gebouw biedt onderdak aan 500 vmbo-leerlingen.
- 19 Het Delftse bedrijf Inkless ontvangt de prijs Startup of the Year tijdens het Big Improvement Day-congres voor het ontwerpen van een printer zonder inkt. De letters worden op papier gebrand.

- 23 De Simon Carmiggelsschool in Tanthof-Oost ontvangt van de onderwijsinspectie de titel Excellente School. Het is de enige school in Delft die dit predicaat mag dragen gedurende de komende drie jaar.
- 26 Om aan de duurzaamheidsafspraken van het Rijk te voldoen, besluit het dagelijks bestuur van de provincie tot de bouw van drie nieuwe windmolens in Delft; ze komen op het Technopolis-terrein.
- 29 Op 76-jarige leeftijd is de Delftse judoleraar Joop Gouweleeuw overleden. Op het EK van 1965 won hij in de klasse tot 93 kilo de zilveren medaille, in 1966 goud. Op de Olympische Spelen van 1964 werd hij vierde.
- 30 Een team van de TU Delft wint in Los Angeles de SpaceX Hyperloop Pod Competition. De studenten leverden de meest innovatieve futuristische transportcapsule voor een rit door een testbuis van 1,2 kilometer.
- 30 De stadsarcheoloog Steven Jongma ontwikkelt via het digitale spel Minecraft een lespakket waarmee je opgravingen kunt doen naar de funderingen van het Kartuizerklooster.

Februari

- 1 Bewoners van aanleunwoningen bij het verzorgingshuis Stefanna klagen over nieuwkomers met crimineel gedrag. De politie heeft in een appartement een wietplantage ontdekt.
- 2 Bij de afsluiting van de Poëzieweek 2017 in de Rode Hoed in Amsterdam ontvangt de Delftse dichter Bernadette Stom de derde prijs van de Turing Gedichtenwedstrijd. Er waren 2.572 mededingers (mededichters).
- 4 De presentatie van de geplande nieuwe gebouwen rond het station, het Student Hotel, het gebouw Antoni en House of Delft trekt grote belangstelling.
- 8 DelftseBuur en stichting Stunt stellen, indien van toepassing, aan statushouders een tweedehands fiets ter beschikking. Het welkome geschenk is door fietsenwerkplaats Bike Recycle opgeknapt.
- 11 Het *Wijnspijsmagazine* heeft het restaurant Van der Dussen op het Bagijnhof uitgeroepen tot het beste Wijnspijsrestaurant van Nederland.
- 13 In een volle aula van de TU Delft roepen de partijleiders van D66, PvdA, ChristenUnie en GroenLinks studenten op om vooral te gaan stemmen.
- 13 De gemeente strijkt in 2016 een aanzienlijk groter bedrag op aan toeristenbelasting dan in 2015. Het betreft een stijging van € 574.000 naar € 742.000.

De belasting die vorig jaar werd verhoogd met 19 procent bedraagt nu € 2,90 per nacht.

4 februari. Grote interesse voor de geplande nieuwbouw naast het nieuwe station.

- 15 Na tien jaar overleg lijkt er overeenstemming over een sober en doelmatig ontwerp voor een nieuwe Sint-Sebastiaansbrug. De bouw van de 'Brug der Zuchten' kan medio 2018 van start gaan en begin 2020 worden opgeleverd.
- 18 Het Affligem Bluesfestival Delft brengt gedurende drie dagen met zeventig bands op dertig locaties muziek in de binnenstad.
- 20 In de afgelopen vijf jaar is het aantal incidenten met verwarde personen toegenomen met zeventig procent. In 2016 heeft de politie 526 personen naar het opvanghuis van de GGZ Delfland moeten brengen. Deze groei wordt deels veroorzaakt door bezuinigingen op de psychiatrische zorg.
- 25 In het voormalige restaurant de Prinsenkelder opent het pop-up restaurant de Hartige Samaritaan. Gedurende vier weken verzorgen vijftig vrijwilligers internationale menu's; de opbrengst wordt besteed en een betere integratie van vluchtelingen in Delft.
- 27 De campagne 'Ja, ik wil in de gemeenteraad' levert 120 aanmeldingen op, meer dan twee keer zoveel als eenzelfde oproep in 2009. Vijftig kandidaten worden uitgeloot voor de cursus Politiek Actief.

Maart

- 1 Inwoners van Delft met een elektrische auto kunnen gratis een oplaadpaal aanvragen in de buurt van hun huis. De paal is dan niet persoonlijk en voor iedereen beschikbaar.
- 2 De plannen om de voormalige Pastoor van Arskerk om te bouwen tot woonhuizen worden door het Cuypersgenootschap afgekeurd, omdat ze geen recht zouden doen aan het vereiste behoud van de kerkarchitectuur. In november 2017 stemde de gemeenteraad toch in om plannen door te laten gaan.
- 3 Open Development realiseert als nieuwe eigenaar in het oude stationsgebouw een restaurant, een grand café en een boutique-hotel. De opening is gepland voor begin 2018.
- 3 De jury van het 8 maart Comité Delft reikt de Power Award uit aan Nushaba Mirzazade, Bionda Heeringa, Milena Trajkovic-Marinovic, Miriam Plato en Tonia Tzortzi vanwege hun inzet voor respectievelijk: vrouwen in Poptahof, vluchtelingen, moeders die willen herintreden op de arbeidsmarkt, verbinding in het Rode Dorp en inzamelacties ten bate van vluchtelingen in Griekenland.
- 6 Het Hoogheemraadschap van Delfland en de gemeente nemen maatregelen om in de wijk Tanthof de waterkwaliteit te verbeteren, die door ophoping van vuil, kroosvorming en hondenpoep slecht is.
- 8 Bibliotheek DOK en kunsteducatie VAK gaan als het nieuwe Delftse centrum voor taal- en cultuureducatie onder de naam OPEN een breed aanbod brengen op het gebied van taal, cultuur, kunst en techniek. Voor de gewenste verbouwing en uitbreiding van het gebouw DOK vraagt men de gemeente om een subsidie van vijf miljoen euro.
- 10 De Botanische Tuin bestaat honderd jaar. Iedere laatste vrijdag van de maand houdt de plantendokter Sabine Wagner gratis spreekuur voor mensen met een plantenprobleem.
- 14 Misschien wel dankzij de WhatsAppgroepen zijn de criminaliteitscijfers in 2016 voor het zevende jaar achtereen gedaald. De Delftse brandweer noteerde vorig jaar een daling van het aantal meldingen van tien procent.
- 14 In de loop van het jaar voert Avalex geleidelijk het Nieuw Inzamelen in: de burgers krijgen containers voor plastic, glas en papier. Het restafval moet men voortaan naar een ondergrondse container in de buurt brengen.

- 15 In ArsenaalDelft heeft gedurende vijf dagen de manifestatie Villa Arsenaal plaats. Bezoekers beleven een theatrale reis door de tijd van oud naar nieuw Delft langs 3D-projecties, holografische afbeeldingen, dans en theater.
- 15 Bij de Tweede Kamerverkiezingen krijgt D66 in Delft de meeste stemmen: 20,3 procent, gevolgd door de VVD met 17,6 procent. GroenLinks trok 14,3 procent van de stemmen, de PVV 11,5, het CDA 7,4 en de PvdA 6,5.
- 16 IKEA gaat het bedrijf opnieuw uitbreiden, het krijgt een voorbeeldfunctie voor franchisenemers over de hele wereld. De VVD en GroenLinks van Delft willen dat IKEA de blauwe achtergevel van het gebouw camoufleert omdat deze grenst aan een natuurgebied.
- 20 Bistro de Pijpenla en restaurant Le Mariage worden getroffen door een felle brand. Omwonenden halen opgelucht adem als de schade beperkt blijft tot de benedenverdieping.
- 21 Museum Prinsenhof heeft de collectie uitgebreid met het zeventiende-eeuwse schilderij *De droom van Jacob* van de Delftse schilder Cornelis Jacobsz. Delff.
- 22 Op de nationale Boomfeestdag worden zevenhonderd bomen van vijftien verschillende soorten geplant in verband met de inrichting van de openbare ruimte van de Spoorzone.

25 maart: Marcel Brouwer taxeert kunst en kitsch bij RataPlan.

- 23 In Club Ciccionina aan de Kromstraat start met *Just Kidding Comedy Nights* een maandelijks optreden van internationale stand-upcomedians.
- 23 De veertienjarige Sunniva Skaug uit Delft wint de eerste prijs bij het Britten Altvioolconcours in de categorie 10-14 jaar.
- 24 In aanwezigheid van een afgevaardigde van de Chinese ambassade, wethouder Aletta Hekker en de directeur van het Confucius Instituut opent het Instituut uit Leiden zijn eerste Confucius Classroom op het Stanislascollege.
- 25 De kringloopwinkel RataPlan trekt veel bezoekers die hun kitsch en kunst ter taxatie voorleggen aan kunstdeskundige Marcel Brouwer.
- 29 Vanwege hogere grondopbrengsten heeft het Delftse college de begroting bijgesteld. Het geraamde tekort van tachtig miljoen is teruggebracht naar veertig miljoen euro.

April

- 3 In de laatste vier jaar is de wachttijd voor een sociale huurwoning in Delft met vijftien maanden toegenomen en duurt nu drieënhalf jaar. Oorzaken: te weinig doorstroming, toekenning van woningen aan statushouders en een tekort aan sociale woningen.
- 4 Het college adviseert de raad om op een moestuinstrook aan de Chopinlaan woningen te bouwen in het duurdere segment. Men hoopt hiermee de economische basis van de wijk Buitenhof te verbeteren.
- 5 Na tien jaar gesteggel tussen de projectontwikkelaar Kruisstraat BV en de belangengroep Zuidpoort gaat onder druk van de gemeente op het terrein van de voormalige bibliotheek in de Kruisstraat geen supermarkt gebouwd worden. Men kiest nu voor kleinschalige detailhandel en horeca met daarboven woningen.
- 7 Met het plaatsen van enkele tulpen in een tulpenvaas opent koningin Máxima in Museum Prinsenhof de tentoonstelling *Verboden Porselein - Exclusief voor de keizer*.
- 8 In het provinciehuis Zuid-Holland krijgt de twaalfjarige Claire Schuurmans uit Delft met harp een eervolle vermelding bij de halve finale van het prinses Christina Concours.
- 12 De Raad van State geeft definitief toestemming voor de bouw van een nieuwe kelder onder de Nieuwe Kerk. De zaak was aangespannen door de Oudheidkundige Werkgemeenschap Delft die voorafgaande aan de bouw uitgebreid archeologisch onderzoek eiste.

7 april. Koningin Máxima opent de tentoonstelling Verboden porselein - Exclusief voor de keizer.

- 13 In het kader van het themajaar Delft Stad van Technologie openen wet- houder Ferrie Förster en TU Delft-bestuursvoorzitter Tim van der Hagen in de stationshal een expositie van onder andere de futuristische fiets, de zon- newagen Nuna 5 en de racebolide DuT14.
- 14 Bijna twee jaar nadat het nieuwe gebouw van het Reinier de Graaf Gasthuis werd betrokken, wordt de nieuwe parkeergarage voor bezoekers geopend. Deze biedt plaats aan 450 auto's.
- 16 Tijdens het paasweekend trekt de stad talloze buitenlandse bezoekers, met name uit Frankrijk. Bij het Delftse toeristenbureau melden zich 27 procent meer toeristen dan in 2015.
- 18 In afwachting van een begrenzing langs de Westsingelgracht die aan fietsers bescherming moet bieden tegen een diepe val, zijn er in het water om de honderd meter trappen aangebracht naar het droge.
- 22 De Japanse televisie maakt opnamen in het Vermeer Centrum. Een week daarvoor was een Franse televisieploeg op dezelfde locatie eveneens aan het werk voor een documentaire over Vermeer.
- 21 In navolging van andere wijken krijgt de wijk Buitenhof een online dorpsplein: buitenhofbruist.nl. Vrijwilligers, zogeheten buurtverbinders, proberen via

- de website in samenwerking met bewoners, ondernemers en organisaties de buurt veiliger en leuker te maken.
- 22 Ecoloog Ernst Raaphorst van het Hoogheemraadschap van Delfland constateert dat de Delftse Schie bevolkt wordt door talloze exotische planten en dieren. Woekerende plantensoorten als waternavel, waterteunisbloem en parelvederkruid worden bestreden, omdat ze de afvoer in gevaar brengen en andere soorten kunnen verstikken.
 - 22 Ger van den Akker overlijdt op 81-jarige leeftijd in 's-Heerenberg. Binnen Delfia Batavorum was hij in de periode 2006 - september 2014 actief als lid van de Excursiecommissie.
 - 25 De gemeente Delft gaat geleidelijk stoppen met het onttrekken van grondwater dat in 1916 in werking werd gezet ten dienste van de toenmalige Nederlandse Gist- en Spiritusfabriek. DSM heeft het koelwater niet meer nodig. Om te hoge grondwaterstand te voorkomen, wordt zo nodig in Delft-Noord drainage aangelegd.
 - 25 Het Oranjekoortsfestival op de Markt trekt dit jaar een record aantal bezoekers: meer dan drieduizend.
 - 26 De koning benoemt vijf Delftenaren tot Lid in de Orde van Oranje-Nassau: Bram van Deursen, Jaap Holierhoek, Ansjé Jonquièrre-Kamps, Bertram Treling en Willem Mindert van der Veen. Twee inwoners worden benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau: Kees Garnaat en Dick van Witteloostuijn.

Mei

- 1 In het voormalige gebouw van het kantongerecht aan de Korte Geer, dat sinds 2013 leeg staat, komen woningen in het midden- en dure segment, kleinschalige bedrijven en woonplekken voor ouderen, aldus wethouder Ferrie Förster.
- 2 De zomer is nog niet begonnen, maar voor de waterspeeltuin Delftse Hout geldt al een negatief zwemadvies, uitgevaardigd door de Omgevingsdienst Midden-Holland.
- 5 Bewoners van de zogenaamde witte huizen in de wijk Heilige Land protesteren tegen de plannen van woningcorporatie Woonbron tot het slopen van hun huizen. De woningen zouden te klein zijn en lijden onder vocht- en schimmelproblemen.
- 7 De Vereniging voor Studie- en Studentenbelangen Delft en de Belangenvereniging De Oude en De Nieuwe Delf nemen het initiatief tot structureel

overleg over de thema's geluidsoverlast, straatbeeld, samenleven, onderhoud en communicatie.

- 10 Het verzoek van de belangengroep De Brug Moet Beter om de Sint Sebastiaansbrug smaller en eleganter te maken dan nu in ontwerp voorligt, wordt door het gemeentebestuur afgewezen. De bouw van de brug gaat volgend jaar van start.
- 11 IKEA viert in vijftieng aaneengesloten openingsuren het 25-jarig bestaan in Delft. Een trekpleister is de ballenbak voor volwassenen.
- 12 Vijf panden aan de Kromstraat zijn verkocht aan de vastgoedondernemer Westrom N.V., gevestigd op Curaçao. De ondernemers van de panden, die zelf ook een bod hadden gedaan, zijn bang dat de facelift die het straatje de laatste jaren heeft ondergaan, teniet gedaan zal worden door te hoge huren gevolgd door faillissementen.
- 14 In de nacht branden twee auto's uit, een op De Kringloop en even later een op de Ecodusweg. Enkele weken eerder gingen auto's in vlammen op aan de Van Kinschotstraat en de Laan van Lekkerkerk. Ook vuilcontainers staan in de belangstelling van pyromanen.
- 19 Uit een evaluatie van de gemeente blijkt dat het verwijderen van de poliers en het invoeren van kentekenherkenning in juni 2016 een succes is.

22 mei. Op de dag van de opening is er nog veel ruimte in de nieuwe fietsenstalling.

- De eerste overtreding levert een waarschuwing op, bij herhaling volgt een boete.
- 20 Het Vermeer Centrum bestaat tien jaar. Na een moeizame start, een snel faillissement, beleeft het centrum dankzij de inzet van 75 vrijwilligers succesvolle jaren.
 - 20 Op de Dag van de Bouw staat onder andere de in aanbouw zijnde Prinsenhofgarage open voor bezichtiging.
 - 21 Om steun te verwerven voor een cultuurcentrum in de wijk Poptahof organiseert Rob Kramer, eigenaar van de muziekschool Popta het Popta Open Podium met heel verschillende muziekstijlen: afropop, blues, funk.
 - 22 De tweede ondergrondse fietsenstalling bij het station met 2700 plaatsen wordt officieel opengesteld. De fietsen worden niet bewaakt.
 - 22 Om jongeren met schulden weer op weg te helpen, neemt de gemeente het initiatief tot een jongerenperspectieffonds.
 - 25 Atletiekvereniging De Koplopers organiseert voor de dertigste keer de Golden Tenloop voor 3777 individuele deelnemers en voor 160 teams met ruim duizend hardlopers. De afstanden zijn 5, 10, 20 en 30 kilometer. Tweehonderd vrijwilligers zorgen voor een goed verloop.

25 mei. De Golden Tenloop gaat onder grote belangstelling voor de dertigste keer van start.

28 Op de Nederlandse ranglijst van de International Congress and Convention Association bezet Delft in 2016 samen met Eindhoven de zevende plek. De stad staat voor het eerst in de top tien.

Juni

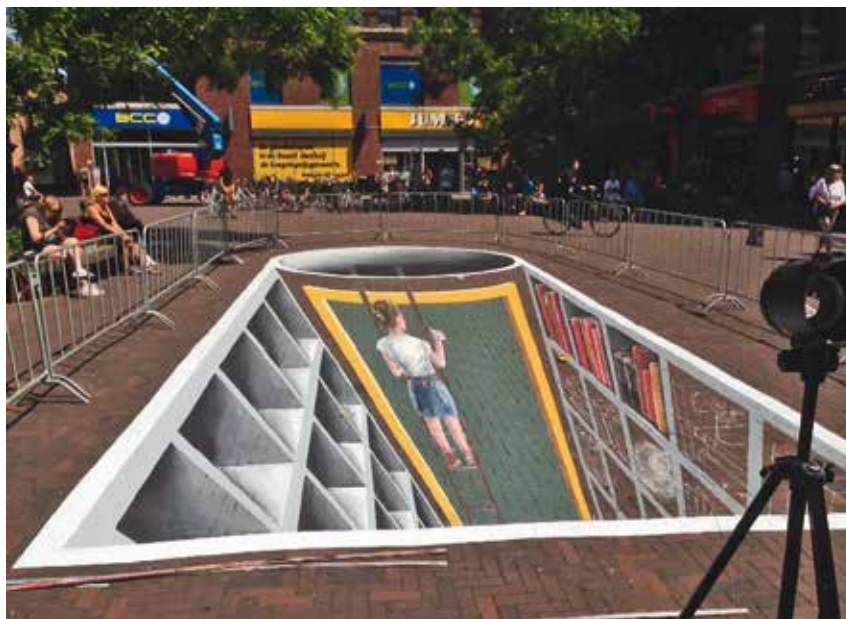
- 1 Van 1 tot 11 juni vindt de zevende editie van het Delft Fringe Festival plaats. Door 50 podiumkunstenaars worden 400 voorstellingen gegeven op 23 locaties in de binnenstad. Op de Markt staat een roze opblaaskerkom aandacht te krijgen. In de kerk werden voorproefjes van de voorstellingen gegeven, was er een silent disco en yogales.

1 juni. De Roze kerk op de Markt

- 3 Wethouder Ferrie Förster opent de nieuwe dansschool Wesseling, die zich na een zoektocht van jaren kon vestigen in de oude fabriekshal van de firma Naaktgeboren aan de Buitenwatersloot. Burgemeester Marja van Bijsterveldt waagt zich tijdens het openingsbal eveneens op de dansvloer.
- 3 De vastgoedontwikkelaar AM Zuidwest en wethouder Lennart Harpe tekenen een overeenkomst met de intentie om op het bedrijventerrein aan de Schie bij de Nieuwe Haven tweehonderd woningen te bouwen voor studenten, starters, gezinnen en senioren.

- 6 De 3D-kunstenaar Leon Keer maakt ter gelegenheid van de 175ste verjaardag van de TU op het Bastiaansplein een tekening van een studeerkamer met een jeugdige Isabel Arends, nu hoogleraar chemie van de TU.

6 juni. De studeerkamer op het Bastiaansplein.

- 7 TU Delft, de gemeente Delft, de Haagse Hogeschool en Inholland organiseren het meerdaagse International Festival of Technology waarin ze via technologie, kunst en muziek de wetenschap op een laagdrempelige manier presenteren aan de stad.
- 7 De toren van de Oude Kerk komt geheel in de steigers te staan voor groot onderhoud. 'Het voeg- en staalwerk van de toren moet worden vervangen. Verder wordt de as van de Bourdonklok vernieuwd: dat is de reden dat de klok in maart - bij hoge uitzondering - werd geluid,' volgens gemeentewoordvoerder Jan Langstraat. Dat luiden van de Bourdonklok en de Laudateklok gebeurde op 30 maart om vast te leggen hoe ze klinken, zodat ze na de restauratie weer dezelfde klank krijgen. In december 2017 had het werk klaar moeten zijn, maar bij het ter perse gaan van dit jaarboek (maart 2018) stond de toren nog steeds in de steigers.
- 8 Het eerste exemplaar van *'t Weesbuys binnen Delft, Jeugdzorg in vele gedaanten* van de historica Ingrid van der Vlis wordt uitgereikt aan burge-

7 juni. De toren van de Oude Kerk in de steigers (foto gemaakt op 25 november).

12 juni. Het nieuwe stadskantoor in gebruik.

- meester Marja van Bijsterveldt. Het Fonds van de Fundatie van Renswoude heeft de uitgave samen met andere fondsen financieel mogelijk gemaakt.
- 12 In aanwezigheid van wethouder Lennart Harpe start de dienstverlening in het nieuwe stadskantoor in het stationsgebouw.
 - 13 De stichting Delft Mama – niet-Nederlandse vrouwen die elkaar helpen om te integreren – zorgt bij haar tienjarig bestaan voor een mozaïek op de muur van de speeltuin aan het Achterom.
 - 17 Burgemeester Marja van Bijsterveldt open het nieuwe stadskantoor. De inwoners komen in groten getale om het gebouw te bezoeken.
 - 20 Het Delftse college ondersteunt de fusie van de Delftse bibliotheek DOK en het centrum voor kunsteducatie VAK met een jaarlijkse bijdrage van twee ton. Daarnaast geeft het ook een eenmalige subsidie van 1,3 miljoen euro om de verbouwing te bekostigen.
 - 21 In het GGZ Delflandpark heeft (vijf dagen achtereen) de uitvoering plaats van de *Midzomernachtsdroom*. Het stuk wordt onder regie van Guido Jonckers opgevoerd door amateuracteurs, onder wie ook medewerkers en cliënten van het ziekenhuis.
 - 22 De Delftse afdeling van de Fietsersbond biedt aan verkeerswethouder Lennart Harpe een nieuw fietsplan voor Delft aan onder het motto: Meer ruimte voor de fiets in Delft. De toegenomen verscheidenheid van fietsen vraagt om een aangepast netwerk.
 - 23 Museum Paul Tetar van Elven bestaat negentig jaar. De bezoekers worden getraakteerd op een Tetaartje.
 - 23 Woningcorporatie Vidomes gaat volgend jaar twee complexen met sociale huurwoningen uit het bouwjaar 1955 in de Kuyperwijk slopen. Het betreft 88 maisonnettewoningen in de Van der Goesstraat en de Van Schuijlenburchstraat. Vidomes gaat op deze locatie sociale huurwoningen neerzetten van betere kwaliteit. Deze beslissing wekt veel beroering bij de bewoners.
 - 28 Wethouder Aletta Hekker start op de basisschool De Horizon het project DigiTAAL. Met subsidie van het Kansfonds krijgen veertig gezinnen een iPad om thuis taalvaardigheid te oefenen.
 - 28 Minister Jet Bussemaker van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap brengt een bezoek aan de tentoonstelling *Verboden Porselein* in Museum Prinsenhof. Vanwege de grote belangstelling is de tentoonstelling met twee maanden verlengd.

29 De Gabriëlschool viert haar zestigste verjaardag. Johan van Halderen, die twintig jaar directeur is, gaat aan het einde van dit schooljaar met pensioen.

Juli

- 3 Humanitas, Delft voor Elkaar, de gemeente Delft en de interkerkelijke stichting voor financiële ondersteuning ISOFA sluiten een overeenkomst om samen Delftenaren te ondersteunen op financieel en administratief terrein.
- 3 Na een verbouwing en uitbreiding heropent de commissaris van de koning Jaap Smit officieel het Gemeenlandshuis van Delfland.
- 4 Vanwege het incident tijdens de ontgroening in september 2016, waarbij een studente ernstig hersenletsel opliep, straft TU Delft de studentenvereniging Sanctus Virgilius met ingrijpende maatregelen. De vereniging mag zich dit jaar niet presenteren op de informatiemarkt en niet deelnemen aan het debat van de voorzitters van de studentenverenigingen.

5 juli. Toeristen bewonderen in de toren van de Nieuwe Kerk het voormalige uurwerk van het stadhuis.

- 5 Het AD meldt dat het zeventiende-eeuwse uurwerk van Coenraet Harmensz. Brouckman, dat tot 1938 dienst deed in de toren van het stadhuis, van het college van B en W niet de toegezegde bestemming in de nieuwe stadshal krijgt. Het blijft voorlopig op de huidige locatie, in de toren van de Nieuwe Kerk.

- 8 De Proeftuin van de stichting Groenkracht aan de Nijverheidsstraat, waar mensen zelf groenten en fruit kunnen telen en plukabonnees wekelijks mogen komen oogsten, heeft te lijden van illegale plukkers, die het met name hebben gemunt op de aardbeien.
- 11 De Landelijke Studentenvakbond, het kenniscentrum voor studentenhuistering Kences en Vastgoed Belang onderscheiden Delft als de beste studentenkamerstad van het jaar. Geprezen wordt het beleid rond het particuliere verhuur, het ombouwen van kantoorruimte tot studentenwoningen en het bevorderen van woonvormen samen met statushouders en ouderen.
- 12 Het voormalige keuringsgebouw van de militaire dienst aan de Van Bleyswijkstraat wordt geschikt gemaakt voor bewoning door statushouders en studenten.
- 14 In Delft is het woningaanbod schaars. De woningprijzen zijn in een jaar tijd met 10,3 procent gestegen. De verkooptijd is in dezelfde periode teruggelopen van gemiddeld 77 dagen naar 44.
- 17 Museum Prinsenhof verwerft de Delfts blauwe tegel *Het Gesigt van de Haagse Poort* uit omstreeks 1850. Een schilderij met dezelfde voorstelling heeft het museum al in de collectie.
- 20 Het Stadsarchief Delft, dat zestig jaar gevestigd was in het Wapen van Savoyen aan de Oude Delft, is gestart met een drie weken durende verhuizing van vijf kilometer archiefstukken naar het nieuwe onderkomen in de Harnaschpolder.
- 21 Een klankbordoverleg tussen bewoners van de binnenstad en de organisatie van de studentenintroductieweek OWEE zoekt oplossingen om de overlast tijdens de OWEE voor bewoners te beperken. Vorig jaar deden 2900 nieuwe studenten mee aan de introductie, dit jaar verwacht men meer eerstejaars.
- 27 Onder het thema Echt Waar? gaat het Delft Chamber Music Festival in de Van der Mandelezaal van Museum Prinsenhof met een uitverkocht concert van start. Dit jaar werkt het festival voor de eerste keer samen met het Gergiev Festival in Rotterdam.
- 28 Het *AD* meldt dat Delftse studenten Industrial Design op verzoek van de Nederlandse Vissersbond en de Visserij Coöperatie Urk een methode ontwikkelen om beroepsvissers van hun bijvangst af te helpen.
- 29 Het Gereedschapsmuseum Mensert Delft, dat Willem Mensert samen met zijn broers Jan en Gerrit oprichtte, bestaat 25 jaar. Met diorama's krijgen bezoekers een historisch beeld van beroepen als kuiper, loodgieter, metselaar en timmerman.

Augustus

- 1 Stashouders die in aanmerking komen voor een studie aan de TU Delft krijgen van studenten, georganiseerd onder de naam Engineers for Refugees, begeleiding om de juiste professionele keuze te kunnen maken.
- 1 Het voormalige kantoorpand van TNO aan de Schoemakerstraat is onder de naam Camelot Campus 015 verbouwd tot 289 gemeubileerde studentenwoningen. De belangstelling van huurders overtreft het aanbod.
- 4 Uit onderzoek van de gemeente blijkt dat bezoekers van het stationsgebied zich veiliger voelen dan vroeger. Er is minder sprake van zakkenrollen en overlast van zwervers en jongeren.
- 5 Het nieuwe gebouw van het Stadsarchief Delft aan de Gantel in Den Hoorn is genomineerd voor de Duitse Fritz-Höger-Preis 2017 voor baksteenarchitectuur.
- 6 De twintigste editie van het Varend Corso laat 550.000 belangstellenden genieten van een levendig, kleurrijk schouwspel.
- 6 Het Delft Chamber Music Festival trekt in totaal 6700 bezoekers. Het programma werd in de landelijke pers geprezen.
- 7 Het aantal inbraken in Delft daalde in het eerste half jaar met 17 procent. De inbrekers verlegden hun activiteiten van de wijk Buitenhof naar Voorhof en Vrijenban.
- 8 Vanwege het afnemend aantal ordebroeders verlaten de Jezuïeten Delft. In 1592 vestigden zij zich in de stad, in 1709 werden ze verbannen door de Staten van Holland. In 1948 keerden zij in Delft terug om het Stanislascollege te stichten.
- 10 De Delftenaar Jan van den Akker geboren op 10 november 1901 krijgt 75 jaar na zijn overlijden - op 5 november 1942 tijdens het boottransport naar Birma - alsnog het Mobilisatie-Oorlogskruis toegekend. (Zie Jaarboek Delfia Batavorum 23 (2013), blz. 129-146 en dit jaarboek blz. 181.
- 18 Guido Klerkx voorkomt definitieve sluiting van het 136 jaar oude café De Kloek op de Oude Delft. Hij neemt de kroeg over van Paul en Coby Geraets. Het café is bekend om de muzikale sfeer van de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw.
- 21 Uit onderzoek van de gemeente, de Delftse Participatie Aanpak, blijkt dat veel inwoners van de stad graag tijd en geld besteden aan meedenken over

- ontwikkelingen van de stad. Het betreft met name onderwerpen uit de directe leefomgeving.
- 22 In het voormalige stadskantoor aan de Phoenixstraat bouwt de Belgische ontwikkelaar Xior Student Housing woonunits voor studenten en starters.
 - 22 Koningin Máxima verrast de bezoekers van het inloophuis de Jessehof met een bezoek.
 - 23 Het voormalige museum Huis Lambert van Meerten, dat in 2013 door de gemeente werd verkocht aan de Vereniging Hendrick de Keyser, wordt door de nieuwe eigenaar gerenoveerd en opnieuw ingericht als museum.
 - 23 Bewoners in de omgeving van Club Caesar aan het Vesteplein ondervinden veel overlast van bezoekers van de nachtclub. Gemeente en politie zoeken een oplossing.
 - 29 De vastgoedeigenaren DUWO, Woonbron, Woonhave, Vidomes, Vestia en de VvE Multatulieweg ondertekenen samen met wethouder Stephan Brandligt een overeenkomst om de wijk Voorhof-Oost op termijn aardgasvrij te maken.
 - 31 Op de plek van het oude Deltares-hoofdkantoor aan de Mekelweg is een zeventig meter hoog flatgebouw met 442 studentenwoningen voltooid. De sleutels zijn net voor de opening van het academisch jaar overgedragen aan DUWO.

September

- 5 Met een manifest *De Binnenstad kan niet zonder haar bewoners* wijzen de belangenverenigingen Binnenstad Noord, de Oude en De Nieuwe Delf en Zuidpoort op de verminderde kwaliteit van leven in de binnenstad. Woningcorporaties bouwen minder sociale woningen en investeerders verkameren panden of verhuren deze via Airbnb.
- 6 De gemeente wil met het invoeren van een omzettingsvergunning de verkamering in de stad tegengaan. De studentenvakbond VSSD waarschuwt dat met deze maatregel de overlast van studenten niet zal worden opgelost.
- 7 De taxicentrale Deltax, opgericht in 1938, sinds jaren gespecialiseerd in vervoer van ouderen, gehandicapten en schoolkinderen heeft faillissement aangevraagd. Het vervoer blijft op dezelfde wijze gewaarborgd tot er een koper is gevonden.
- 7 Wethouder Aletta Hekker presenteert de begroting 2018 met positieve cijfers. In drie jaar tijd is de stad dankzij de economische groei en de aantrek-

- kende woningmarkt de financiële crisis te boven gekomen. Er wordt nu al weer 45 miljoen euro gereserveerd voor toekomstige investeringen.
- 9 Tijdens Open Monumentendag zijn het nieuwe Stadsarchief Delft en het gerenoveerde Gemeenlandshuis belangrijke trekpleisters.
 - 11 De gemeente overweegt om de laagst gelegen delen van de stad extra te beschermen tegen wateroverlast. De hevige regenval van de afgelopen dagen zette met name de Rotterdamseweg en het Sint Agathaplein onder water.
 - 13 De Delftse ondernemer Ronald Vis vraagt het college om de toeristenbelasting te verhogen en dat geld te gebruiken voor stadspromotie.
 - 15 Het *AD* meldt dat de TU Delft een rijkssubsidie ontvangt van maximaal 45 miljoen euro om aardwarmte te koppelen aan het reguliere warmtenet. Over een paar jaar worden de campusgebouwen en enkele duizenden studentenwoningen ermee verwarmd.
 - 16 Op 93-jarige leeftijd overlijdt in Jakarta Nicolaas Jouwe. Uit protest tegen de overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië in 1963 kwam hij naar Delft. In 2010 verhuisde hij naar Jakarta. Bij verzelfstandiging zou hij mogelijk koning van Nieuw-Guinea zijn geworden.
 - 17 Drie orkesten met vooral jeugdige muzikanten uit Delft en Den Haag verzorgen een muziekfestival in de Botanische Tuin in het kader van het honderdjarig bestaan.
 - 21 Op initiatief van Erfgoedlijn Trekvaarten krijgt Delft vier nieuwe aanlegplaatsen voor plezier- en rondvaartboten in het Rijn-Schiekanaal.
 - 22 De gemeente heeft plannen om de voormalige gemeentelocatie Staalweg om te vormen tot een fraaie entree bij de A13. Er wordt gedacht aan woningen, detailhandel en horeca. De Staalhaven wordt in de plannen opgenomen.
 - 22 Een groeiend aanbod van Delftse restaurants neemt drie dagen deel aan de vijfde editie van het culinair festival Delft Serveert op het Sint Agathaplein.
 - 25 De brugklassers van Scholencombinatie Delfland stellen een multicultureel kookboek samen *Van Brugpieper tot Baklava*. De opbrengt komt ten goede aan de Voedselbank.
 - 28 John Gillemans, eigenaar van Café Willem van Oranje, schrijft namens 26 collega's in een brief aan het college dat zij grote overlast ondervinden van de kermis en andere terugkerende evenementen op de Markt. Ze lopen

omzet mis, moeten hun terrassen afbreken en krijgen daarvoor van de gemeente geen financiële compensatie.

25 september. Marja Landzaad (links) van de Voedselbank, lerares Marianne Ruis en de brugpiepers van Scholencombinatie Delfland presenteren het kookboek Van Brugpieper tot Baklava.

28 Tijdens de Dag van de Techniek maken de leerlingen van groep 8 kennis met techniek. Ze krijgen rondleidingen in theater, hotel, zwembad, tuinbouw en worden ook zelf aan het werk gezet.

29 Het Reinier de Graaf Gasthuis en de zorginstelling Pieter van Foreest gaan nauwer samenwerken om een snellere overplaatsing van patiënten uit het ziekenhuis naar een passende thuiszorg of revalidatiezorg te realiseren.

Oktober

- 2 In de eerste helft van het jaar nam in Delft, als enige stad in de regio, het aantal fietsendiefstallen toe: 821 tegen 733 in de dezelfde periode vorig jaar.
- 3 In het tv-programma *Het Geheim van de Meester* treden stadsarcheoloog Steven Jongma en archivaris Bas van der Wulp op bij het zoeken naar informatie over de schilder Carel Fabritius bij een analyse van diens schilderij *Het Puttertje*.

- 3 Op verzoek van het Hoogheemraadschap ontwikkelen studenten van de TU Delft sensoren tegen cyberaanvallen ter bescherming van gemalen en waterberging.
- 5 Burgemeester Marja van Bijsterveldt opent op de universiteitscampus een woonproject voor studenten. Het is gevestigd in het voormalige gebouw van Deltares, gecombineerd met een nieuwbouwflat. Het complex biedt plaats aan 504 studenten.
- 5 Horeca Nederland afdeling Delft en evenementenorganisatie Lijm en Cultuur uiten kritiek op de nota *Doorontwikkeling Evenementenbeleid* van de gemeente. Het zou geen afspiegeling zijn van de Delftse bevolking. Er is 'alleen aandacht voor blanke, hoogopgeleide burgers of jonge mensen'.
- 6 Uitvaartverzorger De Laatste Eer neemt het beheer en het onderhoud van de begraafplaatsen Iepenhof, Jaffa en de rooms-katholieke begraafplaats Kanaalweg over van de gemeente.
- 6 Oud-burgemeester Bas Verkerk ontvangt uit handen van koning Willem-Alexander het Erekrus van de Huisorde van Oranje voor zijn aandeel aan het commissariaat van de koninklijke grafkelder tijdens zijn burgemeesterschap.
- 9 Moe's Tuin in Poptahof viert haar twaalfjarig bestaan. Het is de groentetuin en ontmoetingsplaats voor de wijkbewoners.
- 12 Sybren van der Velde, fractielid van de studentenpartij STIP, begint een proef om jongeren uit de schulden te helpen. Tijdens het traject wordt uitzicht geboden op een baan.
- 12 De World Solar Challenge 2017 in Australië wordt voor de zevende keer gewonnen door het Delftse Nuon Solar Team.
- 13 In Museum Prinsenhof start de tentoonstelling *Het DNA van Nederland* met relikwieën van historische personen en met voorwerpen uit de recente geschiedenis die kans maken in de toekomst tot relikwie bevorderd te worden.
- 13 De gezamenlijke belangenverenigingen in de binnenstad openbaren aan de gemeenteraad en het college hun zorgen over de leefbaarheid in het centrum vanwege de 'verkamering' van de woningen en de toename van het Airbnb-aanbod.
- 14 Het voormalige verzorgingshuis Abtswoude wordt verbouwd tot woongelegenheid voor 106 studenten. Het is bedoeling dat de studenten en de bewoners van de aanleunwoningen elkaar gaan ontmoeten in de gezamenlijke ontmoetingsruimte.

9 oktober. Bewoners in hun eigen Moe's Tuin. Op de achtergrond Tilly Kaisiepo, de initiatiefneemster tot de Tuin.

- 14 Op de Nationale Archeologendagen geeft de stadsarcheoloog Steven Jongma bij een opgraving ter hoogte van de voormalige Prinses Irenetunnel een demonstratie, waaraan met name kinderen enthousiast meedoen.
- 20 Museum Prinsenhof Delft sluit zich aan bij het netwerk De Canon van Nederland. Doelstelling: de veelzijdigheid van de Nederlandse geschiedenis voor een groot publiek tot leven te brengen. Ieder deelnemend museum stelt zijn topstukken in het volle licht.
- 21 Van de bewoners van de wijk Buitenhof en van de fractie GroenLinks komt kritiek op het plan van de gemeente om in het recreatiegebied Kerkpolder woningen te bouwen.

- 21 De eerste Museumnacht voor kinderen met een groot aanbod tot griezelen is een groot succes.
- 25 Wytze Patijn neemt per 1 januari 2018 afscheid als Stadsbouwmeester van Delft. Hij had naar eigen zeggen in de voorbije zeven jaar vooral aandacht besteed aan hoogwaardige architectuur en stedenbouw.
- 27 Met de oprichting van het hooglerarenplatform Legatus gaan de hoogleraren van de TU de stad Delft promoten voor wetenschappelijke congressen.

November

- 1 De directeur van Museum Prinsenhof, Janelle Moerman, brengt de plannen naar buiten voor een ingrijpende verbouwing van het museum, waar 25 tot 30 miljoen euro mee gemoeid zal zijn. Wethouder Ferrie Förster hoopt dat de nieuwe raad zal instemmen met de voorstellen.
- 1 Omdat Delft hoog scoort met het aantal fietsendiefstallen gaat de gemeente dit probleem aanpakken. Ze zet onder meer in op informatie over de Biesiekettes en het uitbreiden van fietsenstallingen.
- 1 In een woning aan de Van Schuijlenburchstraat heeft een explosie plaats waarbij een dode valt. De woningen staan vanwege hun slechte staat op de nominatie om gesloopt te worden (zie 23 juni). Bewoners willen nu zo snel mogelijk verhuizen.
- 3 In de nieuwe *AD* Ziekenhuis Top 100 stijgt het Reinier de Graaf Gasthuis van plek veertig vorig jaar naar plek achttien.
- 7 Uit cijfers van het CBS blijkt dat in de periode 2013–2016 het aantal huishoudens met een inkomen op bijstandsniveau met zeventien procent is gestegen naar 4327. Omdat in Delft veel sociale woningbouw is en de huren minder hoog zijn dan in Den Haag, heeft er vanuit de Hofstad migratie plaats.
- 8 Bierhuis De Klomp staat als enig Delfts café in de Café Top 100 van Misset Horeca, op plek 49.
- 8 Museum Prinsenhof ontvangt € 500.000 van de Turing Foundation. Het bedrag is bestemd voor de eerste Pieter de Hooch-tentoonstelling ooit. De expositie is gepland in het najaar van 2019.
- 8 Burgemeester Marja van Bijsterveldt benoemt Wim van Leeuwen namens de koning tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Hij krijgt deze onderscheiding voor zijn initiatief en jarenlange steun aan het Vermeer Centrum, zijn

initiatief en voorzitterschap van de Stichting Kerkelijk Erfgoed Delft en zijn bestuursfuncties van meerdere stichtingen in de stad.

10 november. Wilco Blaak, hoofd Nieuwe Kerk, spreekt de genodigden toe bij de feestelijke ingebruikname van de kerk.

- 10 Na vierenhalf jaar is de ingrijpende restauratie van de Nieuwe Kerk voltooid. De kosten voor het project van vloer tot dak: elf miljoen euro. Wat bij binnenkomst direct opvalt: de banken zijn vervangen door stoelen, de kerk staat in verrassend nieuw licht, er is een permanente expositie in de kooromgang. Gedurende een feestweek wordt de kerk teruggeven aan de stad.
- 10 De Protestantse Gemeente Delft, eigenaar van de Nieuwe Kerk ziet af van de bouw van een ondergrondse kelder waarin toiletten, keuken, bergruimte en zalen ondergebracht zouden worden.
- 13 Het Grotius College mag zich Unesco-school noemen, als een van de 35 scholen in Nederland. Voor een Unesco-school staan internationale verbondenheid, verdraagzaamheid en solidariteit hoog in het vaandel.
- 13 De werkgroep De Rode Loper van Stichting Centrum Management Delft doet het voorstel om op de Binnenwatersloot, Peperstraat en Oude Langendijk de voetganger voorrang te verlenen. Het overige verkeer is dan te gast.
- 13 Burgemeester Francisca Ravestein van Pijnacker-Nootdorp benoemt Paul de Bree tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Hij ontvangt deze onderschei-

ding vanwege zijn jarenlange functies bij DHL, uitvaartvereniging De Laatste Eer, Stichting Natuurpark de Papaver, Theater de Veste en Stichting Parkeergarage Delft.

- 15 De waterschapspartij Water Natuurlijk vraagt aandacht voor de massale vissterfte veroorzaakt door het maaien van de slootkanten met maaiboten. Het Hoogheemraadschap van Delfland gaat op zoek naar een oplossing.
- 20 René Kluit, financieel directeur van Festo, wordt uitgeroepen tot Delftse ondernemer van het jaar 2017. Volgens de juryvoorzitter Evelien van der Kruit is hij een verbinder die op de achtergrond in staat is om verschillende belangen bij elkaar te brengen.
- 24 De gemeente is voornemens de straf op stoepkrijten uit de Algemene Plaatselijke Verordening (AVP) te schrappen. Het krijten door kinderen werd al oogluikend toegestaan.
- 25 Het *AD* meldt dat de provincie Zuid-Holland de nieuwbouwplannen van de studentenroeivereniging Laga in zijn geheel afkeurt in verband met de veiligheid van de scheepvaart. Na jarenlang overleg met gemeente en buurtbewoners is de vereniging terug bij af.

25 november. Water in de Westsingelgracht.

- 25 De Westsingelgracht langs de Spoorsingel wordt gevuld met water.
- 25 Sinterklaas wordt met overweldigend enthousiasme van kinderen en hun ouders in de stad ontvangen.

December

- 1 In de aula van de TU Delft wordt de tentoonstelling *Rise of a Campus* geopend over de ontwikkeling die het universiteitscomplex met name na 1945 heeft doorgemaakt.
- 1 Uit cijfers van het CBS blijkt dat in Delft het aantal jeugdige criminelen tussen 12 en 25 jaar in zes jaar tijd halveerde. Volgens Frank Weerman, bijzonder hoogleraar jeugdcriminologie, zou dit kunnen samenhangen met het toenemend gebruik van smartphones.
- 2 Energiecoöperatie Deelstroom Delft, een groep inwoners die duurzame energieprojecten in de stad initieert, heeft van de gemeente toestemming om gratis driehonderd zonnepanelen te plaatsen op het dak van het stadskantoor. Daarmee kunnen vijftig huishoudens van stroom worden voorzien.
- 6 De TU Delft laat door het bureau Posad Spatial Strategies een ontwikkelingsvisie maken voor de campus. Er wordt voorzien in nieuwe onderwijsgebouwen, onderzoeksruimten, woningen, voorzieningen, groen en attractieve openbare ruimte.
- 7 Het college van B en W volgt de raad van de commissie-Deetman op om te investeren in de ontwikkeling van de sterke punten van de stad; 75 miljoen euro wordt gestort in het Fonds 2040. Externe deskundigen gaan adviseren over de investeringen.
- 8 Op het evenemententerrein Lijm & Cultuur gaat de schaatsbaan Winters Delft open.
- 9 Vanwege de ontwikkeling van het Schieoever-gebied, de TU Delft en Technopolis verdient het station Delft Zuid een opknapbeurt. De opwaardering gaat gepaard met een nieuwe naam: Station Delft Campus.
- 11 In het regionale overleg van negen gemeenten is besloten dat Delft het aantal goedkope huurhuizen mag laten dalen met 1400 stuks. Dan heeft de stad gemiddeld nog altijd een grotere sociale woningvoorziening dan de omliggende gemeenten. Huurdersorganisatie Vulcanus tekent protest aan.
- 11 Hevige sneeuwval gedurende twee dagen belemmert het verkeer, maar geeft tegelijk veel pret.

11 december. De besneeuwde Rotterdamseweg in avondlicht.

- 12 Lichtjesavond! Om de drukte in goede banen te leiden, is in sommige straten in de binnenstad voor voetgangers eenrichtingsverkeer ingesteld.
- 14 Met het project Schieoevers en met de stimulering van Technopolis heeft de gemeente ambitieuze plannen op het gebied van wonen en werkgelegenheid.
- 20 Het Hoogheemraadschap van Delfland en de gemeente Delft gaan samenwerken bij het ophogen van een aantal kades en wegen. Door bodemdaling, weggebruik of veranderde grondwaterstand dreigt een risico op wateroverlast.
- 23 Het Stanislas Tech Team heeft zich met een zelfgemaakte robot geplaatst voor het WK First Tech Challenge in Detroit.
- 30 De Commissie Behoud Stadsschoon protesteert tegen de verbouwplannen van het ArsenaalDelft. 'Horeca okay, maar behoud daarbij de schoonheid van de stad.'
- 31 Het is de laatste oudejaarsavond dat er overal in de stad vuurwerk afgestoken mag worden. Volgend jaar zijn er gebiedsbeperingen.

humanitas

72 jaar!

Vrijwilligersorganisatie
Humanitas steunt
medemensen die
tijdelijk sociaal-
maatschappelijke hulp
nodig hebben.

Steun uw Humanitas-afdeling daarbij:

- als projectvrijwilliger
- als donateur, sponsor of lid
- via uw testament*

* Een legaat voor Humanitas in Delft komt volledig ten goede aan de Afdeling in Delft.

www.humanitasdelft.nl

Afdeling Humanitas Delft Rijswijk Pijnacker-Nootdorp

Humanitas is in het bezit van een ANBI & CBF-keurmerk.

RELAX-MOMENTJE...

Aktie
€ 125,-
inruil/korting

Van Foreestweg 10-14 in Delft
015 2136109 www.intercomfort.nl

**INTER
COMFORT
MEUBELEN**

De torenmolen aan het Duyvelsgat

Aart Struijk

In de veertiende eeuw was Delft een van de belangrijkste biersteden van Holland. In de veengebieden ten oosten van de stad werd turf gewonnen waarmee de brouwers de ketels stookten. Het benodigde graan en hop voor het brouwen van bier werd van elders aangevoerd. Bier was de volksdrank bij uitstek, en halverwege de vijftiende eeuw waren er naar schatting zo'n tweehonderd bierbrouwerijen in Delft.¹ Het grootste deel van de productie was overigens bestemd voor de export. Uit oude tolregisters is bekend dat het bier vooral naar Brabant en Vlaanderen werd uitgevoerd.

Delft was in de late middeleeuwen een belangrijke bierstad (Biervaten in het Openluchtmuseum te Arnhem).

Het water voor hun bier haalden de brouwers uit de grachten en dat was juist een groot probleem. De kwaliteit liet te wensen over, omdat het water in de stadgrachten niet doorstroomde. Halverwege de vijftiende eeuw zijn twee windmolens gebouwd om het water in de binnenstad in beweging te brengen. Voor 1445 is op de vest aan het eind van de Geerweg een stenen watermolen gebouwd die later de Duyvelsgatmolen werd genoemd. Die ene molen was blijkbaar niet voldoende, want in 1450 werd in een grafelijke oorkonde toestemming gegeven voor de bouw van een tweede watermolen. Lange tijd is gedacht dat dit de Duyvelsgatmolen betrof, maar aangezien die reeds voor 1450 bestond, moet

het dus gaan om de molen die is gebouwd aan het eind van de Nieuwe Langendijk. Ook werd betwijfeld of de eerste windmolen een voorganger had, namelijk een roswatermolen die ter hoogte van de Kolk had bestaan. Ten slotte wordt beweerd dat het Delftse bier zo'n lekkere smaak had door het heldere veenwater, maar dat behoeft toch wel enige nuanciering. In dit artikel over de geschiedenis van de Duyvelsgatmolen komen deze onderwerpen mede aan de orde.

De Duyvelsgatmolen aan het eind van de Geerweg op de geschilderde plattegrond 'Delft na de stadsbrand' van 1536.

Watertekort in een waterrijk gebied

Het water voor Delft kwam vanouds uit de directe omgeving, met name uit de veengebieden ten oosten en noorden van de stad. Dat was een moerassig gebied waar het water aanvankelijk op een natuurlijke manier werd afgevoerd. Al voor het jaar 1000 is begonnen met de ontginning van dat veen, maar dat was alleen mogelijk wanneer het gebied werd ontwaterd. Via de huidige Oude Delft, die is gegraven in de elfde eeuw, werd het overtollige water naar de Schie afgevoerd, en van daar ging het naar de Maas en de zee. Die noodzakelijke ontwatering had echter een keerzijde. Veengrond bestaat uit plantenresten die onder het grondwater intact blijven. Daalt het grondwaterpeil, dan komt er zuurstof bij en begint het veen te verteren. De grond zakt in. Dat noemt men klink of inklinking. Naarmate het veenpakket dikker is, treedt er meer klink op en dat was rond 1400 al goed te merken. Het maaiveld in het veengebied daalde, zodat ook de waterafvoer uit het gebied stagneerde. Vanaf 1440 zijn ten oosten van Delft de eerste poldermolens gebouwd om het water weg te malen. De inklinking van de

veengrond is door de bemaling daarna pas goed begonnen.²

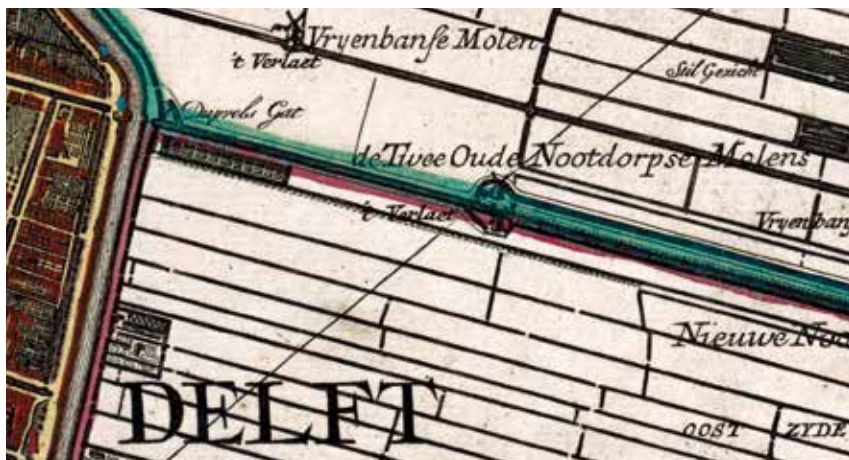
Opvallend genoeg ontstond daarentegen in de stad een watertekort. De binnenstad van Delft ligt gedeeltelijk op een kreekrug van de vroegere zeearm de Gantel en kwam door de inklinking iets hoger te liggen dan haar omgeving, zodat het water de neiging had om de stad uit te stromen. Men zette het grachtwater met een watermolen in beweging, zodat het water uit de singels de stad kon instromen. Dat gebeurde aanvankelijk met een ros- of paardenmolen, die wellicht door welgestelde bierbrouwers zal zijn gefinancierd. In zijn geschiedschrijving over Delft (1729) vermeldt Boitet dat omstreeks 1400 een rosmolen zorgde voor de doorstroming van de grachten. Het ging om 'een molen die met paarden getrokken is, gelijk de gort- of grutmolens'.³ Hij stond aan de Kolk aan het eind van de Sluipsteeg, de huidige Annastraat, en was bekend als 'Hessels molen'.⁴ Die molen zorgde dat het water via de Geerweg naar de Oude Delft en via de Voorstraat naar de Koornmarkt werd geleid, waar de meeste brouwerijen stonden.⁵ In 1434 werd de molen nog genoemd, toen Floris de molenaar van de godshuismeesters van de Oude Kerk voor zes schilden hun aandeel van de molen aan 'tende die Slwpsstege' [aan het eind van de Sluipsteeg] kocht.⁶

Een stenen torenmolen

Bij een rosmolen zorgt een paard voor de aandrijving. Het voordeel is dat zo'n molen niet afhankelijk is van de wind, maar een groot nadeel is de beperkte capaciteit. Dat is wellicht de reden dat men besloot om een windmolen te bouwen voor de verplaatsing van het water. Als vervanger van de rosmolen werd een nieuwe stenen molen gebouwd, niet bij de Kolk maar op de oostelijke stadsvest aan het eind van de Geerweg. In 1445 wordt de stenen molen reeds genoemd; die moet dus voor die tijd zijn gebouwd. In een akte uit het archief van het Gasthuis is sprake van een stuk land tegenover de stenen molen aan de vest. Het land lag langs de Buijtenwech, de huidige Oostsingel, en ten zuiden liep de Nijeweveens wateringe, de huidige Tweemolentjesvaart.⁷ De plaats waar de molen is gebouwd, was dus niet welbewust gekozen tegenover de Nootdorpse vaart, omdat daar het heldere veenwater vandaan kwam, maar het was de verbinding als vanouds naar de Kolk.

De molen in Zeddam, een van de weinige torenmolens in Nederland.

Het Verlaat met de twee poldermolens tegenover het Duyvelsgat op de kaart van Krukius (1712).

De watermolen was een ronde, stenen torenmolen met een draaibare kap: een binnenkruier. Boven in de molen kan aan de binnenzijde de kap met de wicken op de wind worden gedraaid. Andere typen molens kon men toen nog niet op de wind zetten. De term 'torenmolen' heeft betrekking op het type molen, en heeft niets van doen met een toren ter verdediging van de stad. Het was een opvallend hoge molen met een grote vlucht. Wijlen Anton Bicker Caarten, molenkenner bij

De charters van 1447-1449 voor de verkoop van de watermolen aan de Geerweg.

uitstek, schreef dat een indrukwekkender windwatermolen dan deze in de middeleeuwen waarschijnlijk niet is gebouwd.⁸

De eigenaar van de nieuwe stenen molen was wellicht Bertelmees Hugensz.; hij had in ieder geval alle aandelen in bezit. Er is niet veel van hem bekend, maar het staat wel vast dat hij tot de stedelijke elite behoorde. Al in 1414 en 1419 wordt hij genoemd als voogd voor het Sint-Agatha- en Sint-Barbaraklooster.⁹ Op 18 juli 1447 verkocht hij zijn aandelen van de molen in zestien parten, onder anderen aan Huge Tielmansz., Claes Symonsz., Bruyn Gerytsz., Willem Briensz., Vrederic Harmansz. en Jan Pieter Hopersz. Een jaar later verkochten de meesten hun aandeel weer. In 1449 kreeg Delft toestemming van de graaf van Holland om weer vestingwerken aan te leggen, en muren en waltorens te bouwen. In 1450 kocht het stadsbestuur alle aandelen van de molen, omdat de stenen onderbouw onderdeel werd van de nieuwe vestingwerken. Op de onderbouw kon de molenaar de molen bedienen en de zeilen voorleggen. Er is wel beweerd dat de molen is gebouwd op een reeds bestaande, zeer brede stenen onderbouw die in 1359 een rol had gespeeld bij de verdediging van de stad. In dat jaar had hertog Albrecht van Beieren de stad gestraft, waarbij onder andere alle stadspoorten en versterkingen moesten worden gesloopt. Voor zover bekend waren er voor die tijd aan de oostzijde van de stad geen waltorens of andere versterkingen gebouwd.

De torenmolen aan de Bastiaansvest, geschilderd door Daniël Vosmaer.

De tweede watermolen (1450)

Eén molen was niet voldoende om het water in de grachten goed te laten doorstromen. In 1450 kreeg de stad consent van hertog Philips van Bourgondië, de graaf van Holland, voor de bouw van een tweede watermolen. Tot voor kort werd aangenomen dat deze toestemming betrekking had op de molen aan de Geerweg, maar wij hebben al gezien dat deze molen reeds voor 1445 is gebouwd. De nieuwe molen werd gebouwd op de vest aan het eind van de Nieuwe Langendijk. Het was eveneens een ronde, stenen torenmolen.¹⁰

In de brief van de graaf wordt het probleem met de watervoorziening uitvoerig uiteengezet. Het stadsbestuur had de graaf doen weten dat de nieuwe molen moest zorgen voor een goede doorstroming van het water in de grachten ten gunste van de bierbrouwerijen, of zoals het in de akte staat, om te 'doen maecten ende timmeren een watermoolen, om door de selve moolen te trecken ende te doen werpen, als des van noode es, water uutten slooten, vesten, ende graften van onser voorschreve steede'. Er was vroeger water in overvloed, zo wordt verteld, maar nu is er geen doorstroming meer, zo 'dattet water wesende binnen onser stede, nu tertijt aldaer stille blijvet leggen, ende daerom lichtelijck stincke'.¹¹ De watermolens zijn weliswaar gebouwd ten behoeve van de bier-

Het charter uit 1450 van de graaf van Holland met het consent voor de bouw van een watermolen.

brouwerijen, maar waren tevens van belang voor de totale watervoorziening en -verversing in de stad. Men benadrukte het belang voor de brouwerijen, omdat de graaf aanzienlijke inkomsten had uit de belasting op bier.

Het waterbeheer in Delft: de waterdammen

De vermelding in het consent van 1450 dat de tweede watermolen het water uit de sloten, vesten en grachten moest werpen, is van belang om het waterbeheer in de stad te begrijpen. In feite had de tweede, nieuwe molen de functie van vuilwatermolen: het vervuilde water moest de stad uit. Het relatief verse water dat de molen aan de Geerweg de stad in maalde, werd door de molen aan de Nieuwe Langendijk de stad weer uitgemalen. Het water werd door een stelsel van dammen op diverse plaatsen in de stad verder door de grachten geleid.¹² Er was vanouds een dam in het Noordeinde bij het Sint-Jorisgasthuis, maar er waren ook waterdammen aan het eind van de Verwersdijk bij de Molenstraat, bij het Rietveld, aan de Nieuwe Langendijk bij het Oosteinde en de Burgwal, en bij de Oostpoort.¹³ Het waren geen stenen of aarden dammen in de betekenis dat het water was afgesloten, maar beweegbare schotten die neergelaten konden worden om het water in de gewenste richting te leiden. In de stadsrekeningen wordt vermeld wie de dammen sloten en openden, en hoeveel zij betaald kre-

Aan de belangrijke grachten in Delft zoals de Koornmarkt, stonden vele bierbrouwerijen.

gen voor dat karweitje. Door die waterdammen was een uitgekiend waterbeheer met twee gescheiden watersystemen mogelijk. Het verse, schone water bleef gescheiden van de grachten in het oosten van de stad. Daar waren vervuilende bedrijven gevestigd, zoals de lakenvolderijen, leerlooierijen en slachterijen. In die wijken waren dan ook nauwelijks brouwerijen gevestigd, want die stonden voornamelijk langs de Oude Delft en de Koornmarkt en Voorstraat.¹⁴

Er was nog een andere bedreiging voor de kwaliteit van het grachtwater. In de droge seizoenen kwam het voor dat bij laag water de sluizen in Rotterdam werden geopend ten behoeve van de scheepvaart. Dan kwam via de Schie brak zee-water binnen, zodat het water in Delft ongeschikt was voor gebruik. De aanvoer uit de oostelijke veengebieden was blijkbaar onvoldoende. Dat probleem werd voor een goed deel opgelost toen het stadsbestuur in 1473 toestemming kreeg van hertog Karel van Bourgondië om een duiker te maken bij de Leidschendam, waardoor zoet water vanuit Rijnland werd aangevoerd via de Vliet. Zo kon men de waterstand in Delft beter regelen. Bij de Kerstagne (het Haantje) waren twee dammen aangebracht die eigenlijk meer weg hadden van een schutsluisje, dat werd bediend door de poortwachter van de Haagpoort.

De waterbomen in de stadssingel

Op vele plaatsen in de watergangen van Delft waren lange houten balken aangebracht - waterbomen genaamd - die geopend en gesloten konden worden. Men

Aan weerszijden van de waterbeul zijn baspels te zien; de Duyvelsgatmolen is afgebeeld met ouderwetse dwarsgetuigde wieken.

wilde voorkomen dat schippers de stad in konden varen, om de controle van de poortwachters te ontlopen. Over de vracht werd tol geheven of moest belasting worden betaald. Bij alle stadspoorten waren die waterbomen aangebracht, en ook op andere plaatsen waren die te vinden. Men kon dus niet zomaar per schip de stad in of uit. De waterpoort onder de Duyvelsgatmolen was met een hek of boom afgesloten. Een van de taken van de molenaar was het dagelijks openen en sluiten van de bomen in de stadsvest. Hij kreeg daarvoor een jaarlijkse vergoeding. Het was tevens zijn taak om de dam van het Duyvelsgat te openen en te sluiten. De molenaar ontving bijvoorbeeld in 1571 een jaarwedde van ruim vier pond. Dat was inclusief zijn werk om de 'waterbomen inde veste te sluijten ende ontsluijten.' Hij ontving bovendien ruim twee pond voor 'den dam van het Duyvelsgat te sluijten ende ontsluijten.' Aan de stadzijde bevonden zich twee valschotten of dammen die met behulp van een haspel konden worden neergelaten. Het buitenwater stroomde dan niet direct de sloten in die evenwijdig aan de stadssingel liepen. Op een afbeelding van het Duyvelsgat zijn die haspels te zien. De molen heeft dwarsgetuigde wicken, waarbij aan beide zijden van de roede hetzelfde hekwerk zit.

De molenaars van de Duyvelsgatmolen

De kosten en uitgaven voor de beide watermolens werden jaarlijks verantwoord in de tresoriersrekeningen. Daaruit valt het volgende op te maken. De stad was de eigenaar van de molens en stelde de molenaars aan die werden betaald naar het aantal dagen dat zij maalden. De molenaar kreeg voor een dag malen drie stuivers. Het blijkt dat die maaldagen in de winter niet voorkwamen, want wanneer de grachten zijn bevroren kan er niet worden gemalen. Blijkbaar stond de molen stil vanaf november tot in het vroege voorjaar, wanneer sneeuw en ijs waren verdwenen.

De molenaars mochten vrij wonen in de molen of in een huisje ernaast. Omstreeks 1560 werkte Lieven Philipsz. op het Duyvelsgat, en Jan Willemsz. was de molenaar op de andere watermolen. Lieven is opgevolgd door Thomas Lambrechtsz., en in 1592 wordt Claas Jansz. als opvolger van Thomas vermeld. Zij zorgden voor het onderhoud van de zeilen en moesten de molen ook schoon houden. In 1572 was er een rekening van ruim elf pond voor het leveren van 'seeckere olije, reusel ende kaersen, dienende tot die stede watermolens, met noch zeeckere besemen.' Het varkensvet - de reuzel - werd gebruikt om de houten assen te smeren.

De mythe van het heldere veenwater ontzenuwd

In vrijwel alle publicaties over de Duyvelsgatmolen wordt beweerd dat de molen op een gunstige plaats stond, namelijk precies tegenover de Nootdorpse vaart, de huidige Tweemolentjesvaart. Het heldere veenwater uit de polders zorgde voor die lekkere smaak van het Delftse bier, waardoor het zijn weerga niet had in heel Holland! Dat is een merkwaardige constatering, want er lag in die tijd

een dam in de vaart, waar kleine schepen en turfschuitjes met een overtoom of windas overheen werden getrokken.¹⁵ Van een continue aanvoer van veenwater uit dat gebied was dus geen sprake. Bovendien, als het 's zomers lange tijd niet regent, worden de polders niet bemalen en ook 's winters is er geen aanvoer van water. Het water in de stadssingels was niet alleen afkomstig uit het gebied rondom Nootdorp, maar kwam ook uit de Klein Vrijenbanse en de Bieslandse polders, en van de polders in de omgeving van Pijnacker.

Een windas of overtoom, waarmee kleine schepjes over de dam werden getrokken (tekening van Anthony van Borssom).

De naam Duyvelsgat

Op twee zestiende-eeuwse stadsplattegronden is te zien dat er tussen de Nootdorpse vaart en de Duyvelsgatmolen een rij paaltjes in het water stond, die ooit werd aangezien voor houten schotten. Daardoor was het idee ontstaan dat het water vanuit de polders direct de stad in stroomde. Het verhaal over die schotten is inmiddels achterhaald, want het was een palenrij waarlangs de turfschuitjes vanuit Nootdorp naar de waterdoorgang van de molen werden geleid. Een aannemelijke verklaring voor de naam Duyvelsgat is dat de schippers door de sterke stroming problemen hadden om hun scheepje op koers te houden wanneer de molen maalde. Er was geen andere mogelijkheid dan rechtdoor te varen, en zij zullen daarom de plek met Duyvelsgat hebben aangeduid. Het is niet met zekerheid bekend wanneer de naam is ontstaan. In 1513 wordt de naam voor het eerst genoemd bij de verkoop van een stuk land buiten Delft 'bij het Duvelsgat tusschen de twee watermolens.'¹⁶ Voor die tijd, maar ook nog lang daarna was sprake van de oude stenen molen.

Op de plattegrond van Delft uit 1581 zijn turfponstjes te zien bij het Duyvelsgat (Uit de stedenatlas van Braun en Hogenberg).

Verbeteringen door Simon Stevin (1588)

De geschiedenis van de Duyvelsgatmolen is nauw verbonden met de mathematicus Simon Stevin. Hij was bevriend met Jan de Groot, een van de burgemeesters van Delft en de vader van Hugo de Groot. In 1588 bracht Stevin enkele opmerkelijke verbeteringen aan bij de watermolen aan de Geerweg, waardoor de capaciteit van de waterverplaatsing maar liefst verdrievoudigde. De functie van de Delftse watermolens is wezenlijk anders dan die van poldermolens

► *Simon Stevin (1548-1620) bracht opzienbarende verbeteringen aan bij de Delftse watermolens. Standbeeld op het Simon Stevinplein te Brugge door Eugène Simonis, 1846.*

die het overtollige water uit de polders omhoog malen in de boezem of naar het buitenwater. Dat hoogteverschil tussen polder en boezem heet opvoerhoogte. De functie van de watermolens in Delft was louter om het water in beweging te zetten. Opvoerhoogte speelde bij deze molens dus geen rol.

Wat waren eigenlijk die verbeteringen waarmee Stevin zo'n opmerkelijk resultaat verkreeg? Allereerst zag hij scherp in dat de overbrenging in het gaande werk niet goed functioneerde. Er was te veel wrijving tussen de houten kammen van het bovenwiel en de staven van de schijfloop. Dit probleem heeft hij simpel opgelost door de kammen iets naar achter te laten hellen. Een ander positief effect had betrekking op het balanceren van de wiekenas. Op die as werd een extra gewicht aangebracht dat trillingen moesten verhinderen.

Stevin constateerde ook dat het scheprad te snel draaide, waardoor het water onvoldoende gelegenheid kreeg om tussen de schoepen te komen. Het scheprad had bovendien te veel schoepen met slechts een breedte van zestien duim (veertig centimeter). Stevin maakte een scheprad met een grotere diameter, namelijk zeventien voet (ongeveer 5,6 meter doorsnee), en met slechts zes schoepen in het scheprad, maar wel met een breedte van ruim twee meter. De schoepen waren ook veel langer, en kregen een lengte van ruim twee meter. Het aantal van

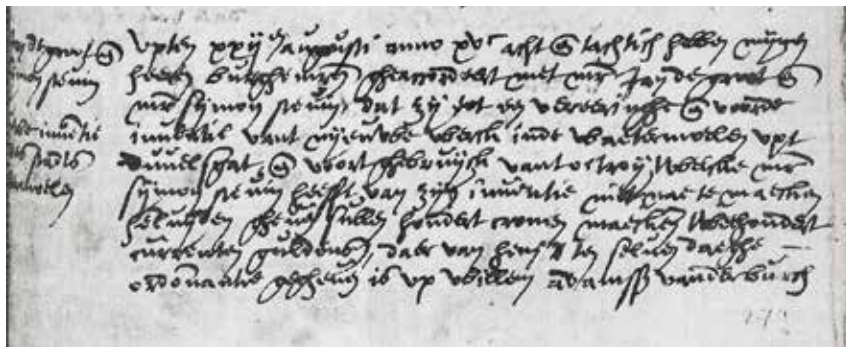

De overbrenging van het spoorwiel met de houten kammen (links), op een schijfloop (rechts).

zes schoepen was voldoende, omdat er tijdens het draaien altijd twee schoepen in het water staken. De verbetering om het scheprad langzamer te laten draaien, werd eenvoudig verkregen door de overbrenging van de wicken op de schijfloop te veranderen. De wicken gingen daardoor bijna vijf keer sneller rond dan het scheprad. In de 'krimp' - de watergang waar het scheprad draait - werd gezorgd dat de ruimte tussen het scheprad en de stenen muren zo klein mogelijk was, om het waterverlies te minimaliseren. Door al de verbeteringen had de molen maar liefst drie maal zoveel capaciteit gekregen.

'Als een stadige loopende revier'

De burgemeesters waren bijzonder content met het resultaat en betaalden op 22 augustus 1588 een bedrag van tweehonderd gulden aan Stevin en De Groot voor de verbeteringen. Zij vroegen hem of hij de watermolen aan de Nieuwe Langendijk ook wilde aanpassen en verbeteren 'volgens sijne const ende inventie'.¹⁷ Dat accepteerde Stevin en twee jaar later kregen de beide mannen wederom tweehonderd gulden voor de verbetering van de andere watermolen, die bijna tweemaal zoveel water uitmaalde als de molen aan het Duyvelsgat. Het was opzienbarend dat het water in de stad in beweging werd gezet 'als of het een stadige loopende revier ware'.¹⁸

De betaling van Stevin in het Memorieboek van de Burgemeesters (1588).

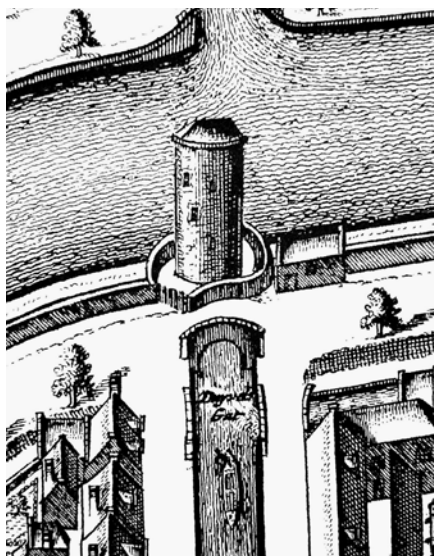
De verbeteringen van Stevin hadden enkele veranderingen tot gevolg voor het waterverkeer bij het Duyvelsgat. Door het veel bredere scheprad was er immers geen ruimte meer voor schepen in de waterpoort. Maar vanaf oktober 1588 had de molenaar Claes Jansz. tot taak het sluiten van 'het ijzere heck onder de molen'. Er was dus kennelijk een doorgang of heul gemaakt, die hoog en breed genoeg was om de schepen te kunnen doorlaten. Een heul is meestal een gemetselde of overdekte waterloop, vroeger ook wel een duiker genoemd. Claes Jansz. kreeg vijftien gulden per jaar betaald voor het bedienen van de waterbomen die in de stadsvest hingen voor de heul over het Duyvelsgat, ten gerieve van de turfschuiten en schepen van Nootdorp.

De molen in verval

Omstreeks 1580 - dus nog voor de ingrepen van Stevin en De Groot - zijn er heel wat reparaties geweest aan beide watermolens. Er waren rekeningen voor de levering van metselstenen, kalk, nieuwe zeilen, en houten roeden (de wicken). Tevens werd bij het Duyvelsgat een houten rooster gemaakt bij de waterloop 'om geen vuilicheijt te moghen drijven voor 't schepad'. De bloeitijd van de brouwerijen hield aan tot in het vierde kwart van de zestiende eeuw. De verbeteringen van Stevin aan de watermolens vonden plaats in een periode dat de bierproductie wellicht op haar hoogtepunt was. Daarna kwam een terugval. Door de opstand in de Republiek was niet alleen de aanvoer van grondstoffen een probleem geworden, maar vooral de afzet van het bier in de Zuidelijke Nederlanden viel weg. In 1600 waren er nog ruim tachtig brouwerijen in Delft, maar daarna liep dat aantal snel terug, totdat in 1667 er nog slechts vijftien over waren. Dat waren wel de grotere bedrijven met een relatief grote productie.

Het bleek dat de brouwers niet meer uitsluitend afhankelijk waren van het grachtwater. Brouwerijen langs de Oude Delft haalden het water nog steeds met behulp van wipkranen uit de grachten, maar hadden ook ondergrondse leidingen door de stadswal aangelegd, om het water uit de singel naar de waterputten te transporteren. Zij gebruikten daarnaast ook grondwater dat apart van de waterputten in stenen waterkelders werd verzameld. Ook werd regenwater opgevangen dat naar de waterkelders werd geleid.¹⁹ Door de teruggang van de bierproductie in de loop van de zeventiende eeuw en de alternatieve wijze van water verzamelen, waren de beide watermolens blijkbaar niet meer nodig. De molen bij de Geerweg, de kelders en het huisje ernaast werden nog jarenlang verhuurd en bewoond, maar de molen zelf raakte steeds verder in verval. Op de Kaart Figuratief van 1678 staat de Duyvelsgatmolen afgebeeld zonder wicken, zodat mag worden aangenomen dat hij definitief buiten gebruik was.

Vlak bij de molen, aan de zuidzijde van de Geerweg, hadden de Staten van Holland een opslagplaats voor munitie ingericht. Er lag een grote voorraad buskruit opgeslagen op het terrein van het voormalige Sint Claraklooster. In 1654 vond een enorme ontploffing plaats, die alle huizen en gebouwen in de omgeving wegvaagde. Er was ongetwijfeld ook schade aangericht aan de

Op de Kaart Figuratief staat de Duyvelsgatmolen afgebeeld zonder wicken.

molen, maar die had waarschijnlijk dermate stevige, dikke muren dat het bouwwerk goeddeels is blijven staan. In de archieven staat over de molen meestal de vermelding: 'leijt in ongebruijck'. In die jaren van stilstand is hij slecht onderhouden, maar hij werd nog wel vele jaren bewoond. Omstreeks 1700 woonden Annetje en Maria Crippon gratis in de molen, en ene Adriaan Ketelanus had de kelders in gebruik.

Het Sint-Claraklooster bij de Duyvelsgatmolen.

De afbraak van de molen (1732)

In 1732 bleek dat het molendak - bedoeld wordt de kap van de molen - compleet was vervallen. Reparatie was te duur en er was geen goede bestemming voor, zodat de stad besloot de molen voor afbraak te verkopen. Omdat ook de stenen torenmolen aan de Bastiaansvest in slechte staat verkeerde, zijn de beide molens afgebroken.²⁰ Het huisje ten zuiden van de molen is nog een tijd bewoond gebleven, maar op de kadastrale kaart van 1832 is op de plaats van het Duyvelsgat niets meer te zien van de vroegere bebouwing. Het is opmerkelijk dat de locatie van de molen vele jaren na de afbraak nog steeds dezelfde naam had. In 1775 was sprake van een stuk land onder de Poortertij van Delft, tegenover het Duyvelsgat. Met de watermolen aan de Nieuwe Langendijk is het heel anders gegaan. Ook deze molen was overbodig geworden en heeft ongetwijfeld een tijd stil gestaan. De molen is in 1633 omgebouwd tot volmolen ten behoeve van de lakenindustrie, maar heeft als zodanig nauwelijks gefunctioneerd.²¹ In 1653 is besloten

om de molen volledig te verbouwen tot een verfmolen. Drie jaar later is hij in bedrijf genomen en heeft vanaf die tijd de grondstoffen gemalen voor Delftse plateelbakkerijen. In de negentiende eeuw was de molen in bezit van de familie Piccardt, de eigenaren van de Porceleyne Fles. De verfmolen stond bekend als de Zeldenrust en is in 1860 als laatste van de drie torenmolens afgebroken.

De molen Zeldenrust aan het eind van de Nieuwe Langendijk; een tekening van Balthasar Jooss. uit 1828.

Archeologische vondsten

In mei 2007 is bij graafwerkzaamheden, in verband met de aanleg van een stuw bij de Duyvelsgatbrug, een stuk muurwerk aangetroffen van ongeveer een meter breed. Het lag zes meter onder maaiveld, en gezien het steenformaat (28 × 15 × 5 cm) was het vermoedelijk een deel van de fundering van de molen. Aan de zuidzijde van de brug, op ca. anderhalve meter vanaf de molenmuur, is een kelder opgegraven met muren van gele ijsselsteentjes, die gefundeerd waren op houten balken. De kelder maakte waarschijnlijk deel uit van de bebouwing naast de molen. Onder het muurwerk zijn enkele stevige fragmenten constructiehout gevonden. Het waren twee planken van meer dan twee meter lengte. Gezien de bewerkingen in het hout was het een constructie waar mogelijk een staander in heeft gescharnierd, die verband hield met de watervoorziening.²² Verrassend was de vondst van een deel van een grafsteen met gotische letters en een gotisch motief die onder de brug te voorschijn kwam. De steen is als bouw materiaal hergebruikt en is zeer waarschijnlijk afkomstig uit het Sint-Claraklooster, dat op korte afstand van de molen heeft gestaan.

Het fragment van de grafzerk die is gevonden bij de Duyvelsgatbrug.

Tot slot

De naam Duyvelsgat is blijven voortbestaan in de naam van de brug aldaar, maar is ook op twee andere manieren bekend gebleven. Direct na de Tweede Wereldoorlog was er een groot tekort aan huisvesting voor studenten van de Technische Hogeschool. In het voorjaar van 1949 verrees aan de Tweemolentjeskade een tijdelijk studentendorp van elf barakken, dat later bekend werd als het Duyvelsgat. Hoewel, tijdelijk: het complex heeft lange tijd onderdak geboden aan zo'n tweehonderd studenten en is pas begin jaren zeventig van de vorige eeuw afgebroken.²³ Ook op een andere manier is de naam bewaard gebleven. Sinds

De studentenbarakken bij het Duyvelsgat werden in 1972 afgebroken (Het Vrije Volk, 10 febr. 1972).

een jaar of tien is Bierhistorie Delft actief, die verscheidene oude soorten Delfts bier op de markt heeft gebracht, zoals het Kuyte bier, de Mueselare en het Gruyt-bier. Bij het eerste lustrum in 2017 is het Duyvelsgatbier uitgebracht, een zwaar blond bier met gabel, en dat schijnt een *duijvels* lekker biertje te zijn. Liefhebbers van dit bier weten nu waar die naam vandaan komt.

De Duyvelsgatbrug tegenwoordig.

Noten

- * Met dank aan Gerrit Verhoeven voor zijn bijdragen, commentaar en nieuwe inzichten, met name wat betreft de waterhuishouding in Delft in de vijftiende eeuw, en de rol van de beide watermolens hierin.
- 1 Robert Fruin (red.), *Enquete ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant, gedaen in de jaere MCCCXCIII (1494)* (Leiden, 1876).
- 2 M.C. van Leeuwen-Canneman, Poldervorming in Oostelijk Delfland aan het eind van de middeleeuwen, in: *Hollandse Studiën* 12 (1982) 71-111.
- 3 Reinier Boitet, *Beschryving der Stadt Delft, bebelzende een zeer naaukeurige en uitvoerige verhandeling van desselfs eerste oorsprong etc.* (Delft: Reinier Boitet, 1729) (reproductie: Alphen aan de Rijn 1972), blz. 623.
- 4 Peter van der Krogt, *Straatnamen van Delft* (Delft: Gemeentearchief 2000), blz. 170.
- 5 Epko Bult et al., *Archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest* (Delft: IHE, 1992), blz. 165.

- 6 Stadsarchief Delft, archiefnr. 435, Archief van de Parochiekerken, inv.nr. 31, p. 1.
- 7 Stadsarchief Delft, archiefnr. 97, Archief van het Oude en Nieuwe Gasthuis in Delft, inv.nr. 770, dd. 28-11-1445; zie ook: *Ons Voorgeslacht* nr. 374 (juli/augustus 1987), 486
- 8 Anton Bicker Caarten, *Middeleeuwse watermolens in Hollands polderland, 1407/08 rondom 1500* (Wormerveer: Stichting Uitgeverij Noord Holland, 1990), blz. 120.
- 9 Nationaal Archief, Archief van het Agathaklooster, inv.nr. 56, dd. 4-8-1414; en: Stadsarchief Delft, archiefnr. 97, Archief van het Oude en Nieuwe Gasthuis in Delft, inv.nr. 770, fol 47, dd. 18-2-1419.
- 10 Er is later een derde torenmolen gebouwd aan de zuidkant van de stad, die werd aangeduid als de 'steenen molen aan de Bastiaensvest'. Een middeleeuwse torenmolen was in Holland uiterst zeldzaam. Het is dan ook uitzonderlijk dat er in Delft drie molens van dit type hebben gestaan.
- 11 Stadsarchief Delft, archiefnr. 1, Oud-stadsarchief Delft, inv.nr. 123, Consent voor een watermolen, dd. 13-6-1450.
- 12 In de tresoriersrekeningen worden de betalingen vermeld voor het bedienen van de waterdammen.
- 13 Bult et al. (noot 5), afbeelding 48, p. 51.
- 14 Wim Weve, 'Het water geblokkeerd', in: *Delft, Cultuurhistorisch magazine voor Delft* 11, 1 (2009) 4-7.
- 15 Chris de Bont, *Delfts water*. Delft, 2000, blz. 73.
- 16 Stadsarchief Delft, archiefnr. 97, Archief van het Oude en Nieuwe Gasthuis in Delft, inv.nr. 770; zie *Ons Voorgeslacht* 374 (1987), blz. 462 en 488.
- 17 Stadsarchief Delft, archiefnr. 1, Oud-stadsarchief Delft, inv.nr. 17.2, Memoriaalboek Burgemeesters (II) fol 188 vs, dd. 22-8-1588.
- 18 R.J. Forbes, *The works on engineering of Simon Stevin* (appendix to chapter II). Amsterdam, 1966.
- 19 Bult et al. (noot 5), blz. 50 e.v.
- 20 Stadsarchief Delft, archiefnr. 1, Oud-stadsarchief Delft, inv.nr. 175 Memoriaalboek Burgemeesters, deel V fol 323, 27-8-1732.
- 21 Aart Struijk, Volmolens in Delft, in: *Tijdschrift voor Molinologie* 43 (mei 2015).
- 22 Steven Jongma, *Rapportage archeologische opgravingen Duyvelsgatbrug*. Delft, 2007.
- 23 Ingrid van der Vlis, *Vooruit met veel verleden. Geschiedenis van Delft vanaf 1795*. Zwolle, 2016, blz. 310 e.v.; en: Studenten bouwen barakken in het Duyvelsgat, in: *Delft op Zondag* (1-2-2015).

Verdere bronnen

Stadsarchief Delft, archiefnr. 1, Oud-stadsarchief Delft, inv.nr. 678, Tresoriers rekeningen (1554-1810).

Topzaken

in de

Choorstraat

**Chocolaterie
Leonidas**

op nr. 18

Openingstijden
ma. t/m za. van
09.00 tot 18.00, op
koopavond tot 21.00
en op zondag van
12.00 tot 17.00.

Tel.: 015-2142598

**Lunchroom
Leonidas**

op nr. 24

Openingstijden
ma. t/m za. van
09.00 tot 18.00 op
koopavond tot 22.00
en op zondag van
12.00 tot 17.00.

Tel.: 015-2157821

**Georg Jensen
Damask**

op nr. 28

Openingstijden
ma. t/m za. van
09.00 tot 18.00
en koopavond
op vr. tot 21.00
Tel.: 015-2159993

Kromme sikkels des doods, of de pest van 1624 in Delft

Kees van der Wiel en Peter Ekamper

De pest lijkt voor Delft vooral verbonden met de naam van Pieter van Foreest (1522-1597), de geneesheer die in 1558 door het stadsbestuur uit Alkmaar werd gehaald om de pest te helpen beteugelen, tijdens wat waarschijnlijk de zwaarste epidemie was die de stad ooit heeft gekend. Omdat hij vele ziektegevallen daarvan heeft beschreven, is hij in de medische wereld bekend gebleven. Toen Van Foreest in februari 1558 de stad binnenkwam, was de epidemie al sinds mei van het jaar daarvoor gaande. Op zijn wandeling van de Haagpoort naar het huidige Hoogheemraadsdshuis op de Oude Delft, waar hij onderdak vond bij Jan de Huyter, kwam hij naar eigen zeggen die dag zeven lijkstoeten tegen op hun weg naar de

Pieter van Foreest, portret getekend door Hendrick Goltzius, ca. 1586.

Oude Kerk. Tussen mei 1557 en november 1558 zouden volgens Van Foreest vijfduizend mensen aan de pest zijn overleden. Elders heeft hij het zelfs over 6500 doden. Op het hoogtepunt van de epidemie stierven volgens hem wel honderd mensen op een dag. Die cijfers zijn later wel met argwaan bekeken, omdat Delft in die jaren niet veel meer dan vijftienduizend inwoners kan hebben geteld. Een derde van de bevolking zou toen dus plotseling het leven hebben gelaten, en dat terwijl dat voor de welvaart van de stad achteraf nauwelijks herkenbare gevolgen lijkt te hebben gehad. Dat gold ook voor de grootste pestepidemie uit de zeventiende eeuw in Delft, die van 1624, waarover we redelijk goed zijn geïnformeerd. In dat jaar sloeg de pest in Delft opnieuw genadeloos toe. Er stierven volgens de begraafboeken van Delft bijna 4200 mensen op een totaal van twintigduizend inwoners. Dat waren ruim drieduizend doden meer dan in het jaar daarvoor. De digitale beschikbaarheid van vrij gedetailleerde gegevens uit de begraafboeken maakt het mogelijk die epidemie goed te analyseren. Gecombineerd met een ooggetuigenverslag en andere bronnen uit die tijd maken ze duidelijk dat de waarnemingen van Van Foreest in 1558 veel minder onwaarschijnlijk zijn dan ze op het eerste gezicht lijken. Toch is de catastrofe van 1624 vrij geruisloos uit de

geschiedenis van de stad verdwenen. Hoe is het mogelijk dat een ramp van die omvang zo weinig ophef heeft veroorzaakt en zo weinig zichtbare littekens in de samenleving heeft nagelaten?

Vertrouwd verschijnsel

In de jaren 1347-1351 werd Europa voor het eerst vanuit het gebied rond de Zwarte Zee overvallen door de tot dan toe onbekende ziekte die later als de Zwarte Dood de geschiedenis in zou gaan. Voor Delft kunnen we het spoor van de 'hete ziekte' vanaf de grote stadsbrand van 1536 goed volgen. Sindsdien heeft de pest de stad tot 1664 tien keer bezocht, met tussenpauzes van telkens tien tot twintig jaar. Op 13 mei 1537, net een jaar na de grote brand, werden maatregelen tegen de pest afgekondigd. Vermoedelijk was de bevolking destijds extra kwetsbaar vanwege de slechte huisvesting. Wie door de pest getroffen werd, moest zes weken zijn huis en nering sluiten en een schoof riet of stro voor de deur hangen. Huisgenoten van een pestslachtoffer mochten alleen over straat met een rietje in hun hand, als waarschuwingstekens. Ze mochten niet in de kerk, het stadhuis, de vleeshal of op de vismarkt komen. Zieke personen moesten binnen blijven, of naar het Vondelingenhuis aan de Molslaan worden gebracht, dat tijdelijk als Pesthuis was ingericht.

Tijdens de volgende epidemie in 1557-1558 kreeg het Maria Magdalenaklooster aan de Verwersdijk deze functie. De chaos moet enorm geweest zijn. Pastoor Jacob Gerritsz van de Oude Kerk weigerde pestlijders de laatste sacramenten te

De pest tijdens het beleg van Leiden in 1574, gravure van Willem de Haen, 1612.

laten toedienen, nadat een daarvoor aangewezen kapelaan ziek was geworden. Het Pesthuis weigerde echter op zijn beurt patiënten op te nemen die niet eerst bediend waren. Daarbij kreeg het de steun van het stadsbestuur. Overigens zouden zowel de pastoor als vijf van zijn kapelaans aan de pest overlijden.

De volgende epidemieën in 1567-1568, een jaar na de Beeldenstorm, en daarna in 1574, 1594 en 1601-1602, waren veel minder hevig. In 1617, toen in veel andere Hollandse steden ook de pest heerste, bleef Delft zelfs gespaard. In 1624 daarentegen kreeg de stad te maken met veruit de zwaarste epidemie uit de zeventiende eeuw. Aan de pest gingen een jaar met hoge graanprijzen en een koude winter vooraf. Tijdens de zomer waarin de ziekte uitbrak, was het erg warm en droog. Daarna kwam de pest minder heftig terug in 1635 en 1636. In 1655 volgde weer een epidemie, maar ook toen viel de sterfte mee. Wel was een jaar eerder door de buskruitramp het Pesthuis aan de Verwersdijk zwaar beschadigd. Besloten werd een geheel nieuw, goed geoutilleerd Pesthuis te bouwen buiten de stadswallen in de buurt van de Oostpoort, omgeven door een soort slotgracht en voorzien van een eigen kerkhof. Het kalf was toen echter al vrijwel verdrongen, want de enige keer dat het nog voor een pestepidemie in gebruik kwam, was in 1664. In Delft waren toen nog zo'n vierhonderd pestdoden te betreuren, maar in Amsterdam datzelfde jaar meer dan twintigduizend en in Londen een jaar later circa honderdduizend. Daarna kwam de ziekte in West-Europa nooit meer terug. Ze verdween even plotseling als ze drie eeuwen daarvoor gekomen was.

Tot 1664 was de pest dus een min of meer vertrouwd verschijnsel in de samenleving. Mensen die een leeftijd van zestig tot zeventig jaar bereikten, maakten het meerdere keren in hun leven mee. Dat gold ook voor stadsbestuurders en geneeskundigen. Het sterftepatroon was niet altijd hetzelfde, al brak de ziekte in de meeste gevallen uit tijdens een warme zomer en maakte zij de meeste slachtoffers in het najaar. Doorgaans kwam ze tot stilstand in de daaropvolgende winter. In een aantal gevallen keerde zij in de zomer weer terug. De ziekte trof de meeste steden steeds min of meer gelijktijdig, maar van plaats tot plaats kon de intensiteit nogal verschillen. Nergens was de uitbraak in 1624 echter zo hevig als in Delft.

Verslag van een schoolmeester

Delft was vanaf 13 juni 1624 twee weken lang in de ban van de jaarlijkse Sint-Odulphuskermis en de jaarmarkt. Dat evenement trok kooplieden en bezoekers van heinde en verre. De Haagse schoolmeester David Beck bezocht woensdag 16 juni het evenement op uitnodiging van zijn broer Hendrik, die in Delft een school dreef. Hij nam Haagse familieleden mee, lezen we in zijn dagboek dat hij in 1624 bijhield. Het gezelschap ontmoette een aantal andere verwanten uit Rotterdam, met wie ze naar de Markt trokken. Aldaar zagen zij de Delftse schutterij in vol ornaat paraderen. Drie dagen later was Beck weer in Delft aangezien zijn school 'dese weken niet veel te beduiden hadde vermits de Delftsche Kermis.' In de Peperstraat ontmoette hij onder andere goud- en zilversmid Pieter van der Poel, een 'compeer' van hem (goede kennis). Van der Poel had een goedlopende zaak met klandizie in onder meer Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Bergen op

Zoom en voor een kapitaal van duizend gulden aan bloembollen in zijn tuin.¹ Het gezelschap trok naar zijn tuin op de Buitenwatersloot, waar ze zijn kostbare tulpen bewonderden, een 'kan of twee bier' dronken en een potje kegelden. De pest was in Becks dagboek toen nog niet ter sprake gekomen, maar uit de begraafboeken blijkt dat de dodentallen al begonnen op te lopen.

Drie maanden later, op 28 september, zou ook edelsmid Van der Poel ten grave worden gedragen. Zes van zijn negen kinderen waren hem al voorgedaan en zijn vrouw zou spoedig volgen. Het toont dat niet alleen armoedzaaiers de dupe werden van de 'Gave Gods', zoals de ziekte destijds eufemistisch werd genoemd. Goud- en zilversmid Corstiaen van Borselen in het huis 'de Bock' op de Wijnhaven, trof op 8 september 1624 hetzelfde lot. Archeoloog Epko Bult vond eind jaren negentig van de vorige eeuw in diens beerput een hele collectie tinnen voorwerpen die met een puntig voorwerp moedwillig waren vernield. Hij interpreteerde dat als een soort ritueel offer om het noodlot van de pest af te wenden.²

In juli liep het dodental merkbaar op. Er stierven die maand viermaal zoveel mensen als in juli 1623. Op 10 juli schrijft Beck voor het eerst in zijn dagboek over de pest, toen hij meldde dat in Den Haag iemand die hij via-via kende door de ziekte was getroffen. Op 24 juli hoorde hij van een vriend 'dat de peste te Delft noch al sterk voortging.' De volgende dag probeerde hij 'ongetemperd bang en ziekelijc weder' te verdrijven met een goed glas bier. Het nieuws over de pest

Handtekening van David Beck, de Haagse schoolmeester die in het pestjaar 1624 nauwkeurig een dagboek bijhield.

Begraven van pestlijken, tekening van Jan de Ridder, zeventiende eeuw.

en vooral die in Delft, waar het duidelijk erger was dan in Den Haag, bleef hem achtervolgen. Op 17 augustus vernam hij bij de barbier dat die dag in Delft zestig lijken begraven zouden zijn 'alle aen de gave Gods'. 't Welck ick volgenden daags hoorde bevestigen.' Dat lijkt overigens kapperspraat. Volgens de begraafboeken werden die dinsdag zeventien doden begraven, in de hele week daarvoor 107 doden. Er zijn overigens wel vermoedens dat de registratie in de begraafboeken tijdens zo'n epidemie te wensen overliet. Zo was er waarschijnlijk ook een eigen kerkhof bij het Pesthuis en de vraag is of de doden die daar zijn begraven wel allen in de begraafboeken van de Oude en Nieuwe Kerk zijn opgenomen.

Een week later kwam zijn broer uit Delft langs die hem vertelde dat de sterfte 'hoe langer hoe meer de overhand nam.' Op 29 augustus ging Beck 's middags met de schuit naar Delft. Daar hoorde hij niets 'dan clagen, zuchten, clockenluiden ende van sterven ende doden spreken.' Hij sprak er de nicht van zijn overleden vrouw, die zeer bedroefd was 'alsoo haer vader, moeder en suster an de pest vast lagen.' Terwijl hij er stond 'wierden er wel 5 of 6 lijcken voorbij gedragen.'

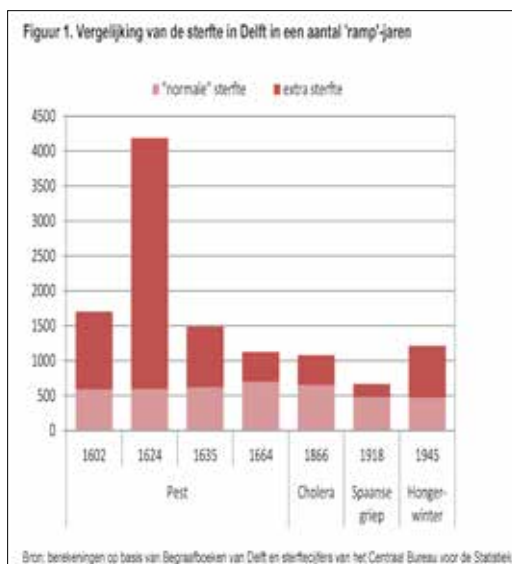
Half september had Beck door alle nieuwstijdingen een buitengewoon onrustige nacht. Hij droomde dat hij 'met goeden spoed' op een groot schip voer, maar daarna 'door een Pesthuis moest gaan, ende dat geschiedde met zulken anxt dat mij docht, de plage op mijn lijf te hebben ende merckelijck gekregen te hebben.' Van angst kon hij geen voet meer verzetten. Wakker geworden, voelde hij zich beroerd. Op weg naar school werd hij 'onderwijlen zoo misselijck met klockinge der herrsene, des herten, ende omroeringe in mijn lijff, dat ick heel beangxt wert mejnende voorzeker het speck al weg te hebben, ende prepareerde mij vast tot de ziekte en een Christelijck sterven, bevelende mij met eene goede resolutie in de handen onses saligmakers, dien hertgrondelijck biddende om een genadige ende zalige uitcompste.'

Nadat hij 's avonds zijn kinderen had gezien en diverse kennissen had gesproken, voelde hij zich echter al weer 'frij en vrolijck'. Twee dagen later schrijft hij opgetogen dat hij een 'ruijg landschapje' getekend had. Beck was naast schoolmeester en dichter ook een enthousiast tekenaar en vioolspeler. Eind oktober begon zijn obsessie met de pest af te nemen, hoewel de ziekte toen in Delft nog steeds voorttraasde en hij heel wat kennissen aan de ziekte had zien overlijden. Op 7 november meldt hij dat hij die dag een 'boeckgen tegen de pest' uit 1604 van Gerardus Vinshemius in een ruk had uitgelezen.

De sterfte in cijfers

De verhoogde sterfte ten opzichte van voorgaande jaren duurde van juni 1624 tot begin maart 1625. In totaal overleden volgens de begraafboeken in die negen maanden ruim vierduizend mensen. Onder normale omstandigheden stierven in zo'n periode ongeveer 450 personen. De omvang en het verloop van de sterfte over de tijd wijzen overduidelijk op een zware epidemie. De helft van de slachtoffers viel tijdens de piek van de epidemie, in de maanden september en oktober. De ruim 3500 extra sterfgevallen kunnen dan ook worden beschouwd als slachtoffers van de pest. Bij de volkstelling van 1622 telde Delft (zonder Delfshaven)

twintigduizend inwoners. Omgezet naar het tegenwoordige Delft van honderd-duizend inwoners zouden dat twintigduizend doden zijn in ruim een half jaar tijd. Een epidemie die daarbij ook maar enigszins in de buurt komt is sinds 1624 niet meer voorgekomen in de stad (figuur 1). De cholera-epidemieën uit de negentiende eeuw zorgden in de ergste jaren 1866–1867 voor 421 sterfgevallen op iets meer dan 20.000 inwoners. Dat was nog geen achtste van het aantal pestdoden in 1624. Mocht de registratie in de begraafboeken te kort zijn geschoten, dan zou het werkelijke aantal slachtoffers van de pestepidemie nog veel hoger kunnen zijn geweest.

Anonieme doden

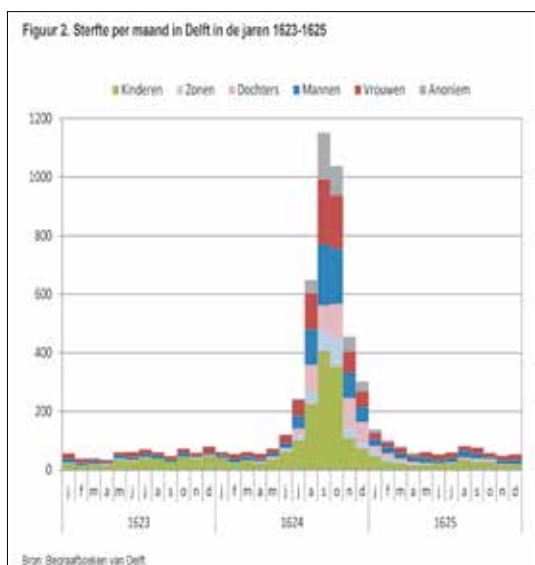
De rijken bleven niet gespaard, maar de pest was toch vooral een ziekte van de armen. Al vanaf het begin van de zeventiende eeuw was het in Delft gebruikelijk alle doden in de begraafboeken met naam en toenaam en vaak ook adres te noteren, zij het dat vrouwen en kinderen vaak als 'kind van' of 'vrouw van' werden aangeduid. Toen de epidemie eind augustus 1624 haar hoogtepunt naderde en er wekelijks meer dan honderd doden moesten worden ingeschreven – in september waren dat er bijna driehonderd per week – konden de kerkelijke autoriteiten die zorgvuldigheid niet meer handhaven en werd een deel van de doden anoniem geboekt als 'van de armen' c.q. 'van de Heilige Geest' of 'Charitaatsdoden'. De eerste keer gebeurde dat met 25 doden in de week van 24 augustus. In de week van 7 september ging het om 49 doden, daarna daalde het aantal anonieme doden. In totaal ging het om 386 armen wiens dood anoniem werd geregistreerd, tien procent van het totaal aantal overledenen (3838) in de tweede helft van 1624. De

gegevens over de doden die wel met naam en toenaam werden genoteerd, bieden ons een aantal interessante nieuwe inzichten in de pestepidemie.

Volwassenen en kinderen

Zowel onder mannen, vrouwen als kinderen was de sterfte tijdens de pestperiode in de tweede helft van 1624 vele malen hoger dan in de vergelijkbare periode van het jaar daarvoor, gemiddeld bijna tienmaal zo groot. Toch waren er opmerkelijke verschillen (figuur 2). Zo stierven er relatief meer volwassen mannen in die pestperiode dan vrouwen: mannen bijna twaalf keer zo veel en vrouwen ruim acht keer zo vaak.

Opmerkelijk was dat de oversterfte onder kinderen minder groot was dan onder

volwassenen. Natuurlijk stierven er veel kinderen, maar de oversterfte onder deze leeftijdsgroep (ruim vijf keer zo vaak) was bijna de helft van die van volwassenen. Onder normale omstandigheden was de kindersterfte in de zeventiende eeuw al schrikwekkend hoog. Doorgaans bestond de helft van de sterfgevallen uit kinderen, maar tijdens het hoogtepunt van de epidemie was dat vanwege de relatief hoge sterfte onder volwassenen maar een kwart.

Nog opmerkelijker is de enorme oversterfte onder de overledenen die niet als 'kind' maar specifieker als 'zoon' of 'dochter' werden geregistreerd: ruim negentig keer zo vaak voor 'zonen' en vijftig keer zo vaak bij 'dochters'. Welke personen met die termen werden aangeduid is niet helemaal duidelijk, mogelijk bedoelde men daarmee geen kleine kinderen, maar iets oudere nog thuis wonende kinderen en jongvolwassenen die al in het arbeidsproces actief waren, dus voor-

namelijk tieners en twintigers; een leeftijdscategorie die de dans van de kindersterfte ontsprongen was. Een beeld dat past bij de eerdere bevindingen van Van Foreest. Datzelfde zien we als we naar categorieën kijken die de kerk hanteerde bij het begraven, namelijk 'armkinderen' (zuigelingen die op de arm ten grave werden gedragen) en 'baarkinderen' (in een kist op een baar gedragen). Tijdens de pestperiode bleek de zuigelingensterfte tweemaal zo hoog als in de vergelijkbare periode het jaar daarvoor. Bij de baarkinderen daarentegen was de sterfte tientallen malen hoger als een jaar eerder (45 keer zo hoog in de piekmaanden augustus-oktober in de Oude Kerk).

Arm en rijk in het graf

Van de veertig leden van het stadsbestuur, de Veertigraad, overleed in 1624 alleen Simon Jacobsz Overschie, graanhandelaar op de Binnenwatersloot. Beck kende hem als 'oom Simon' en noemt hem geregeld in zijn dagboek. Beck bezocht hem aan zijn ziekbed in september en was bij zijn begrafenis. Hij vermeldt niet dat hij door de pest getroffen was, en daar lijkt het ook niet op.

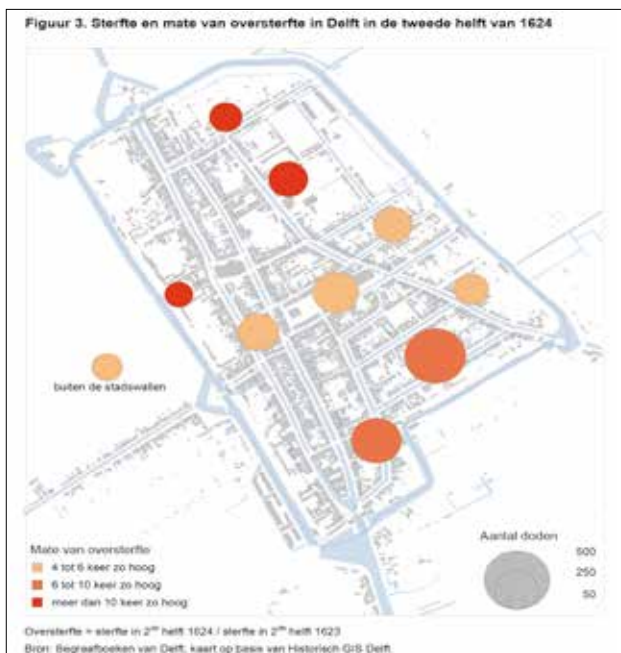
De economische elite van de stad bestond uit graanhandelaren en bierbrouwers, al ging het met het bier en de graanhandel inmiddels minder goed dan voorheen. Van de veertig tot vijftig brouwers die de stad nog telde, overleed alleen Claes Tou in 'de Visch' op de Voorstraat. De brouwer van 'de Clock' op de Oude Delft, Jacob van Belle, een zwager van Beck, kreeg ook de pest, maar overleefde het. Werknemers in de bierbrouwerijen, zoals brouwersknechts, opperbrouwers, bierkruiers, moutmakers en gijlinslagers, komen heel wat vaker op de dodenlijst van de tweede helft 1624 voor: in totaal 26 keer. Daarnaast ook 31 kuipers, elf korendragers, twee koreneters en acht molenaars (deels rosmolenaars in de brouwerijen). Dat zullen er wel meer geweest zijn, want slechts van 345 van de 742 met name genoemde manlijke volwassen doden is het beroep bekend. Andere beroepen die veel op de dodenlijst voorkomen zijn wevers (16), schoenmakers en schoenlappers (15), kleermakers (12), plateelbakkers (11), bakkers (9) en timmerlieden (9).

Het verschil tussen arm en rijk manifesteerde zich ook in de plek waar men na de dood kwam te liggen. Wie het kon betalen, liet zich binnen de kerk begraven, het liefst in een eigen familiegraf. Wie dat niet kon betalen werd buiten, voor of naast de kerk, begraven. Onder normale omstandigheden werden ongeveer evenveel mensen binnen de kerk begraven als daarbuiten. Tijdens de pestepidemie in de tweede helft van 1624 was het aantal mensen dat buiten de kerk begraven werd echter ruim driemaal zo groot als het aantal doden dat binnen mocht liggen.

Plekken des onheils

De epidemie begon in de typische armenbuurten van de stad: de Pieterstraat, de Gasthuislaan, het Rietveld en ook de toenmalige Kakpoort op het Achterom. Aan de betere grachten Oude Delft en Nieuwe Delft (Koornmarkt-Voorstraat) was de sterfte in de tweede helft van 1624 'slechts' 5,5 maal zo hoog als in dezelfde periode

een jaar eerder (figuur 3). In het centrum rond de Markt, Choorstraat en Oude Langendijk was de sterfte maar 4,7 keer hoger. Dat gold opvallend genoeg ook voor de armere oostelijke buurten bij het Oosteinde en aan het Rietveld en de Vlamingstraat, waar die toename 4,5 maal was. Hoger was de sterfte in het gebied rond de Molslaan, Pieterstraat en Gasthuislaan, waar bijna zevenmaal zoveel mensen stierven als een jaar daarvoor. Aan het Achterom en rond de Brabantse Turfmarkt was dat 8,4 maal zoveel. Het zwaarst getroffen waren de noordelijke delen van de stad rond de Geerweg en Verwersdijk/Doelenstraat, waar twaalfmaal zo veel doden vielen als in de tweede helft van 1623 en het gebied rond de Dirklangenstraat/Bagijnhof en andere steegjes langs de Vest (dertienmaal). Over de hele stad genomen ging het om bijna tienmaal zoveel doden als in dezelfde periode in 1623. Hierbij moet wel worden bedacht dat van ruim een derde van de doden in de tweede helft van 1624 geen adres is vermeld. Zij kwamen waarschijnlijk vooral uit de armere buurten, waardoor het cijfer voor die buurten in feite hoger zal zijn geweest.

Een plek waar ook veel doden te betreuren waren, was het Weeshuis. Hier stierf op 5 september weeshuismoeder Maertgen Abrams, op 26 september de schoolmeester en op 2 oktober de kleermaker Jan Jansz. Chirurgijn Dirck van der Well die naast het Weeshuis woonde, werd op 13 februari 1625 ten grave gedragen. De weeskinderen staan niet als zodanig aangetekend in de begraafboeken, maar in het Kinderboek van het Weeshuis staan alle overlijdensgevallen in de marge genoteerd. Het waren er meer dan honderd van de naar schatting ruim driehon-

derd wezen die op dat moment in het huis vertoefden. In een enkel geval staat bij het overlijden 'buiten het Pesthuis'. Na de epidemie was de chaos, ook in de administratie, zo groot dat met een nieuw Kinderboek werd begonnen. Daarin werden 132 nieuwe kinderen ingeschreven van wie de ouders inmiddels aan de pest waren gestorven. Die aanloop was ongeveer zesmaal zo groot als in een normaal jaar. In 1625 kwamen daar nog eens 45 nieuwe wezen bij.

In het Oude Mannen Huis op de Voldersgracht was de sterfte ook groot. Van de circa twintig bewoners aldaar overleden er minstens tien, op 19 augustus de moeder van het tehuis en op 18 oktober ook haar opvolgster Trijntje Joris. Het Pesthuis werd in 1624 slechts bij acht doden als overlijdensadres opgegeven. Dat moeten er ongetwijfeld heel veel meer zijn geweest, waarschijnlijk ook de meeste anonieme doden. Dat het in die acht gevallen verzorgers en verzorgsters uit het Pesthuis betreft, is niet waarschijnlijk, omdat een aantal van hen met een beroep als schoenlapper, tapijtwerker en koolwerker vermeld staat. Wellicht betrof het overledenen zonder een vaste verblijfplaats.

Bestuurlijk optreden

Bij een catastrofe van dergelijke omvang verwacht de hedendaagse toeschouwer grote maatschappelijke onrust en een roep om dadendrang. Maar het eerste dat opvalt bij het doorlezen van de nog beschikbare stukken van de besturen van de stad en maatschappelijke instellingen als het Gasthuis of de Kamer van Charitate (plaatselijke armenzorg) is dat daarin opvallend weinig te vinden is wat wijst op nerveuze beraadslagingen hoe te handelen in deze crisis. Integendeel, het lijkt wel of de ziekte zoveel mogelijk werd verzwegen. Pas na de nodige aarzeling besloot het stadsbestuur tot het opnieuw aflezen en afstoffen van eerdere verboden en geboden inzake de ziekte, toen de uitbraak daarvan niet meer te ontkennen viel. Zo werd op 22 juli, ongeveer een maand nadat de sterftecijfers begonnen op te lopen, de keur tegen de 'peste of heete sieckte' van 1602 opnieuw afgelezen met het luiden van de grote klok. Kennelijk trachtte men de paniek zo lang mogelijk te bezweren. De officiële erkenning zou natuurlijk ook een desastreus effect op de handel hebben gehad. Iedereen zou vanaf dat moment trachten de stad te mijden. Dat gold overigens voor de burgers zelf ook. Ook zij probeerden vaak de besmetting zo lang mogelijk geheim te houden, zo blijkt onder meer uit het dagboek van Beck, om hun maatschappelijke bewegingsruimte en broodwinning niet in gevaar te brengen.

Ondertussen sprak iedereen met angst over de 'Gave Gods' en was er een bloeiende handel in theologische, half-medische traktaten en raadgevingen. De algehele teneur daarvan was dat de ziekte een straf van hogerhand was voor zondigheid in de maatschappij. Met die boodschap werd in 1624 in Delft onder meer een stichtelijk vers à la Homerus over Gods toorn en de pest uitgegeven, van de hand van de Vlissingse arts J. Viverius. Bij de volgende pestepidemie van 1636 werd die ook opgenomen in de bloemlezing van *Verschebydene seer uytnemende onder-richten handelende van de besmettinghe der Pestilentie* etc, van Adriaen P. Ravesteyn, leraar aan de Latijnse School in Delft.

Een week voordat de pestverordening publiekelijk werd afgekondigd, had het stadsbestuur zich gebogen over een nieuwe 'keur op de graven'. Er waren namelijk 'onenigheden' ontstaan over de graven in de kerken. De burgemeesters besloten nieuwe grafboeken te laten aanleggen waarin iedereen voor twintig stuivers zijn familieggraf kon laten overboeken om die voor de eigen naasten te reserveren. De eigenaren kregen daarmee tevens de toezegging dat hun graf niet zou worden geopend zonder hun toestemming. Kennelijk hadden de grafmakers in de chaos iets te voortvarend gehandeld bij het onderbrengen van de vele doden. Overledenen aan de pest moesten binnen 24 uur worden begraven en andere doden binnen 36 uur. Alle begrafeningen van pestslachtoffers moesten plaatsvinden voor acht uur 's ochtends of 's middags tussen een en drie. Op zon- en biddagen moest de kerk tijdig worden gereinigd voor de predicatie. Als er een vroege dienst was, mocht er die ochtend niet begraven worden. Vanwege het vele werk kregen de doodgravers en dragers dubbel loon.

Vrouwen mochten volgens de verordening geen begrafeningen bijwonen. En ook mocht men bij begrafeningen geen partijtjes geven waarbij kinderen op zoete melk of andere lekkernijen werden getrakteerd. Ook de gewoonte van het 'pelledrinken' van de dragers van de kist werd bij verordening bestreden. De vraag is of al deze zaken wel naar de letter werden nageleefd, want vrijwel elke boedelbeschrijving van pestslachtoffers bevat bij de doodschulden een rekening voor het gedronken bier op de begrafenis en een gift voor de 'gebuyren'. Men liet elkaar dus niet geheel in de steek. Ook was het in tijden van de pest verboden 'rozenhoeden, ruikers, bloemen of enigerlei takken met kruiden of gekleurde of geschilderde bloemen' te leggen op het kleed of pelle over de kist. Planten, en zeker verlepte en rottende planten, werden gezien als een bron van de ziekte. Een van de eerste dingen die verboden werden tijdens pestuitbraken was het venten met pruimen en 'onrijp afval van boomvruchten'.³

Verder werden de voorschriften herhaald om in geval van pest zes weken binnen te blijven, kinderen van school te houden, de nering te staken en de huizen te merken. Ieder moest de zieken in zijn eigen huis houden of op de plaats die daarvoor in zijn huishouden bestemd was. Als dat niet mogelijk was, kon hij de zieke naar het Pesthuis brengen. Niemand mocht zieke familieleden in huis nemen of laten logeren, behalve in huizen langs de vesten, aan weerszijden van de Geerweg, het Rietveld ten oosten van de houtbrug en in de veststegen naar de Harmenkokslaan, de oostzijde van het Oosteinde en ten zuiden van het achterste deel van de Gasthuislaan; kortom de armenbuurten aan de buitenkant van de stad. Daar was het volgens oud gebruik toegestaan besmette personen tegen betaling (mag men aannemen) in huis te nemen. Ook na de oprichting van het Pesthuis bleef deze mogelijkheid van kracht. Het is niet verrassend dat de sterfte in deze straten opvallend hoog was.

Het stadsbestuur vaardigde ook hygiënische maatregelen uit, zoals de verplichting het vuilnis uit huizen van pestlijders te begraven. Pas zes weken nadat de laatste dode uit een huis was gedragen, mocht huisraad worden opgehaald en opgeruimd. Kleding en beddengoed moest buiten de stad op de Nieuwe Laan worden verbrand. Grafmakers merkten de huizen met een witgeverfd bord met een zwarte streep.

Gods toorn en gramschap

De pest bleek een uitgelezen middel om het volk te disciplineren. Volkskermissen in de Pieterstraat, Harmenkokslaan en de Ham werden verboden. Op aandrang van de kerk, die zich ergerde aan vechtpartijen en 'andere onbehoorlijkheden' op dit soort 'particuliere kermissen', voerde het stadsbestuur al jaren strijd tegen deze volksfeesten. Nu werd in verband met de pest niet langer toegestaan hoeden, kransen, wijngaardranken en dergelijke van groen in de straten op te hangen en daaromheen danserijen, gezangen en samenscholingen te houden. Overtreders werden drie dagen in de diefput op water en brood opgesloten. Eerder al was er begin juli een algemene biddag om 'Gods toorn en gramschap tegen deze lande over zekere moedwillige en overdadige zonden' te bezweren en die ging gepaard met een oproep tot onthouding van 'klootschieten, tappen, drinken en andere diergelijke lichtvaardigheden.'

In september kondigden schout en schepenen op advies van de burgemeesters opnieuw een algemene vasten- en biddag af, nu specifiek met het oog op de pest: 'Alzo Godt de Heere Almachtig zijn vaderlijke hand over deze stad uitgestrekt heeft om de zelve niet alleen te bedreigen en te kastijden met zwakke neringe [...] maar ook met de haastige en besmettelijke ziekte die als een kromme sikkell des doods zonder aanzien van personen, zowel jong als oud, de sterken zowel als de zwakken afmaait en dat men ogenschijnlijk ziet dat Gods rechtvaardige toorn over deze stad veroorzaakt door den mensen boosheid en zonden hoe langer hoe meer ontsteekt en brandt waardoor het meer dan tijd is dat ieder afkeer van zijn boze wegen en zich tot God den Heer bekeert.' Daarom wordt ieder opgeroepen te bidden 'dat Hij deze plagen wil afwenden en weer Zijn vriendelijk aangezicht en milder goedertieren wil tonen.' Op die biddag tegen de 'grausame sieckte der pestilentie' waarmee 'de Heere zijn volk kastijdt' moest al het handwerk rusten en waren alle lichtvaardigheden, ook tappen en drinken, verboden.

Medische zorg

Het overheidsingrijpen was vooral gericht op het indammen van de epidemie door afzondering van patiënten, beperking van het sociaal verkeer, scherp toezicht op verdacht voedsel en bestrijding van onhygiënische toestanden, vanwege de 'kwade dampen' ('miasma') die volgens de geldende medische theorieën uit die tijd voor de verspreiding van de ziekte verantwoordelijk zouden zijn. Daarbij was in de verordeningen aanzienlijk meer belangstelling voor rottend voedsel dan voor ongedierte, zoals ratten. Zij werden zelden of nooit als mogelijke oorzaak genoemd. Wel stond oude kleding en gebruikt beddengoed onder zware verdenking, omdat daarin de lucht van de ziekte zou 'blijven hangen.' Het was natuurlijk een broeinest voor ongedierte dat de mens kon besmetten, maar dat werd met de 'kwade lucht' niet bedoeld.

Hedendaagse medici weten dat de pest een bacteriële infectie is (*Yersinia Pestis*), die zich via rattenvlooiën verspreidt, althans dat hebben zij eind negentiende eeuw vastgesteld bij toenmalige epidemieën in Azië. In de zeventiende eeuw

Anatomische les van dr. Van der Meer van Michiel van Mierevelt, 1617.

stonden artsen vrij machteloos tegenover de ziekte. Op grond van de toenmalige medische kennis gaf Van Foreest het stadsbestuur overigens al heel nuttige adviezen, zoals het schoonmaken van de straten en het doorspoelen van de grachten, omdat hij in het warme stinkende water vissen en kikkers aan de oppervlakte zag drijven. Maar de befaamde arts wees ook op voortekenen, zoals een komeet in 1556, die op een verontrustende manier de dierenriem doorsneed. Mocht iemand zichtbare pestbuilen hebben, dan was het recept van Van Foreest om die in te smeren met een papje van uien en mosterd en de koorts goed uit te zweten. Naast de repressieve aanpak kende de stad een vrij modern stelsel van medische voorzieningen die voor ieder beschikbaar waren. Dat diende mede om het uit de hand lopen van epidemieën te voorkomen. Zo kende de stad in elk geval sinds Van Foreest twee bezoldigde stadsdoktoren en stadschirurgijns en een pestmeester, die allen verplicht waren de armen gratis te helpen.

In het begin van de epidemie, op 21 juli 1624, was echter juist de 36-jarige veelbelovende stadsdokter Willem van der Meer begraven, de hoofdpersoon van het schilderij *De Anatomische les* van Van Mierevelt. Het is de vraag of hij aan de pest is overleden, maar het kwam in ieder geval hoogst ongelegen. De stad moest in allerijl op zoek naar twee nieuwe stadsdoktoren om de armen kosteloos te helpen, omdat ook Jacob Vallensis, inmiddels hofarts van de Oranjes, zijn functie als stadsarts neerlegde. Veertien dagen later werden mr. Johan van der Well en mr. Gijsbrecht van der Houve benoemd.

Kort tevoren had Jan Houtmans een tijdelijke aanstelling als pestmeester aanvaard voor 220 gulden per jaar en gratis huisvesting. Zijn taak was alle lijdens aan 'den crancken van de peste offte smettende sieckte, leggende int Gasthuys offte Pesthuys, daerover te ghaen ende die te cureren naer zijnen vermogen.' De 'armen ende schaemelen' moest hij daarbij helpen 'om goodtswille ende sonder yet vanden selven te eysschen ofte nemen.' Van de 'rijcke ende ghestaede' patiënten die hij wist te genezen mocht hij 24 gulden honorarium vragen. Maar kwamen zij te overliden dan was het loon slechts zes gulden. Op 5 september 1624 werd voor zes maanden nog een tweede pestmeester benoemd: Symon Joosten Imbrecht. Hij werd na de epidemie pestmeester ten plattelande.

Mr. Dirck van der Well, broer van de stadsarts, werd de nieuwe stadschirurgijn. Een half jaar later, op 13 februari 1625, zou hij echter al in zijn graf liggen, wellicht als gevolg van de nasleep van de pest. Ook een andere chirurgijn, mr. Dirck van der Bilt, kwam in november 1624 te overliden. Stadsdokter Van der Houve verloor zijn vrouw en twee kinderen tijdens de epidemie. Andere vooraanstaande overledenen waren de predikant Isaac Hagius (en een kind van hem) en de notarissen Franck van Uyttenbrouck en Pouwels Viruly. Notarissen maakten tijdens de pest overwerk met de vele testamenten die mensen op het laatste moment wilden vastleggen en met het beschrijven van boedels van overledenen.

Onrust in het Pesthuis

Van Foreest beschrijft dat pestlijders soms in de wildste verwarring raakten en hun zelfbeheersing verloren. Opname in het Pesthuis ging dan ook niet altijd zonder spanningen gepaard, blijkt uit de ordonnantie op de 'Gave Godts' van 6

Fragment uit de Anatomische les van dr Van der Meer van Michiel van Mierevelt, 1617. Vier stadsdoctoren bij elkaar; Willem van der Meer (met mes rechts) overleed aan het begin van de grote pestepidemie in 1624. Mede stadsarts Jacob Vallensis (links onderaan) was inmiddels hofarts van de Oranjes. Nieuw benoemd werden tijdens de pest Gijsbert van der Houve (midden links) en Joban van der Well (midden rechts)

Stadschirurgijn mr Dirck van der Well overleed in februari 1625 in de nasleep van de pestepidemie. Ook geportretteerd door Van Mierevelt op zijn Anatomische les van 1617.

april 1567. De verordening spreekt van diverse ongeregelheden en lastigvallen van gasthuismeesters door 'lieden uit de schamele gemeente die van de pest en de gave Gods besmet zijn.' Om dat te beteugelen kwam er een strenge intake-procedure. Verder werd verordonneerd dat patiënten zich beleefd hadden te gedragen en gehoorzaam de bevelen en ordonnanties van de bewaarders of moeders dienden op te volgen. Ook mocht niemand 'bewindvoerders, bewaarsters of moeders met onmanierlijke of onbehoorlijke woorden bejegenen ende alle andere personen in 't genoemde gasthuis qualijk toespreken of rebelleren.' Wie nog langer zieken bij de gasthuismeesters thuis aan de deur bracht, zoals kennelijk gebeurde, werd verbannen uit de stad.

Patiënten die in het Pesthuis wilden worden opgenomen, moesten zich eerst door de pestmeester laten onderzoeken en zich laten onderwijzen in de regels van het huis. Ook moesten zij destijds - voor de Reformatie - gebiecht hebben bij hun pastoor en van hem de sacramenten van de 'heilige kerke' hebben ontvangen. Pas daarna kon de familie zich met een verwijfsbriefje van de pestmeester vervoegen bij de gasthuismeesters met een verzoek tot opname. Toegelaten patiënten mochten vervolgens alleen 's morgens tussen zes en acht uur naar het Pesthuis worden gebracht, of 's avonds tussen vijf en acht uur en zij moesten gaan liggen op de plaats die hen werd aangewezen. Manspersonen mochten niet bij de vrouwen komen, en vrouwen niet bij de mannen, op straffe van uitzetting. Wie herstelde, mocht meenemen wat tot zijn 'rugghe' behoorde. Maar van overleden pestlijders vervielen alle bezittingen aan het Pesthuis. Bezoek van familie aan de patiënten was toegestaan, maar alleen 's middags van twee tot drie uur en met toestemming van de bewaarders of de moeder van het Pesthuis.⁴

Volgens de zeventiende-eeuwse geschiedschrijver Van Bleyswijck liet de behandeling in het Pesthuis in 1624 veel te wensen over. Zieken die in coma raakten,

Foto van de resten van het oude pesthuis in het Magdalenaklooster aan de Verwersdijk, vlak voor de afbraak in 1957.

werden haastig dood verklaard en begraven, zonder deugdelijk onderzoek. Hij vertelde een verhaal van een man die al tien uur in zijn kist had gelegen en op het kerkhof weer bijkwam en zo luid begon te roepen en met zijn voeten tegen de kist te trappen dat omstanders het hoorden. Toen hij bevrijd was, beklagde hij zich luidkeels over de vader en moeder van het Pesthuis. Het voorval bracht volgens Van Bleyswijck zo'n beroering in de stad teweeg dat die twee hun baan kwijtraakten en door anderen werden vervangen.

De veronderstelling dat vrijwel niemand het Pesthuis levend uitkwam, is dan ook niet juist. Helaas zijn vrijwel alle archieven van het Delftse Pesthuis verloren gegaan, maar van de pesthuizen in Rotterdam en Gouda zijn die wel ten dele bewaard gebleven. Daaruit blijkt dat bijna de helft van de zieken de instelling weer wist te verlaten, meestal na een tot twee maanden. In beide steden was de epidemie aanzienlijk minder hevig dan in Delft, maar ze duurde wel langer. Ook in Delft zullen dus nog veel meer mensen besmet moeten zijn geweest met de 'heete sieckte', dan blijkt uit het aantal doden.

Wie betaalde dat?

De medische voorzieningen, inclusief het Pesthuis, werden destijds niet gefinancierd uit belastinginkomsten of verzekeringen, maar kwamen in principe voor

Het nieuwe pesthuis buiten de stad in de buurt van de Oostpoort, dat gebouwd is na de buskruitramp van 1654, die het oude pesthuis zwaar beschadigde. Het is slechts eenmaal voor de pest in gebruik geweest, bij de laatste grote uitbraak in 1664. Gravure van C. Donker en P. Smith voor de Kaert Figuratief.

rekening van het Gasthuis. Het betaalde dat uit inkomsten uit eigen vermogen, vooral bestaande uit landerijen die het door schenkingen en uit erfenissen had verworven. Begin zeventiende eeuw was de omvang daarvan zo'n zevenhonderd tot achthonderd hectare. Nu boerde de landbouw goed dankzij de groei van de steden in die tijd en stegen de pachtprizen dienovereenkomstig. In 1600 brachten die landerijen achtduizend gulden per jaar op, in 1650 ruim het dubbele. Toch zullen alle pestuitgaven van 1624 de jaarlijkse inkomsten fors hebben overschreden. Nu was het bij sociale instellingen een bekend gegeven dat tegenover stabiele jaarlijkse inkomsten onberekenbare uitgaven stonden, als gevolg van de wisselende noden. Daarop werd geanticipeerd door in rustiger jaren te sparen en in geval van crisis bij particulieren geld te lenen dat in beter tijden geleidelijk werd afgelost. Als de nood erg hoog was, werd met toestemming van het stadsbestuur ook wel eens een deel van de bezittingen te gelde gemaakt. Dat laatste is in 1624 niet gebeurd. Ook van de kosten die de stad heeft moeten maken tijdens de crisis is uit de overgebleven stadsrekeningen geen goed beeld te krijgen. Wel zijn in het 'Uitgeefboek' van de stad aanstellingen te vinden van een nieuwe stratenmaker, baggeraars voor het uitdiepen van de grachten en schoonmakers en schoonmaaksters van straten en pleinen, maar een heldere rekening van alle kosten ontbreekt. Daarnaast is ook de vraag hoe de bevolking al die maanden is doorgekomen als ze volgens de officiële voorschriften de deur niet uit mochten en hun nering

De pest, schoorsteenstuk van Theodoor van der Schuer, Leiden, 1682.

gesloten diende te houden. Velen zullen daarbij toch op ondersteuning zijn aangewezen. Bij de Kamer van Charitate is ook al weinig daarover terug te vinden. Wellicht kwamen die kosten ook voor rekening van het Gasthuis. In elk geval voedde dat de mensen die in het Pesthuis waren opgenomen en dat zal mede een van de redenen zijn geweest dat velen zich daar meldden.

Effect op de samenleving

Als minstens een op de vijf inwoners in een half jaar tijd overlijdt, moet dat grote invloed hebben gehad op het functioneren van de samenleving. Te meer daar ook het vitale deel van de bevolking door de epidemie relatief zwaar werd getroffen. Huizen raakten onbewoond, banen werden niet meer vervuld, kinderen bleven verweesd achter. Hoe wist de stad zich van die wond te herstellen? Uit bevolkingcijfers valt dat niet af te lezen, want die zijn er in de zeventiende eeuw niet, behalve de telling voor het zogenoemde 'hoofdgeld' van Holland van 1622.

De bierindustrie, voordien de kurk van de plaatselijke economie, was al enige tijd tanende en heeft zich na 1624 niet meer echt kunnen herstellen. Maar de handel op Indië en de piraterij in de West boden alternatieven. Er zal op veel terreinen tijdelijk een tekort aan arbeidskrachten zijn ontstaan. Een glimp vangen we op in de consentboeken van het stadsbestuur als we zien dat de bestuurders er eind 1624 een dagtaak aan hadden om allerhande nieuwe bierkruiers, turfstonsters, korenmeters en appeltelsters te benoemen. Functies waaraan geen overheidssalaris verbonden was, maar waarvan de benoeming wel een beschermde positie inhield. De een zijn dood was hier letterlijk de ander zijn brood. Als er in de stad twee gerenommeerde zilversmeden overleden, was er natuurlijk weer plek voor minstens een nieuwe.

Het aantal bedeelde gezinnen daalde van 817 in 1624 naar 675 in 1625 en tot 644 in 1626, bij elkaar een daling van twintig procent. Dat is dus evenveel als er van de bevolking overleden was, en daaronder bevonden zich relatief veel armen. Maar vanaf 1627 steeg het aantal klanten van de armenzorg weer en in 1630 was dat aantal met 808 weer op het oude niveau.

Dipje op de woningmarkt

Hoe snel werden de leeg gekomen huizen weer bewoond? Veel sporen van grote leegstand onder de woningen in de armere buurten zijn niet te bekennen. In de eerste helft van de zeventiende eeuw lag de gemiddelde huizenprijs in Delft op circa 1200-1400 gulden. In het begin van de eeuw was de vraag naar woningen het grootst. Vanaf 1620, dus al voor de pest van 1624, begon de prijs zichtbaar te dalen, blijkt uit de registers van de 'Duit op de Gulden', een belasting ten behoeve van de armenzorg op de overdracht van huizen ter grootte van een duit (1/8 stuiver) op elke gulden van de verkoopprijs.

De prijs van de goedkopere woningen beneden de duizend gulden, ruim de helft van de woningmarkt en vooral huurwoningen, daalde van gemiddeld 420 gulden voor en tijdens de epidemie tot circa 335 gulden in de jaren 1627-1628 daarna

(een daling van twintig procent). In 1630 was de prijs alweer gestegen tot 473 gulden en in 1633 was de prijs weer gelijk aan die van 1622. De prijs van middenklasse woningen tussen de duizend en de tweeduizend gulden veranderde weinig en bleef ongeveer 1400 gulden per huis. Bij de duurere panden aan de betere grachten was het prijsverloop wat wisselvulliger, waarschijnlijk het gevolg van het kleine aantal verkopen per jaar. Maar ook daar daalden de prijzen, van gemiddeld 3540 gulden in 1624 naar 2674 gulden in 1625 (twintig procent), om vanaf 1628 alweer te herstellen.⁵

Huwelijksmarkt en geboortegolf

Het eerste anderhalf jaar na de pestepidemie nam de trouwlust behoorlijk toe. In 1625 stapten van de uitgedunde bevolking 375 paren in het huwelijksbootje, tegen gemiddeld 220 in de jaren voor de pest sinds 1620. Het aantal weduwnaars en weduwen dat opnieuw een huwelijk aanging, was in 1625 met 234 paren zelfs driemaal zo hoog als voor de pest (76). Daarna nam dat aantal geleidelijk af. In 1626 trouwden 151 paren, in 1627 waren het er 102. In 1628 was het met 67 paren al weer gezakt tot onder het niveau van voor de pest. Het aantal huwelijken van jongeren die beiden voor het eerst trouwden steeg iets, ondanks de afgenomen bevolking. In de jaren voor de pest ging dat om 130 paren per jaar, in de jaren na de pest schommelde dat tussen de 135 en de 147.⁶

In de drie jaren na de pest kwam bij dertig tot veertig procent van de huwelijken een of beide partners van buiten Delft. Maar dat wijst niet op een spectaculair toegenomen immigratie, want in de vier jaren voorafgaand aan de pest kwam ook al bij gemiddeld een op de drie echtparen een of beide partners van buiten de stad. De sterfte was na de pest een aantal jaren beduidend lager dan daarvoor. De bevolking was immers stevig uitgedund. De sterfte daalde van jaarlijks gemiddeld 635 sterfgevallen in de vijf jaren ervoor tot gemiddeld 515 in de jaren erna. Het aantal geboorten kwam echter na een inzinking in 1625 al gauw weer op het niveau van voor de epidemie. Dat had tot gevolg dat er vooral in de jaren 1626-1628 een hoge natuurlijke groei was van de eigen bevolking (met ruim tweehonderd per jaar). Dat was voor de stadssamenleving in de zeventiende eeuw vrij ongewoon, want doorgaans stierven er jaarlijks zo'n honderd mensen meer dan er geboren werden en kon de bevolking alleen op peil blijven door voortdurende immigratie.

Verbazend snel herstel

Het lijkt erop dat de autoriteiten min of meer gewend waren aan de geregeld terugkerende calamiteit en er volgens vast recept op reageerden. Verder spraken ze er kennelijk liever zo weinig mogelijk over in een poging de maatschappelijke paniek zoveel mogelijk te bezweren. De kerk droeg daaraan in woord en gebed ook haar steentje bij. God had nu eenmaal zo beschikt.

De omvang van de sterfte als gevolg van een zware pestepidemie laat zich voor hedendaagse beschouwers bijna niet beschrijven. Toch is het even verbazingwekkend hoe snel de stad de ramp te boven lijkt te zijn gekomen. Na een jaar

of vijf leek vrijwel alles weer bij het oude. Voor een stad die reeds met economische stagnatie te kampen had, zou zo'n calamiteit vermoedelijk desastreuzer hebben uitgekapt, gezien het permanente sterfteoverschot in die jaren. De meeste Hollandse steden bevonden zich echter in deze periode, waarover nog veel gegevens over de pest te achterhalen zijn (vanaf ongeveer 1550 tot 1666), over het algemeen in de bevoorrechte positie dat ze tegen een stootje konden. Zo ook Delft.

Bronnen

Stadsarchief Delft

Doop-, Trouw- en Begraafboeken van Delft (archieffnummer 14); open data DTB Begraaven Delft, 1593-1811.

Weeshuis der Gereformeerden binnen Delft (archieffnummer 201), nr. 975, Kinderboek 1591-1624.

Kamer van Charitate (archieffnummer 447), nr. 367, Registers van de Duit op de Gulden.

Oude en Nieuwe Gasthuis (archieffnummer 97), nr. 378 en 405, Gasthuisrekeningen van 1600 en 1650.

Stadsarchief (archieffnummer 1), Keurboeken van de stad Delft; Memoriaalboek burgemeesters.

Literatuur

Beck, David, *Spiegel van mijn leven: Een Haags dagboek 1624*. (Hilversum: Verloren, 1993).

Bleyswijck, Dirck van, *Beschryvinge der Stadt Delft, betreffende desselfs Situatie etc.* (Delft: Arnold Bon, 1667[-1680]).

Bosman-Jelgersma, Henriette A. (red.), *Pieter van Foreest: De Hollandse Hippocrates*. [Oegstgeest : Pieter van Foreest Project, 1993].

Brunner, H.G.H., 'Pestepidemieën van de 15^e tot de 17^e eeuw te Rotterdam', in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* (90), 1946.

Buisman, Jan, *Duizend jaar weer, wind, en water in de Lage Landen: Deel IV, 1575-1676* (Franeker: Van Wijnen, 2000).

Burri, Ralph, *Die Delfter Pest von 1557 nach den Beobachtungen von Petrus Forestus*. (Zürich: Juris Druck+Verlag, 1982).

Buwalda, J.M., en E.O. Buwalda-Prey., 'Eenige gegevens over de pest te Gouda in de 17de eeuw', in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* (83), 1939.

Ekamper, P. en G. Buzing., 'Delfts blauwe dood: de gevolgen van de cholera in de negentiende eeuw', in: *Demos* (29), 2013.

Naphy, William, en Andrew Spicer, 'De grote pest van Londen 1665', in: *De Pest: de zwarte dood in Europa* (Amsterdam : Pearson Longman, 2007).

Noordegraaf, Leo, en Gerrit Valk, *De Gave Gods: De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen (NH): Octavo, 1988).

Oosterbaan, D.P., 'De pest in Delft', in: *Tijdschrift voor Ziekenverpleging* (9), 1955.

Oosterbaan, D.P., *Zeven eeuwen geschiedenis van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft* (Delft, 1954).

Soutendam, J., *Een wandeling langs Delfts straten en grachten in 1600* (Delft: Beets, 1882).

Vlis, Ingrid van der, *Leven in armoede: Delftse bededen in de zeventiende eeuw*. (Amsterdam: Prometheus/Bakker, 2001).

Vlis, Ingid van der, *'t Weesbuys binnen Delft: jeugdzorg in vele gedaanten* (Delft: Stichting Fundatie van de Vrijvrouwe van Renswoude te Delft, 2017).

Wiel, K. van der., 'Zicht op Delft in de 17de en 18de eeuw', in: Hans Houtzager et al. (red.), *De snijkunst verbeeld: Delftse anatomische lessen nader belicht: beschrijving van de vier Delftse anatomische lessen en een overzicht van de gezondheidszorg in Delft en haar beoefenaren in de zeventiende en achttiende eeuw*. (Delft: Reinier de Graaf Groep; Zwolle: Waanders, 2002).

Noten

1 Weeskamerboedel nr. 1824 van zilversmid Pieter van der Poel.

2 www.achterdegevelsvandelft.nl: Wijnhaven 6.

3 Ordonnantie tegen de heete sieckte van 6 augustus 1601, Vde Keurboek, folio 119v, die in VIde Keurboek op 22 juli 1624 opnieuw werd bekrachtigd.

4 IIde Keurboek folio 352, Ordonnantie op de Gave Godts, 6 april 1567.

5 Berekeningen op basis van de Registers van de Duit op de Gulden over de jaren 1622-1633 (waarbij helaas enkele jaren ontbreken).

6 Berekeningen op basis van de trouwboeken van de Oude en Nieuwe Kerk voor de jaren 1620-1629.

Koornmarkt 82-86 • Delft
015 214 0880

www.vanderleeuwoptiek.nl
www.vanderleeuw horen.nl

VAN DER LEEUW - OPTIEK & HOREN

Uw ogen en oren verdienen aandacht. Daarom besteden de hoog opgeleide opticiens, optometristen en audiciens van Van der Leeuw de grootst mogelijke aandacht aan u, uw oren en uw ogen. Wanneer u onze winkels bezoekt, kunt u rekenen op de best mogelijke service.

Stap bij Van der Leeuw binnen en ervaar zelf de nieuwste innovaties voor uw ogen en oren. Wij staan voor u klaar!

Kinderzorg binnen de rooms-katholieke charitas in Delft

De wezen van de statie in de Papenhoek, 1612–1800

Bas van der Wulp

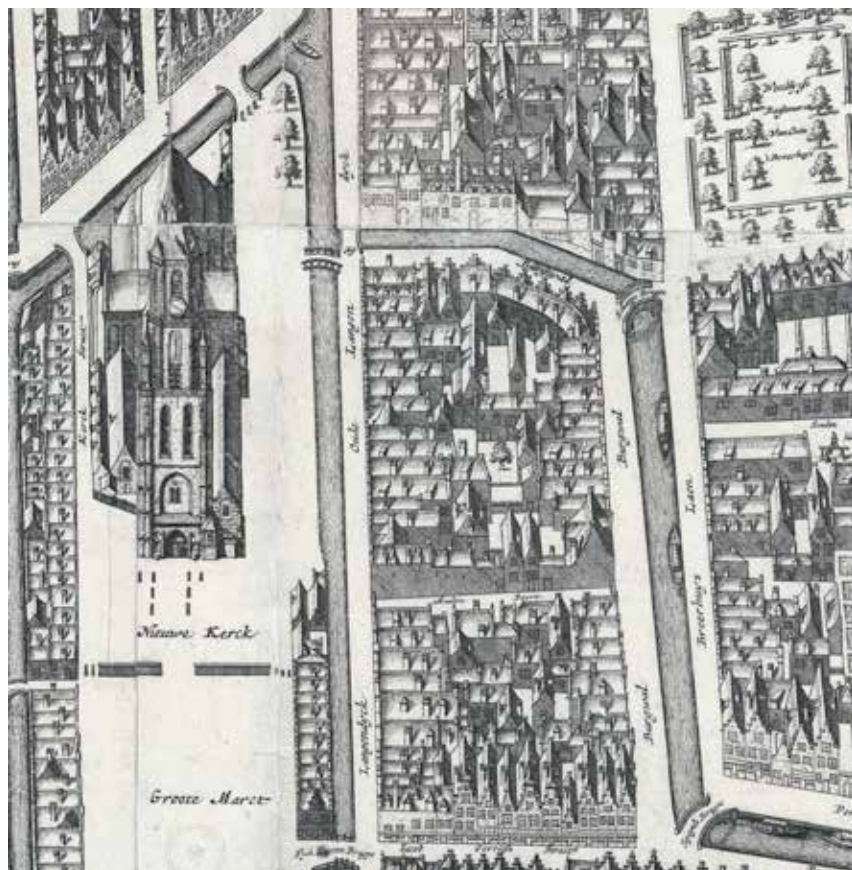
Toen Delft eind juli 1572 tijdens de Opstand tegen de koning van Spanje voor de zijde van de opstandelingen koos, werd binnen enkele jaren de structuur van de stedelijke samenleving sterk gewijzigd. Met name de rol van de rooms-katholieke kerk was onmiddellijk uitgespeeld. De beide kerken en de kapellen werden voor de katholieke eredienst verboden, kloosters werden gesloten, het begijnhof volgde enkele jaren later. Alle tekenen van katholicisme in het openbaar werden verbannen; alleen binnenshuis mochten de aanhangers van het 'oude geloof' hun gebeden zeggen en hun heiligen aanroepen. Katholieke inwoners werden niet om hun geloof vervolgd maar de stad was verboden gebied voor priesters. Het katholieke geloof, dat eeuwenlang bepalend was geweest in de samenleving, verdween zo in enkele jaren tijd uit het straatbeeld. Er bleef geen enkele katholieke instelling over in de stad. Het rooms-katholieke geloof was daarmee natuurlijk niet verdwenen en binnen veel huizen werd het gepraktiseerd. Maar wie moest nu de kinderen dopen en de andere sacramenten bedienen, bij wie konden de katholieken biechten en de absolutie krijgen? Een andere prangende vraag: wie zou voor de armen, bejaarden en weeskinderen van dit volksdeel zorgen? Het is met name de organisatie van de zorg voor weeskinderen waar deze bijdrage zich op richt.

Pyxis, hostiehouder, in 1636 gemaakt door de Delftse zilversmid Willem van der Camp.

Hergroepering van het katholieke volksdeel

De paus in Rome beschouwde de noordelijke Nederlanden voortaan als heidens terrein en hij stuurde missionarissen om het gebied voor de rooms-katholieke kerk terug te winnen. In zijn opdracht begon Sasbout Vosmeer kort voor 1580 vanuit het Bagijnhof de katholieke zielzorg binnen Delft, maar ook binnen Holland en de overige opstandige gewesten, ondergronds te organiseren. Het werd

Detail van de Kaart-Figuratief uit 1678 met de omgeving van de Oude Langendijk en de Burgwal, verbonden door de Molenpoort, in de volksmond 'Papenboek' genoemd.

hem duidelijk dat er in Delft wel degelijk nog een goede voedingsbodem was voor het oude geloof. Vosmeer zette priesters in die niet aan een kloosterorde gebonden waren, zogeheten wereldheren (priesters werden als 'heer' aangeduid). Nog voor het einde van de eeuw stuurde de paus ook drie jezuïeten naar de Nederlanden, die eveneens hun hoofdkwartier in Delft inrichtten. De parochies waren in 1572 komen te vervallen en de twee groepjes missionarissen - de wereldheren en de jezuïeten - richtten daarom ieder een eigen kerkelijk centrum op, in of bij hun clandestiene verblijfplaats. Zo'n kerkelijk centrum in missiegebied werd 'statie' genoemd.

De wereldheren en de jezuïeten werkten slecht samen. Waar de wereldheren hun best deden om van het stadsbestuur een soort gedoogstatus te krijgen, hadden de jezuïeten geen enkele behoefte aan contacten met de stedelijke regenten. Al-

leen aan de paus en aan hun orde-superieuren waren zij gehoorzaam en die houding maakte hen geliefd bij veruit het grootste deel van de katholieken in Delft. Zelf hadden zij immers ook geen compromissen gesloten als het om hun geloof ging. Aangezien de paus in de zeventiende eeuw als een vijand van de Republiek werd beschouwd, hadden de jezuïeten dikwijls de aandacht van de Staten. Te meer daar zij ook actief waren op het platteland rond de steden.

Toch werden in Delft aanvankelijk beide groepen opgejaagd door de schout, die erop gebrand was om priesters te betrappen bij het opdragen van de mis, het dopen van een kind of het bedienen van andere sacramenten. Voor een deel zal dat plichtsbesef zijn geweest, maar de bij zo'n priester te innen boete zal zeker ook een stimulans zijn geweest. Het Bagijnhof, waar de zolders van aan elkaar gebouwde huisjes niet zelden met elkaar verbonden waren, bood meer kans om aan de schout te ontsnappen dan menig groot huis aan een gracht.

Het begin van de jezuïetenstatie

Op het Bagijnhof was in de jaren 1592-1612 de jezuïet Cornelius Duyst met twee medebroeders actief. En ofschoon pater Bargius, de visitor van de jezuïetenorde, in 1595 op zijn inspectiereis behoorlijk kritisch was op de drie paters, waren de jezuïeten bij de katholieken veel meer in trek dan de wereldheren, die

De jezuïetenkerk aan de Oude Langendijk in de achttiende eeuw, tekening gesig-neerd met H. van der B.

een goed contact met het stadsbestuur nastreefden. Deze laatste gemeenschap bleef klein en een telling van het aantal dopelingen in 1709 doet vermoeden dat de statie van de jezuïeten toen enkele keren groter was dan de twee kerkjes van de wereldheren samen. Na de dood van pater Duyst in februari 1612 namen de jezuïeten hun intrek in een huis aan de Oude Langendijk, net ten oosten van de Molenpoort. De ingang van de kerkruimte was in die poort. Er woonden en vestigden zich nogal wat katholieken aan de Burgwal en de Oude Langendijk, rondom de Molenpoort. Dat bleef niet ongezien en het was voor andersdenkenden de aanleiding om dit buurtje als 'de Papenhoek' aan te duiden.

Een moeizaam nieuw begin voor de Delftse katholieken

Katholieke gelovigen werden in Holland dus niet vervolgd maar wel gediscrimineerd en met argwaan bekeken. Ook in Delft werden zij door veel stadgenoten als potentiële landverraders gezien. Ter illustratie hiervan: in 1629, toen de stad feestte ter gelegenheid van de verovering van Wesel door de staatse troepen, vonden vandalen het nodig om de bewoners op het Bagijnhof uit te jowen, de ramen in te gooien, vrouwen de mutsen van het hoofd te trekken en dat soort zaken. Het stadsbestuur vaardigde hiertegen toen wel een keur uit, waarin met strenge straffen werd gedreigd als zich zoiets weer zou voordoen.

Overigens wist het stadsbestuur natuurlijk ook wel dat de rooms-katholieke kerk in Delft actief was, zoals dat ook in andere Hollandse steden en op het omliggende platteland het geval was. Maar de heren van de wet hadden niet alleen te maken met de plakaten van de Staten van Holland en de aandrang van de gereformeerde kerkenraad om deze te handhaven. Zij beseften goed dat de persoonlijke vrijheid van een keuze voor het rooms-katholieke geloof niet te verenigen was met een verbod op de uitoefening van dat zelfde geloof. In de registers van het stadsbestuur en uit de handelingen van de gereformeerde kerkenraad blijkt dat met name de burgemeesters ervan af zagen om de priesters het werken onmogelijk te maken, hoewel dat had gekund. De priesters die het hart van de gemeenschap vormden, hadden in de zeventiende eeuw nog wel veel last van de schout, die kansen zag om zowel zijn inkomen als zijn prestige als wetshandhaver te vergroten. Als hij de priesters tijdens hun werk betrapte, kon hij hun een boete van een paar honderd gulden opleggen. Dit duurde tot de kerk hem per jaar een bedrag van vele honderden guldens aan recognitiegeld betaalde, waarmee die boetes werden afgekocht.

De Delftse priesters hadden het dus niet eenvoudig, niet in het minst door wispelturige stadsbestuurders. Onder moeilijke omstandigheden spanden de priesters zich in om opnieuw katholieke geloofsgemeenschappen te stichten. En hiervoor konden zij niet terugvallen op voorbeelden. Dat met name de jezuïeten succes hadden, kan niet ontkend worden. In de loop van de zeventiende eeuw groeide het katholieke volksdeel in Delft uit tot ongeveer zesduizend zielen, een kleine dertig procent van de bevolking, waarvan de statie aan de Oude Langendijk het grootst was.

Deze gemeenschap groeide tegen de verdrukking in en in 1678 werd begonnen

aan het uitbreiden van de kerkzaal. Het stadsbestuur kreeg er lucht van en tijdens een inspectie bleek dat de ruimte met veertig procent werd vergroot. De gereformeerde kerkenraad protesteerde en waarschijnlijk mede onder druk van de predikanten en ouderlingen besloten burgemeesters meermalen het werk te laten stilleggen. Toch ging het gewoon door en nadat de burgemeesters in 1680 aan de kerkenraad hadden verklaard dat de kerkzaal aan de Oude Langendijk in tegenstelling tot eerdere berichten niet groter was geworden, lieten de predikanten en ouderlingen het er maar bij zitten. De katholieke gemeenschappen werden dus in zekere mate gedoogd, maar het bleven illegale instellingen, die geen rechtspersoonlijkheid hadden.

Het diaconaat en speciaal de zorg voor weeskinderen

Met de giften en misschien wat karige inkomsten uit stoelenverhuur moest het college van kerk- en armmeesters de kerkzaal in een aanvaardbare staat houden en de armenzorg organiseren. Hun middelen waren dus zeer beperkt. Zonder rechtspersoonlijkheid konden zij geen schenkingen aanvaarden (anders dan collectegiften) of vermogen opbouwen. Het aanvaarden van legaten was sinds 1665 zelfs expliciet verboden.

Met die geringe middelen moesten ook diaconale taken worden bekostigd. De organisatie van het diaconaat moet een belangrijk werkterrein van de priesters geweest zijn. Helaas is daarover heel weinig informatie bewaard is gebleven, omdat de jezuïeten bij hun vertrek in de achttiende eeuw behalve de doop-, trouw- en overlijdensregisters geen papier achterlieten.

Er zijn wel gevallen bekend van samenwerking tussen 'de Roomse armen' en de Kamer van Charitate, die voor stadsarmen zorgde, bijvoorbeeld bij een gemengd huwelijk. Bij zulke gelegenheden kwam het bestaan van een katholieke kerkelijke institutie in de openbaarheid. Het stadsbestuur had geen problemen met armenzorg die vanuit de katholieke gemeenschap werd georganiseerd, als daarmee de Kamer van Charitate werd ontlast. Hoewel de burgemeesters dan wel te maken kregen met de kerkenraad van de gereformeerde gemeente in de stad, die boos was dat de katholieken ongemoeid werden gelaten.

Voor katholieke bejaarden waren in de zeventiende eeuw zeer beperkte voorzieningen, zoals het Klauwshofje (gesticht in 1605) aan het Oosteinde en het Hofje van Almonde (gesticht op het Bagijnhof in 1607). Daar woonden niet alleen arme mensen, zoals blijkt uit een lijfrentecontract dat in 1757 werd gesloten tussen twee bejaarde zusters uit het Klauwshofje en de kerk- en armmeesters. Voor bejaarden binnen de gemeenschap die meer verzorging nodig hadden, werd een oplossing gevonden waarbij het mes aan meer kanten sneed: zij werden 'besteed' bij een houvrouw, iemand die zo'n bejaarde bij zich in huis nam en daarvoor van kerk- en armmeesters een vergoeding kreeg.

Voor kinderen werd er katholiek onderwijs georganiseerd. Tientallen 'kloppen', ongehuwde vrouwen die als zogenaemde 'geestelijke maagden' door het leven gingen, zorgden voor enig clandestien onderwijs en mogelijk verstrekten zij ook armen- en ziekenzorg aan huis. Bovendien werd in een huis bij de kerk 'school

gehouden'. Opnieuw volgden regelmatige klachten van de gereformeerde kerkeraad bij het stadsbestuur. Maar de zorg voor kinderen van overleden kerk-gangers was heel moeilijk te organiseren, helemaal als de ouders in behoeftige omstandigheden hadden verkeerd. In 1578 had de stad gezorgd voor de oprichting van een weeshuis in het gebouw van het voormalige Sint-Barbaraklooster, waar in principe alle weeskinderen van de stad opgenomen konden worden. Daar zouden ze echter groot gebracht worden in 'de ware gereformeerde religie' en dat was voor de katholieke gemeenschap natuurlijk onverteerbaar. Daarom regelden hun voogden en de kerk- en armmeesters voor die kinderen de opvoeding en het levensonderhoud op dezelfde manier als het onderhoud van hulpbehoevende bejaarden: de besteding bij een katholieke houvrouw, die tegen vergoeding de zorg voor het kind overnam.

Het vertrek van de jezùieten

Het liep allemaal moeizaam, maar het ging. Tot in juli 1708 een gebeurtenis over de hoofden van Delft en de katholieken heen een grote verandering teweeg bracht. Een langdurig conflict tussen de Staten van Holland en de pauselijke nuntius in Keulen over de benoeming van een nieuwe apostolisch vicaris (hoofd van de Missie in de Nederlanden) escaleerde. De priesters aan het Bagijnhof stonden (met een groep andere katholieken in de Nederlanden) op het standpunt van de Staten van Holland, die aan een voor Rome onaanvaardbare kandidaat de voorkeur had gegeven. De jezùietenorde had zich echter sterk gemaakt voor de kandidaat van de nuntius, met als gevolg dat alle jezùieten uit Holland werden verbannen. Het Delftse stadsbestuur stuurde dus ook de laatste jezùiet uit Delft weg, pater De Brier. Zijn medepriester was al in een eerdere fase van het conflict de stad uitgestuurd.

De kerk aan de Papenhoek had van de ene op de andere dag geen priester meer. Weliswaar kwam er in september stiekem een andere jezùiet terug, maar die kon zich nauwelijks buitenshuis vertonen. Na enkele maanden ontstonden er spanningen binnen de gemeenschap van de Papenhoek. Een deel van de kerk-gangers vond dat er andere priesters gezocht moesten worden maar anderen, onder wie de vier zittende kerk- en armmeesters, wilden trouw blijven aan de jezùieten. Aan de lange periode van onrust zal de clandestiene aanwezigheid van steeds één pater jezùiet hebben bijgedragen. Ook voor het stadsbestuur was de situatie ongemakkelijk. Waarschijnlijk had het gehoopt dat de gelovigen van de statie aan de Oude Langendijk massaal naar de priesters op het Bagijnhof zouden gaan, maar dat gebeurde niet. Pas eind december 1708 werd er een doorbraak bereikt, toen het stadsbestuur hen toestemming gaf om een priester aan te trekken, mits geen jezùiet. Begin januari 1709 gingen burgemeesters en regeerders akkoord met de komst van een franciscaner pater en zijn kapelaan. Het feit dat de schout nodig was om de twee nieuwe franciscaner priesters toegang tot de statie te verschaffen, geeft aan dat niet iedereen gelukkig was met deze oplossing en de inmenging van het stadsbestuur. Het heeft een poos geduurd voor de rust weerkeerde.

De kerk- en armmeesters die trouw bleven aan de jezuiten werden in december 1708 door 'de katholieke gemeente' (blijkbaar was er een groep gezaghebbende katholieke kerkgangers bij de jezuitenstatie) met medeweten van de stadspensio-naris vervangen door vijf anderen. Pas in augustus 1709 legde het oude college rekening en verantwoording af aan het nieuwe, ten overstaan van een notaris.

Misschien was het stadsbestuur gealarmeerd over de onrust binnen een zo grote groep bewoners, want vanaf dat ogenblik bemoeide het zich nadrukkelijk met de organisatie van de statie, waardoor het duidelijk werd dat de jezuiten daarover definitief het gezag kwijt waren. Het door de kerkgangers in 1708 gekozen vijftal kerk- en armmeesters werd al in 1710 door burgemeesters vervangen door vier andere. Vanaf dat moment benoemde de stad de kerk- en armmeesters en is het archief van dat college voor een belangrijk deel bewaard gebleven. Daarbij is het wel heel jammer dat van vergaderingen van de kerk- en armmeesters, al dan niet in aanwezigheid van de priesters, voor 1800 geen notulen bewaard zijn gebleven. Het nieuwe college van vier was over zijn beheer verantwoording schuldig aan het stadsbestuur en het kon over bijzondere zaken overleggen met de burgemeesters. De priesters waren normaal gesproken geen gesprekspartners meer voor burgemeesters, zoals bij de rel over de verbouwing van de kerkzaal, in de jaren 1678-1680. Uiteraard ging het overleg tussen burgemeesters en kerk- en armmeesters alleen over zaken rondom armenzorg en de samenstelling van het college. In inkomsten en uitgaven voor andere kerkelijke zaken waren de burgemeesters niet geïnteresseerd. Overigens hadden de regenten van het stadsweeshuis ook te maken met burgemeesters en regeerders van Delft. Vanouds staken stadsbestuurders een vinger in de pap bij instellingen die voor een grote groep inwoners belangrijk waren.

Hoewel de kerk niet altijd blij was met de bevoogding, hoefden kerk- en armmeesters niet meer in het geniep te opereren. En de stad had meer zicht op wat er gebeurde. Dit alles leidde tot meer zelfbewustheid bij de vier door de stad

Portret van Joannes Proot, lid van het college van Kerk- en Armmeesters dat in 1749 het eerste rooms-katholieke weeshuis aan de Burgwal inrichtte.

benoemde kerk- en armmeesters, die in navolging van regentencolleges van andere instellingen een regentenbord lieten maken waarvan hun namen de eerste waren. Een nieuwe tijd was aangebroken.

Armslag voor armenzorg

Dat bleek al in 1711, toen de schatrijke Elisabeth Schoonhoven overleed. Zij was katholiek en zij bleek bij testament de Roomse armen van de Oude Langendijk tot universeel erfgenaam benoemd te hebben. Wat nu? Aanvaarden was bij wet verboden maar het zou ook voor het stadsbestuur heel voordelig zijn als de kerk de erfenis toch kreeg. Ook buiten Delft deden zich zulke gevallen voor en er ontstond in Holland discussie of dat verbod ook moest gelden voor legaten met een liefdadigheidsbestemming. Het duurde tien jaar, maar in 1721 bepaalden burgemeesters dan toch eigenmachtig dat liefdadigheidsinstellingen niet onder het plakkaat van 1665 vielen. Het duurde tot 1729 voor dit besluit werd bevestigd door de Staten van Holland. Nu kon de katholieke armenzorg gaan bouwen aan zijn vermogen en daarmee kon bovendien een deel van het katholieke kerkelijk leven in de openbaarheid plaatsvinden. Het was echter niet zo dat de kerk- en armmeesters nu volledig zelfstandig konden opereren. Voor het beheer van de erfenis van Elisabeth Schoonhoven stelde het stadsbestuur een rentmeester aan, op kosten van de kerk- en armmeesters.

Anderen volgden het voorbeeld van Elisabeth Schoonhoven en er vielen de kerk- en armmeesters meer grote erfenissen en legaten toe. In 1749 kwam er veel geld binnen door het legaat dat Willem en Adriana Westerhout nalieten. Er was een nieuw college van kerk- en armmeesters benoemd (waarin de bekende Italiaanse plafonddekenaar Joseph Bollina) dat direct aan de slag ging om een weeshuis in te richten, en het stadsbestuur ging akkoord. Er werd met ingang van 1 november van datzelfde jaar van 'baas Vermeule' een huis gehuurd aan de noordzijde van de Burgwal, naast het huis Duinkerken op de oosthoek van de Molenpoort, ter hoogte van de huidige Maria van Jessekerk. In het zesjarige huurcontract was een huurprijs van 74 gulden overeengekomen.

De katholieke wezen in één huis

In dit huis was plaats voor maximaal twintig kinderen. Het college van kerk- en armmeesters, tevens de eerste regenten van het weeshuis, herkende deze stichting als een mijlpaal in de geschiedenis van hun gemeenschap en daarom kwamen er in het nieuwe weeshuis ook regentenborden te hangen, net als in de armenkamer van het kerkhuis, met bovenaan hun namen. Als 'opsienders en als vaeder en moeder', werd het echtpaar Jan van Engelen en Joanna Gomet benoemd. Zij gingen als binnenvader en -moeder in het weeshuis inwonen. Behalve een binnenvader en -moeder werd door de stad op voordracht van regenten een college van regentessen benoemd, dat toezicht hield op de verzorging van de

► *Pagina van de inventaris van het weeshuis in 1749.*

Inventaris, van alle Meubelen
 Soo Linnen als Wolle, als Kleederen van
 de kinderen, en van al het geen in't
 Roomsche Catholijke arm kinderen Ghijp
 bevonden werdt, en aan de Roomsche
 Catholijke arm Camer toe toe
 behoorende is op den 9 November 1729
 doot ons kerk en arm Meester opgedescrijv

Linne

30 Slaep Lakens =
 22 peulingsh Sloopen =
 6 tafel Lakens =
 60 tafeldoeke = Kreegh 30 dito =
 12 handt doeke = (ziet den boek van Ceye vanden ^{kerk})
 2 Tervetten =
 1 halve handdoechen = 3 Sloopen = 1 koffij = 3 Mepp muller
 3 Handdoechen = 2 handdoechen = 1 handdoechen 2 onder dito =
 5 paar Kieuwe Slaaplaechen / 3 peulingsh Sloopen
 1 jongew. Kieuwe Hemden = 6 dit groot of 6 Mepp hand hemden
 2 jongew. hand hemden =

Beddegoedt

11 Bedden = daer onder drie Kieuwe =
 11 peule = daer onder drie Kieuwe =
 15 groot kuffens = 10 kuffen als groot =
 22 Wolle deken = daer onder 6 Kieuwe
 1 Kiebben =
 2 paar gordeynen mit tabatten
 1 bedt (ou peulingsh) = 1 groot kuffen =
 1 groene deken = 1 paar gordeynen en tabatt =

1749
Door ons Kerken Arm. Meesters aengesteld
tot opstinders en als vader en Moeder over ons
Goemsch skatolise. weestindersen. Jan Van Engelen
en Joanna Sommet sijn vruog een tractament van een
hondert gulde. int' jaar beneffens een ducaet
voor een nive jaar en een ducaet voor een sormis
zallende deselvs dinst beghen mit primo november
1749 en dat alles volgens de daer van sijnde
en op de Arme. samer berustende. conditien.

Hier toe een hujs door ons gehuurt van
Baas Vermeule op de kuyfmarkt naest
Duijnkerke voor den tyd van ses jaeren
voor de summa van vier en sewentig gulde. int'
jaar volgens de daer van berustende Copie
van de huur seel
ingående de huur van gemetde hujs
primo november 1749

Op
Op een hujs gehuurt naest het eerst gemetde
voor 5 en $\frac{1}{2}$ jaar voor vijfen vijftig gulde. int' jaar
ingående primo Meij 1750 volgens de daer van
op den Arme. samer berustende. huur seel:

kinderen en de behoeften van het huishouden. Als heel jonge kinderen bij particulieren besteed moesten worden, bemiddelden zij daarin namens de regenten. Jan en Joanna voldeden blijkbaar volkomen aan de verwachtingen van de regenten maar ervaringen met latere echtparen waren vaak slechter, blijkens enkele afgebroken contracten en steeds preciezere instructies voor nieuw aangestelde opvolgers. De kinderen die buitenshuis werkten stonden hun verdiensten af aan de binnenvader en -moeder maar kregen een uitzet mee als zij op hun vijftiengste het huis verlieten. Intussen sloot de binnenvader of het regenten-college leercontracten af met ambachtlieden voor afzonderlijke weesjongens. Daarbij werd afgesproken wat de jongens zouden leren en wat zij in hun leertijd zouden verdienen.

Het weeshuis was het eerste tehuis dat de kerk- en armmeesters oprichtten. Vier jaar later, in 1753, stichtte het college, dat in dat jaar voor de helft vervangen was, een huis voor bejaarde vrouwen en later ook een voor oude mannen. Blijkbaar bloeide het katholieke leven rondom deze statie enorm op. Want toen het gehuurde weeshuis aan de noordzijde van de Burgwal al heel snel te klein bleek, konden kerk- en armmeesters in de zomer van 1756 daar schuin tegenover een groter huis kopen. Hier zou plaats zijn voor zo'n vijftig kinderen, binnenvader en -moeder en ander personeel. Toen dat huis in datzelfde jaar werd geopend kwamen er al 46 kinderen in, een aantal dat na enkele jaren was opgelopen tot bijna tachtig. Dit huis bleef iets langer in gebruik maar in 1769 moest er opnieuw worden verhuisd: de stad kocht het gebouw op omdat de naburige stadstimmerwerf moest worden uitgebreid. Met de opbrengst van het huis aan de Burgwal werd nu een nog groter huis aan de Oude Langendijk gekocht, het latere nummer 36. Blijkbaar functioneerde het college van kerk- en armmeesters naar tevredenheid. Zo kon het zich in de jaren vijftig van de achttiende eeuw veroorloven om akten van indemniteit te verstrekken aan weeskinderen uit hun gemeenschap die bij familieleden in huis waren en uit Delft vertrokken. Met zo'n akte verklaarden kerk- en armmeesters zich garant voor eventuele kosten van armenzorg elders. Zonder zo'n akte zouden deze mensen waarschijnlijk geen vestigingsvergunning krijgen.

Gezag in het huis

De binnenvader en -moeder kregen bij hun aanstelling een instructie. In die van Gerrit Bouwmeester en Maria Elisabeth Vrije stond bijvoorbeeld dat de bedden van de kinderen minimaal eens in de vier weken moesten worden verschoond. Zij moesten koken en opdienen wat hen door kerkmeesters zou worden versterkt. Zij moesten de kinderen helpen waar nodig, speciaal de kleintjes, en ze schoon houden en vrij van ongedierte. Om de kleine kinderen te helpen, mochten zij geschikte grotere kinderen inzetten. Vader en moeder mochten buiten medeweten van kerk- en armmeesters geen kind bij een ambacht of winkel besteden.

◀ *Aanstelling van Jan van Engelen en zijn echtgenote Joanna Gomet als eerste binnenvader en -moeder van het nieuwe weeshuis in 1749.*

Wekelijks moesten zij van de inkomsten van de kinderen en van de ingebrachte aalmoezen rekening en verantwoording afleggen; daarnaast zouden zij over het gedrag van de kinderen verslag uitbrengen. Grotere meisjes mochten worden ingezet voor huishoudelijk werk binnen het weeshuis. Ten slotte werd de binnenvader en -moeder uitdrukkelijk gelast de kinderen een volmaakte opvoeding te geven, waarbinnen de kerkelijke plichten een belangrijke plaats innamen. Maar ook de kinderen in het weeshuis waren onderworpen aan een reglement. Het is wel jammer dat het niet te vergelijken was met een reglement voor de kinderen in het stadsweeshuis, want dat wordt in de inventaris van het archief van het stadsweeshuis niet genoemd. Het algemeen reglement voor de katholieke weeskinderen uit 1792 is gedrukt aanwezig. In artikel 1 wordt de kinderen opgedragen hun hoeden en mutsen af te nemen voor de stadsbestuurders, geestelijken, kerk- en armmeesters, binnenvader en -moeder en in het algemeen voor alle personen van aanzien, zowel binnen- als buitenshuis. Uiteraard mochten zij binnenshuis geen ruzie maken. Vloeken, schelden, het gebruik van vieze woorden en dergelijke werd bestraft. Stiekeme verkering - de jongens en meisjes leefden in één huis - was streng verboden. Ook voor de katholieke wezen was het bezoek aan herbergen en dergelijke verboden, evenals het kolven, kaatsen en zwemmen. Overtreding van de ver- en geboden werd heel vaak met 'strengere kastydinge' bestraft. Het reglement voorzag ook in bestraffing van overtredingen waar ouders van nu ook grijze haren van zouden krijgen: dronkenschap, prostitutie en diefstal, of benadeling van een ander in het algemeen. De eerste keer kreeg zo'n kind 'na vereysch van zaaken' klappen met de roede of de bullepees, en opsluiting met twee blokken aan de benen. Bij een herhaling volgde dezelfde straf, aangevuld met opsluiting 'te water en te brood in het hok'. Wie het dan nog eens deed, kreeg dezelfde straf waarna hij of zij zonder pardon uit het huis werd weggestuurd.

Sommige kinderen gingen naar school. Daarin hadden zij geen keuze maar evengoed werd het beschouwd als een voorrecht waarmee niet vrijblijvend mocht worden omgegaan. Die kinderen (waarschijnlijk uitsluitend jongens) hoorden dat zij 'sig moeten benaarstigen om haaren tyd wel waar te neemen in het leeren spellen, leesen, schryven en cyfferen, en by verzuym van dit, strengelyk gestraft worden'.

De kinderen hadden wel erg weinig in te brengen, lijkt het, want in het reglement staan vooral verboden met vermelding van de straffen op overtredingen daarvan. Aan de andere kant zullen veel kinderen buiten een weeshuis wellicht ook strenger zijn opgevoed dan in onze tijd gebruikelijk, zij het zonder een gedrukt reglement. Bovendien zal het voor een echtpaar niet eenvoudig geweest zijn om bijna honderd kinderen in één tehuis in het gareel te houden, of voor de kinderen afzonderlijk iets van genegenheid en aandacht te tonen.

► *Resolutie uit 1761 van Kerk- en armmeesters in aanwezigheid van de twee franciscaner priesters, waarbij de vertrekleeftijd van kinderen uit het weeshuis op 25 jaar wordt gezet.*

Resolutie
Genomen op Vrijdag den 24^{en} July 1761

Gevel berecht sijnde over den Tijt der Saaken
wanneer ofte wel de kinderen vint het Arm
of Weeshuys behoorden te worden ontslagen
is goet gevonden en te staan, sulke niet te
Consenteeren dan aan die Geene welke door
Bijdeloom van Vijff en twintig Jaaren hebben
bevijscht,

Geve Reservecien mij aan ons de Magt en
Faculteyt om die Saaken met een of ten
alderhoogste met Twee te Naminderen, soo
als mij dat ofte in der Tijt onse Successoren
in goeden gemode naa berindinge van Saaken
sullen verdoeken te behooren,

Cornelis Cleij
Jasper de goey
Johannes Vermon

Der Presentie van ons ~~Stilant~~

Gabriel Beaufort
Joannes Callaert.

Regentenbord met bovenaan de namen van de kerk- en armmeesters die voor het eerste R.K. weeshuis een huis huurden, dat inrichtten en de dagelijkse zorg voor de kinderen regelden.

Op eigen benen

Men zou zeggen dat de regenten de kinderen zouden 'ontslaan' zodra zij zich zelfstandig zouden kunnen redden, bijvoorbeeld als zij een vak hadden geleerd of een betrekking hadden. Maar in 1761 besloten de regenten in aanwezigheid van de paters om de ontslagleeftijd op 25 te bepalen en daar hooguit bij uitzondering een of maximaal twee jaar af te doen. Dat was de leeftijd waarop zij wettelijk meerderjarig werden. Eveneens in 1761 deden zij een poging om de inkomsten van weesjongens wat te verhogen want die bleven nogal onder de verwachting. Misschien gingen de regenten ervan uit dat de jongens geld achter hielden, maar het kon natuurlijk ook zijn dat de werkbazen minder betaalden omdat zij wisten dat de jongens toch niets te kort kwamen. Nu moesten de jongens het grootste deel van hun verdiensten afdragen, met de bepaling (voorlopig voor een jaar) dat een jongen zelf mocht houden wat hij meer verdiende dan een rijksdaalder per week.

Het zette geen zoden aan de dijk en de regenten van 1775 gooiden het over een andere boeg. Zij waren erachter gekomen dat de meeste jongens zelfs kort voor hun ontslag een rijksdaalder of hooguit iets meer binnenbrachten, een bedrag waarvan zij eenmaal zelfstandig onmogelijk rond konden komen. Waren deze jongens eenmaal buiten, bleken hun verdiensten opgelopen tot vijf à zes gulden. Daarvan waren de heren niet gecharmeerd. Ook niet van het feit dat zij en hun voorgangers de oorzaak nooit hadden gevonden, terwijl de gang van zaken uiteraard zeer nadelig was voor het huis. Dus bepaalden de regenten dat alleen jongens die in hun laatste jaar ten minste drie gulden en vijf stuivers per week inbrachten, in aanmerking kwamen voor ontslag uit het huis. Een uitzondering was er voor kleermakersleerlingen; als zij per week twee gulden en zestien stuivers inbrachten, was dat voldoende. In datzelfde besluit werd de ontslagleeftijd van meisjes opnieuw vastgesteld. In het jaar na hun drieëntwintigste verjaardag werden zij in mei ontslagen. De bepaling dat de jongens die in hun laatste jaar niet het minimale bedrag inbrachten het huis niet mochten verlaten, kan natuurlijk duiden op zorgzaamheid van de regenten. Maar gezien het feit dat dat de verdiensten van de jongens fors opliepen als zij eenmaal op eigen benen stonden, kan de bepaling ook bedoeld zijn om de jongens te stimuleren om voldoende geld in te brengen. Wie dit niet kon of er te lui voor was, moest blijven. Zo'n pretje was het er blijkbaar niet voor jongvolwassenen. Bij hun vertrek uit het huis kregen zij een zeer sobere uitzet mee, bestaande uit kleding en schoenen, 'soo als men in 't hujs gewoon is te draage'. De meisjes kregen iets meer kleding mee.

Opnieuw een nieuwe tijd

In 1795 kwam het Oranjevewind tot een einde en de Bataafse Republiek met de idealen van de Franse Revolutie betekende het formele einde van de discriminatie van andere religies dan de gereformeerde. Toch was het in de periode 1795-1813, gekenmerkt door een enorme economische malaise, ook voor de rooms-katholieke charitas moeilijk om alle monden te voeden. De vraag was

heel groot en de inkomsten liepen enorm terug, zowel uit collecten als uit vermogen. In die jaren begon de stad subsidie te verstrekken om de kerkelijke sociale zorg enigszins mogelijk te maken. Dat was ook de tijd dat zorgvuldig werd opgelet dat de kinderen als weeskinderen herkenbaar waren. De aanblik van een weeskind mocht zeker niet aantrekkelijk zijn, om te voorkomen dat het weeshuis een 'aanzuigende werking' zou krijgen en straatarme ouders in de verleiding kwamen om hun kroost achter te laten.

Er was een nieuwe tijd aangebroken. De Bataafse Revolutie van 1795 had bepaald niet alleen maar goeds gebracht, ook niet voor Delft, maar voor de positie van de rooms-katholieke gemeenschap was zij van enorme betekenis. Vanaf dat jaar konden aanhangers van deze religie hun geloof in alle openheid belijden en verder werken aan de opbouw van hun zuil.

In het jaar 1800 kwam er een einde aan de exclusieve band met de statie aan de Oude Langendijk, waarvoor voortaan aarzelend de naam Sint-Jozefkerk wordt genoemd. De statie barstte uit zijn voegen en in dat jaar splitste zich de St.-Hippolytuskerk af. Voor deze nieuwe gemeenschap werd een kerkruimte in een huis aan de Brabantse Turfmarkt ingericht en wereldheren hadden de zielzorg in handen. Blijkbaar waren de franciscanen daarvoor niet de eerst aangewezen geestelijken. Bij die afsplitsing werd het college van kerk- en armmeesters gesplitst. Er waren voortaan twee kerkbesturen met één armbestuur voor beide kerkgemeenten. De armbestuurders werden belast met de zorg voor armen, wezen en hulpbehoevende bejaarden van beide kerkgemeenschappen.

De hoeveelheid werk voor de katholieke voormannen in Delft was na 1709 en na 1795 niet afgenomen. Maar de grote dapperheid van de priesters en hun helpers in de zeventiende en begin achttiende eeuw werd van hen niet meer gevraagd. Toewijding wel, en in de jaren vanaf 1800 heeft het rooms-katholiek armbestuur die wel degelijk getoond voor degenen die aan hun zorgen waren toevertrouwd.

Bronnen en literatuur

- Stadsarchief Delft, Archief van het Rooms-Katholiek Armbestuur (archiefnr. 193).
- Stadsarchief Delft, Archief van het Weeshuis der Gereformeerden (archiefnr. 201).
- Stadsarchief Delft, Archief van de Hervormde Gemeente Delft (archiefnr. 445).
- Stadsarchief Delft, Oud Stadsarchief Delft (archiefnr. 1).
- Algemeen Rijksarchief Brussel, Jezuïetenarchief: Visitatieverslag van pater Joannes Bargius betreffende de in Holland werkzame jezuïeten, 1594, vertaald door Dries van den Akker s.j.
- Lieburg, M.J. van, *Over weldoeners en wezen, bejaarden en bedeling: Uit de geschiedenis van de katholieke wezen- en bejaardenzorg te Delft*. (Rotterdam: Erasmus Publishing, 1996).

Gebr. Mensert Aannemersbedrijf

Heeft een rijke geschiedenis als het om bouwen gaat. Door de jaren heen zijn wij als familiebedrijf uitgegroeid tot een allround bouwspecialist en u kunt bij ons terecht voor advies:

- Restauratie
- Renovatie
- Machinaal timmerwerk
- Kleine verbouwingen.
- Advies
- Onderhoud
- Nieuwbouw

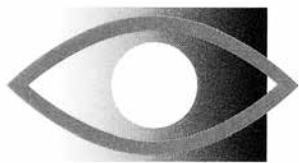
GEBR. MENSERT
AANNEMERSBEDRIJF bv

www.mensert.com

Email: info@mensert.com

Telefoon: 015 2125365

Fred Nijs Fotografie

PORTRET-, REPORTAGE-
EN BEDRIJFSFOTOGRAFIE
COMMERCIEËLE FOTOGRAFISCHE
ILLUSTRATIES
BRUIDSREPORTAGES
EIGEN STUDIO

Mobiel: 06 558 171 57

Privé: 015 261 44 16

Voor bruidsreportage's:

Fred Nijs Junior: 06 557 252 29

Wange van Bali (ca. 1797–1869)

Een onvrije immigrant uit Oost-Indië

Ron Siteur

Inleiding

Dit artikel is het resultaat van een jarenlange zoektocht naar informatie over Wange en een poging om zijn jeugdijaren te laten herleven, evenals de omstandigheden waaronder hij in Oost-Indië en vervolgens in Nederland en in Delft heeft geleefd.

De auteur, een nazaat van Wange, deed vele jaren genealogisch onderzoek en kon veel informatie en documenten achterhalen. Wim Boonenburg, die over veel belangrijke kennis van Delft beschikt, heeft een bijdrage aan dit artikel geleverd door de leefomstandigheden van Wange in de stad te beschrijven.

Het is aan gelukkige omstandigheden te danken dat wij nu kennis kunnen nemen van het levensverhaal van Wange. Ten eerste is het heel bijzonder dat hij op latere leeftijd in Delft zijn herinneringen aan zijn jeugdijaren in Oost-Indië op schrift heeft gesteld. Nazaten hebben het belang hiervan altijd ingezien en deze memoires zorgvuldig gekoesterd. Daarnaast zijn ook enkele unieke documenten uit die periode bewaard gebleven. Zo is er nog een zogeheten transportakte uit 1807, een VOC-document waarin werd opgemaakt waar, wanneer en aan wie Wange als slaaf werd verkocht. De originele getuigschriften van zijn meesters en enkele portretten hebben er tevens toe bijgedragen dat we nu een redelijk beeld kunnen schetsen van het leven van Wange van Bali.

De ingelijste potloodtekening van Wange van Bali had altijd een prominente plek in het huis van mijn grootmoeder. Later bleek dat kopieën van deze tekening ook bij andere nakomelingen in bezit waren. 'Dat is *Wangi* mijn grootvader. Hij is afkomstig van Bali en daarom

Portret Wange van Bali.

heeft hij de achternaam van Bali gekregen,' zei mijn grootmoeder al wijzend naar het portret. 'Hij is als slaaf naar Nederland gekomen en hij is huisknecht geworden bij een familie in Delft, waar hij later is getrouwd met de dienstmeid van die familie.' Meer informatie was er niet, maar het verhaal intrigeerde enorm en vroeg om een zoektocht naar deze 'Wangi van Bali'.

In Nederland zijn twee mannen van grote invloed geweest op het leven van Wange: Jan Hendrik Bagelaar (1780-1827) en zijn zwager Jacobus van der Chijs (1776-1833). Zij waren er niet alleen verantwoordelijk voor dat Wange naar Nederland is gekomen, maar zij hebben er ook voor gezorgd dat hij zich hier heeft kunnen ontwikkelen tot de persoon die hij uiteindelijk is geworden. Voor het onderzoek naar het leven van Wange zijn Bagelaar en Van der Chijs van groot belang geweest, want door hun status en maatschappelijke positie is er betrekkelijk veel informatie over hun levens te vinden. Met die informatie was het mogelijk een beeld te schetsen van Wange in de periode dat hij met beide heren is opgetrokken.

De genoemde transportakte is op 28 september 1807 opgemaakt in Soerabaya. Het unieke aan dit document is dat hierop alle vervolgttransacties zijn bijgeschreven. Het blijkt dat Wange niet één keer maar meerdere keren is (door)verkocht, voordat hij als slaaf bij Jan Hendrik Bagelaar in dienst kwam.

Op 28 september 1807 wordt te Soerabaya de slaaf Roke (Wange) door de slavenhandelaar Hammat verkocht aan de luitenant-kolonel Carel von Franquemont (1779-1811), commandant van de militie in de Oosthoek van Java, voor een bedrag van 125 rijksdaalders. Hammat verklaart dat hij Roke op de slavenmarkt in Bima op het eiland Sumbawa heeft gekocht. Wange wordt op 9 februari 1808 doorverkocht aan zee kapitein D. Smits voor een bedrag van 90 rijksdaalders, en een maand later, op 8 maart 1808, op de rede van Soerabaya aan Jan Hendrik Bagelaar, kapitein ter zee van 's konings marine, voor hetzelfde bedrag. In het document zijn alle transacties gedateerd en voorzien van handtekeningen van de betrokken partijen. Op het omslag van het document staat geschreven: 'Transport van een manslaaf gen. Ricard.'

Omstreeks 1850 schrijft Wange zijn levensverhaal in een zeer eenvoudig, zestig pagina's tellend schriftje dat hij de titel geeft: *De Herinnering van Levens Loopen van Naï op het Dorp Leeot op het Eiland Magarij na bij Bima, bij Eiland Java*. Wange doet daarin op een zeer aangrijpende wijze verslag van het leven dat hij als kinds slaaf in Oost-Indië heeft meegemaakt. Uit zijn levensverhaal blijkt voor het eerst dat hij niet afkomstig is van Bali, maar van een dorp op het eiland Flores. Ook zijn werkelijke naam is anders dan die hij op latere leeftijd is gaan gebruiken. Het is niet bekend waarom hij deze feiten niet heeft genoemd bij het opmaken van zijn doopakte in 1818 en zijn huwelijksakte in 1828. In deze officiële documenten krijgt hij de namen Wange Hendrik Richard van Bali, waarmee hij verder door het leven zou gaan. Vermoedelijk is de naam Hendrik een verwijzing naar zijn meester Jan Hendrik Bagelaar. De naam Hendrik had hij van Bagelaar gekregen.

Het leven van Wange van Bali in Oost-Indië

Aangenomen wordt dat Wange van Bali omstreeks 1797 werd geboren. Wange begint zijn verhaal namelijk omstreeks het jaar 1802. Hij beschrijft het leven van een gezin dat bestaat uit de vader met zijn drie zonen en een inwonende grootmoeder in Manggarai, een klein dorpje in de bergen in het westelijk deel van het eiland Flores. Flores maakt deel uit van de Kleine Soenda eilanden, die nu een provincie vormen van de republiek Indonesië.

'Op het Dorp Leeot op het eiland Magarij na bij Bima op Eiland Java leefde een weduw Man genaamd Wange met Zijnne Moeder en drie Zoonnen waar van zijn de oudste heet Poete en de twee Sari en de derde Naï heeten, het welk die deze levensloopen herinneringen en op te teeken.'

De moeder van het gezin is kort na de geboorte van het jongste kind, Naï (de latere Wange), overleden en zodoende staat de vader plotseling alleen voor de zorg en opvoeding van zijn jonge kinderen. 'Want mijne Grootmoeder en Broeders heeft dikwijls tegen mij vertellen toen Moeder op het Sterfbed lag en dat zij dood was dat ik leggen te zuigen als een jongen varkens bij de doode borst.'

Gelukkig biedt de aanwezigheid van de inwonende grootmoeder uitkomst en zij neemt van lieverlee de zorg voor Naï, en zijn broers Poete en Sari op zich. Vader is een eenvoudige landman die op enkele akkers en velden rondom zijn woning groenten, aardappelen, rijst en maïs verbouwt en daarmee in de behoefte van zijn familie kan voorzien. Ook de kinderen hebben daarin een kleine rol, want zij helpen onkruid wieden en verjagen de vogels en apen die van het fruit, de groenten en de

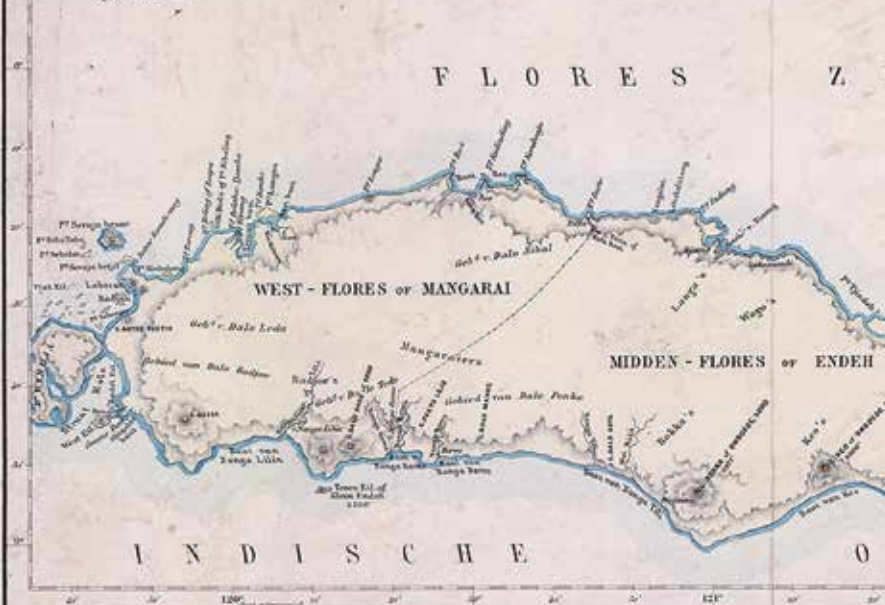
Dorp in Manggarai, ca. 1920.

HET EILAND FLORES

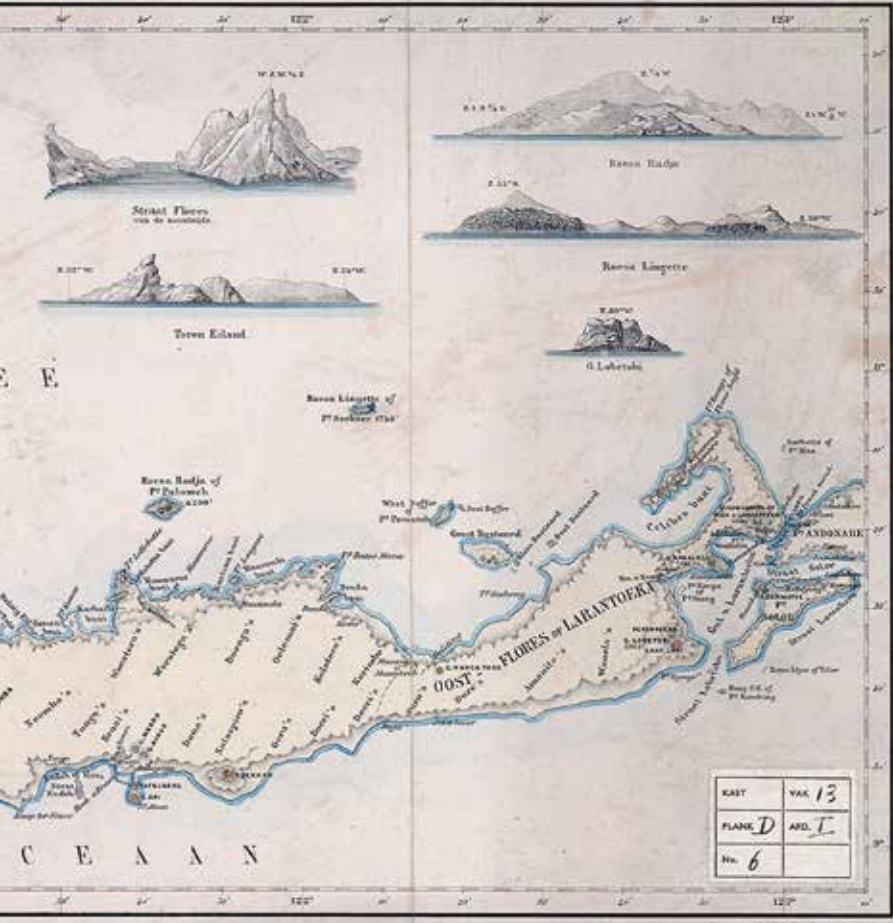
Op de schaal van 1 : 500 000.
1874.

Zeeva.	Lango.	
Baven.	Wai.	Water.
Geb.	Kiland.	Wald.
PT Posa.	W.	W.
Ed.	PT Bouding.	Kamp.
C. Aansing.	Bay.	W. H. H.

*Bevölkerung by de bevoegde Steden de
Langte en breedte van*

Het eiland Flores, 1874.

Goussier by C. F. Brindley in Aquatinta

andere gewassen proberen te eten. Zo leeft het gezin waarin Wange opgroeit in goede harmonie – ondanks het gemis van de moeder – in de kleine en vreedzame gemeenschap op de heuvels in het binnenland van Manggarai.

De reis van Leeot naar Soerabaja: Wae-Kedjo (1802–ca. 1806)

De moeder van Wange en ook haar voorouders waren slaven. De vader van Wange is vrij man, maar volgens het in Manggarai geldende recht komen de kinderen van de overleden slavin op dat moment als slaaf weer onder het regime van de slaveneigenaar. Zo vergaat het ook Wange en zijn broers. Wanneer de kinderen op een bepaalde leeftijd zijn gekomen, meldt zich op een dag de slaveneigenaar in het dorp Leeot en spreekt de vader van Wange aan. Niet lang daarna worden er twee bedienden door de slaveneigenaar naar Leeot gezonden om de kinderen van zijn overleden slavin op te eisen. Na het horen van het verbijsterende nieuws heerst er in het huisgezin een sombere sfeer. Wange en zijn broers nemen afscheid van hun vader en grootmoeder, en vertrekken. Na twee dagen reizen komt het gezelschap aan in een dorp in de bergen, waar hun nieuwe meester woont.

Na een nacht waarin de broers nauwelijks hebben geslapen, worden zij de volgende morgen gewekt door een jonge vrouw die hun eten komt brengen. Zij zijn nog maar net klaar met hun maaltijd, wanneer er enkele mannen en vrouwen de kamer binnenkomen en de jongens aandachtig bekijken. Wange en zijn broers zien dat een oudere man een belangrijke rol heeft in de onderhandelingen en hieruit maken zij op dat deze man de slaveneigenaar van hun overleden moeder moet zijn. 'Zij spreken maalkander en onder handellen over ons nu begrepen mijn broeders en ik dat deze zeker de Heer en Meester van ons overleden moeder scheen te zijn.'

De oude man komt na enige tijd op Wange toelopen en zegt: 'Komt jonge, komt gij bij mij blijven en wij zal het goed hebben.' Wange begrijpt dat het de bedoeling is dat hij met deze man meegaat. Op dat moment ziet hij dat Poete en Sari door andere mensen worden weggevoerd. Hij barst in huilen uit en wil zijn broers achterna lopen. Wange, die toen vier à vijf jaar oud zal zijn geweest, zal in tegenstelling tot zijn oudere broers vanwege zijn leeftijd minder geschikt zijn geweest voor de slavenhandel. Er volgt een dramatisch moment, waarop Wange afscheid moet nemen van zijn broers en hij alleen achter blijft. 'Toen zij heen ging ik ziet hunne met bedroefde oogen achter na.' Wange zal zijn broers nooit meer terugzien.

De man met wie Wange mee moest en diens familie zijn heel aardig voor hem. Zij doen er alles aan om hem in zijn nieuwe omgeving op zijn gemak te stellen. Hij krijgt voldoende te eten en kan goed gekleed naar zijn dagelijkse werk gaan. Toch zijn er voortdurend momenten waarop hij vol weemoed terugdenkt aan zijn familie die hij in Leeot heeft moeten achterlaten. Op zijn tochten naar de velden en akkers staat hij dikwijls stil bij de plek vanwaar hij in de verte zijn geboortedorp kan zien liggen. 'Dat ik dikwijls de dorp van mijn vader aan zag waar

hij woon, dat doet mijn hart zeer en denken meer aan mijn ouders en broeders.' Zo verstrijken de jaren in zijn nieuwe verblijfplaats. Wange weet niet precies hoe lang hij bij deze meester heeft gewoond, maar hij heeft voor zichzelf een interessante oplossing gevonden. Aan de hand van het aantal oogsten die werden gedaan, komt hij tot de slotsom dat hij ongeveer drie of vier jaar bij deze meester is gebleven, dus tot omstreeks 1806. 'In mijne gedachten ik hebt herinnert dat zal wel jaren of drie vier geweest zijn, dat ik bij de eerste heer en meesteres gebleven geweest zijn. Ik hebt gerekend ieder zaaije dat jaar is, dat hebt ik drie vier maal gebeuren geweest, dat wij gezaai of gepooten bijgewoont hebben.'

Dan gebeurt het onvermijdelijke: Wange wordt voor de tweede keer verkocht. Hij verlaat met zijn nieuwe begeleider het dorp. Bij het afscheid neemt hij het dorp, waar hij de afgelopen jaren heeft doorgebracht, nog eens goed in zich op. De plaats is veel groter dan zijn geboortedorp Leot, er staan hier veel meer huizen en er wonen ook meer mensen. Volgens Wange heet het dorp Waket. Vermoedelijk is dit de plaats die later op de gedetailleerde kaart van Manggarai is teruggevonden onder de naam Wae-Kedjo, ook als Waj-Kedjong geschreven. 'Zoo verlaten wij dan Waket en gaan door de bosschen en groene velden heen en rivier over. De rivieren zijn bij ons het water niet diep en kietelsteen grond dus kunt wij met onze korte broek en baars voeten gemakkelijk over gaan.'

Een tweede meester voor Wange: waar naar toe?

Met zijn begeleider bereikt Wange, na een lange tocht door een vrij vlak landschap, de overkant van de rivier. Tegen de avond komen zij aan in een klein dorp, waar ze naar een groot huis worden gebracht. Ze krijgen er te eten en gaan daarna direct slapen, want de reis heeft de nodige inspanningen gekost. De volgende morgen ontmoet Wange zijn nieuwe meester. Hij komt er al snel achter dat deze man een heel andere meester is dan de vorige. Deze man woont niet bij hem in huis, maar verblijft samen met een knecht in een andere woning. Wange heeft geen contact met hem, krijgt geen opdrachten om op het veld of in het huis te werken, en hij moet zichzelf zien te vermaken. Ondanks de eenzaamheid heeft Wange over de verzorging niet te klagen, want eten en drinken is er voldoende. 'Eten en drinken hadden ik genoeg gehad, ik had geen gebrek aan speek en vlees, maar gebrek aan hulp en troost woorden voor mijn bitter bedroefde hart te troosten, ik ben van ouders en broeders verlaten, nu staan ik hier alleen onder de vreemden menschen.'

Op een dag beveelt de meester Wange om zijn hemd uit te trekken. Vervolgens krijgt hij nieuwe kleren. Niet veel later blijkt de bedoeling van dit alles. Een andere man maakt Wange namelijk duidelijk dat hij met hem moet meekomen. Buiten voor het huis staan twee mannen hem op te wachten die zich, tot zijn grote verbazing, al hebben klaargemaakt voor een lange tocht. Niet lang daarna gaan zij gedrieën naar de rand van het dorp. Net zo vreemd als Wange ooit in het dorp van zijn tweede meester is aangekomen, is ook zijn vertrek uit het dorp. Hij beseft dat zijn meester de tijd rijp heeft gevonden om hem door te verkopen. Hij vermoedt dat het vanaf het begin de bedoeling is geweest om hem snel weer

te verhandelen. Daarom heeft hij geen werkzaamheden hoeven te verrichten en heeft de meester er bewust voor gekozen om geen band tussen hen te laten ontstaan.

Op weg naar een derde meester: van Reo naar Bima

Met de twee mannen begint Wange aan een nieuwe tocht naar een onbekende bestemming, opnieuw een inspannende reis, nu door de binnenlanden van Manggarai met het kenmerkende afwisselende landschap met bergen, hoogvlakten en dalen en rivieren. Tegen zonsondergang bereiken ze een grotere plaats. Wange ziet veel huizen langs de rivier en veel mensen. De groep trekt niet verder het dorp in, maar blijft aan de dorpsrand onder de bomen overnachten. Later schrijft Wange dat dit de plaats Recote moet zijn geweest. De naam komt overeen met het huidige Reo, een kustplaats in het noorden van Manggarai aan de monding van de rivier met een verbinding met de zee, die vroeger bekendstond als Reo Kota. Daar worden slaven en slavinnen met kleine en grotere schepen naar andere bestemmingen vervoerd. Wange wordt met de anderen zonder licht en zonder eten in het ruim van een prauw opgesloten. De tocht over zee duurt de hele nacht en van slapen of rusten komt niet veel. Wange zit opgepropt tussen de mensen, van wie velen zich te ziek of te angstig voelen om rustig te blijven zitten of liggen. Pas als de dag aanbreekt kan Wange zien waar hij zich in het schip bevindt. Tegen de middag varen zo'n drie of vier

De Baai van Bima. Ets van A.J. Bik uit C.G.C. Reinwardt, Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821. Amsterdam, 1858.

prauwen achter elkaar een ruime baai binnen, waar aan het einde een stad ligt die later Bima blijkt te zijn, gelegen op het eiland Soembawa. Wange ziet dat het een grote plaats is, want er staan veel gebouwen en er lopen heel wat mensen op de kade. Nadat de boten hebben aangelegd worden de inzittenden gecommandeerd uit te stappen. Zij worden ondergebracht in een groot, fraai gebouw, waar in een grote kamer de groep door inlandse slavenhandelaren wordt bekeken en beoordeeld. Wange wordt door een van de slavenhandelaren opgehaald en meegenomen naar buiten. Vervolgens trekt hij met een paar begeleiders en een groep slaven het binnenland in tot het bijna donker is. Ze bereiken een dorpje, waar Wange in een klein huis wordt afgezet. Hij wordt er heel vriendelijk begroet en op zijn gemak gesteld door zijn nieuwe meester: de bewoners hebben zelfs op hem gewacht met eten. De man bewoont met zijn vrouw, zoon en dochter het eenvoudige huis, waar verder geen slaven werkzaam zijn. De meester werkt dagelijks op het land en voorziet, net als de vader van Wange, in de levensbehoeften van zijn gezin. Ook voor deze nieuwe meester hoeft Wange geen werkzaamheden uit te voeren.

Wange blijft volgens eigen inschatting ongeveer een jaar bij dit gezin. Hij maakt deze berekening opnieuw aan de hand van de frequentie van de oogsten en de opslag van de voorraden in de schuur. Op een dag krijgt hij van zijn meester nieuwe kleding. Het is duidelijk dat ook nu op een geschikt moment is gewacht, om de slaaf voor een goede prijs te kunnen doorverkopen. Een bode brengt Wange, die ongeveer negen jaar moet zijn geweest, weg. Hij ziet dan weer het fraaie gebouw, waarover hij zich bij aankomst zo heeft verwonderd. Wange wordt in Bima in een huis ondergebracht, waar hij voor het eerst in zijn leven een blanke man ziet. Hij krijgt te horen dat het Hollanders zijn.

'De hollanders die ik voor eerste zag had een paar laarzen aan met goude kwast, witte broek en blauw rok met goude dingen op zijne schouders naderhand weet ik dat epeletten heet, en hoed met goude kwast achter op het hoofd.'

Vertrek uit Bima naar Soerabaya: 1808

In het fraaie gebouw worden veel slaven verzameld die tegen de avond naar de haven worden gevoerd, waar ze aan boord moeten gaan van twee kleine schepen. Het is al nacht wanneer de twee schepen volgeladen met slaven en enkele paarden de haven verlaten. De zeereis wordt een ware beproeving; er is eten noch drinken en de zee wordt steeds ruwer. Veel mensen worden ziek. Na enkele dagen komen de schepen aan in een grote haven, waar veel grotere en fraaiere schepen liggen. Later blijkt dit de stad Soerabaya te zijn. Wange weet niet wat hij ziet: 'Ons oogten komt te kort, het wiemelde van de menssche en ook allerlij soort van kluren bij ons dorpen nooit zooveel mens gezien!'

De volgende dag worden de slaven van de schepen gehaald en naar een heel groot en imposant gebouw gebracht, waar ze op de binnenplaats worden verzameld. Een inlandse koopman presenteert de slaven aan de potentiële kopers. Een 'Hollandse heer', Carel von Franquemont, laat zijn keuze vallen op Wange

en een andere jonge slaaf. Vervolgens wordt Wange na een korte periode bij Von Franquemont doorverkocht aan zeekapitein D. Smits. Ook nu heeft hij op geen enkele wijze afscheid kunnen nemen van het gezin Von Franquemont. Hij wordt weggebracht naar de haven en met een kleine prauw naar een groot schip gevoerd. Via touwladders moet Wange omhoog klimmen naar het dek van het schip, waar hij bij blanke mannen onder een groot zeil moet gaan zitten. Na verloop van tijd komt een sloep, getooid met een wimpel, met vier roeiers naar het schip gevaren. De heer achter in de sloep – Jan Hendrik Bagelaar – betreedt het schip, terwijl de roeiers achterblijven. Na enig overleg wordt Wange bij de groep geroepen en nauwkeurig bekeken. Op 3 maart 1808 koopt de kapitein ter zee Jan Hendrik Bagelaar Wange voor negentig zilveren rijksdaalders. 'De vreemde heer kiest mij en vaaren ik mee met de nieuwe heer weg naar zijn schip.' Hier eindigt Wange helaas zijn memoires en hij richt zich tot zijn lezers: 'Nu mijne leezer en leesres en ik zal mijne herinnering laat stil staan'. Wange zal in Delft als bediende tot medio 1814 bij Bagelaar in dienst blijven.

Bij meester Bagelaar: 1808 – medio 1814

Bagelaar wordt in april 1808, vrij kort nadat hij de nieuwe meester van Wange is geworden, benoemd tot commandant van de schoener De Beschutter. Met dit schip strijdt Bagelaar gedurende enkele maanden in de Indische archipel tegen de Engelsen en de inlandse kapers. Voor de jonge Wange moet dit een ware vuurdoop zijn geweest, want hij is nog nooit zo lang op zee geweest. Bovendien zijn de zeegevechten nieuw voor hem en ze moeten een hel van vuur en lawaai zijn geweest. In oktober 1808 keert De Beschutter terug in Batavia. Bagelaar verkeert dan in slechte gezondheid en moet enige tijd aan wal blijven om weer op krachten te komen. Tijdens deze periode sluit Bagelaar vriendschap met de latere gouverneur-generaal Johannes van den Bosch (1780-1844). Deze vriendschap is zo intens dat Bagelaar het beheer krijgt over het grote landgoed Soedimara, op het moment dat Van den Bosch Java plotseling moet verlaten. In juli 1809 is Bagelaar weer zover hersteld dat hem het commando over de korvet De Javaan wordt opgedragen. Wegens zijn steeds afnemende gezondheid heeft Bagelaar meerdere keren verzoeken ingediend om terug te mogen keren naar Nederland. Uiteindelijk wordt zijn wens gehonoreerd. In mei 1810 krijgt Bagelaar bevel om De Javaan, die voorzien is van een kostbare lading koffie, specerijen, indigo en sapanhout, naar Europa te brengen. Het schip vertrekt op 4 juni 1810 uit de haven van Soerabaya. Gedurende de reis gaat het met de gezondheid van Bagelaar steeds slechter. Verzwakt en door gebrek aan medicijnen is hij niet meer in staat het bevel te voeren. Hij geeft vanuit zijn ziekbed instructies en weet op een listige wijze een confrontatie met een Engels eskader in de Golf van Biskaje te ontlopen. In oktober 1810 bereikt het schip de haven van Bordeaux. Bagelaar is van plan naar Holland te varen, maar omdat hij niet op de hoogte is dat de Republiek sinds juli van dat jaar bij Frankrijk is ingelijfd en geen onafhankelijke natie meer is, wordt de kostbare lading door de Fransen in beslag genomen. De gezondheid van Bagelaar is inmiddels zo slecht dat hij de reis niet per schip, maar met een

speciaal voor hem ingerichte koets naar Nederland voort moet zetten. Wange reist als persoonlijke bediende met hem mee. Zijn gesteldheid belemmert Bagelaar op tijd in Parijs te zijn, waar hij door keizer Napoleon Bonaparte bedankt zou worden voor zijn grote inzet.

Begin 1811 komt Bagelaar in zijn geboorteplaats Eindhoven aan, waar hij na jaren zijn moeder weer ziet. De daaropvolgende maanden verblijft Wange bij Bagelaar en zijn moeder in haar huis aan de Bleek in het dorp Stratum, toen nog een zelfstandige gemeente. Als Bagelaars moeder op 5 november 1811 overlijdt, gaat hij afwisselend in Delft wonen bij zijn zuster Anna Susanna Bagelaar (1778-1846), die getrouwd is met Jacobus van der Chijs, en bij een kennis in Dordrecht. Vanwege zijn steeds slechter wordende gezondheid bezoekt Bagelaar natuurbaden en kuuroorden, zoals Spa, Burscheid, Aken en Pyrmont. Het is niet onwaarschijnlijk dat Wange hem als persoonlijke bediende heeft vergezeld. Intussen wordt duidelijk dat er voor Wange geen plaats meer is in het leven van de steeds zieker wordende Bagelaar, die als gevolg daarvan een zwervend bestaan leidt met steeds wisselende verblijfplaatsen. Waarschijnlijk zijn Bagelaar en zijn zwager tot de conclusie gekomen dat er voor Wange meer toekomst ligt in een vast verblijf in Delft. Medio 1814 wordt Wange opgenomen in het gezin Van der Chijs-Bagelaar aan de Korte Breedsteeg 1 te Delft.

Het leven van Wange in Delft: 1814–1818

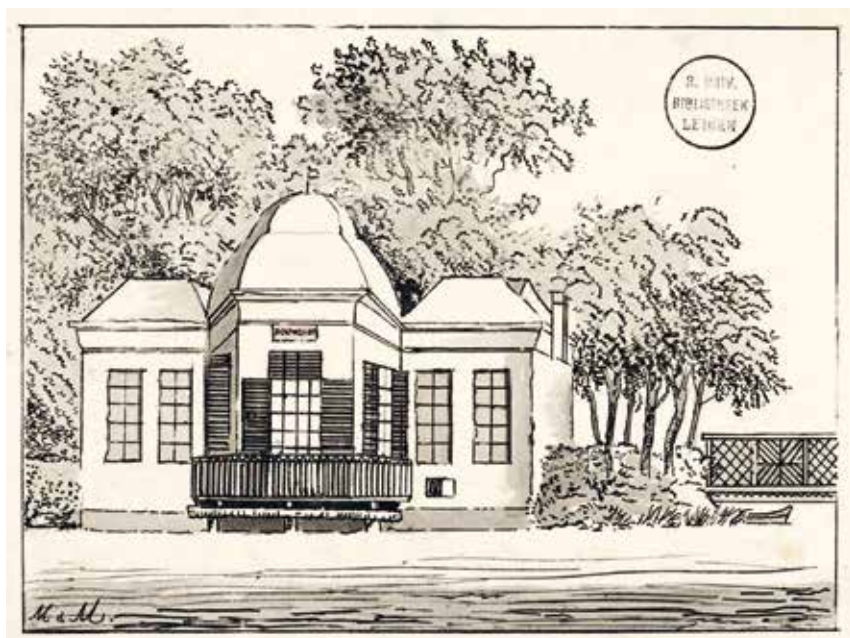
Het gezin Van der Chijs

Wange wordt liefdevol opgenomen in het gezin Van der Chijs-Bagelaar en krijgt samen met de twee zonen, Pieter Otto van der Chijs (1802-1867) en Jan Theodoor van der Chijs (1806-1842), onderwijs aan een particuliere school in Delft. Wange neemt deel aan het gezinsleven en is als ongeveer zestienjarige het oudste kind in het gezin. Een aantal maanden per jaar vertoeft Wange met de familie op het buitenverblijf Bouwlust aan de Rotterdamseweg langs de Schie. Daar beleeft hij prettige momenten in de tuin van het paviljoen en in de natuur. De jongens ravotten, spelen, sporten en zwemmen. Ook worden er bezoeken gebracht aan

Buitenverblijf Bouwlust op de topografische kaart van 1877.

de naburige melkveehouderij Bouwlust, waar de jongens kennismaken met het kaasmaken en het karnen van melk. Ze verkennen ook het gehucht De Zweth, een kleine boerengemeenschap onder de rook van Schiedam.

Buitenverblijf Bouwlust.

Wange krijgt ook godsdienstonderwijs en wel met zoveel succes dat hij op 27 december 1818 in de Nieuwe Kerk te Delft wordt gedoopt en toegelaten tot de gereformeerde gemeente Delft. Hij ontvangt bij deze gelegenheid de naam Wange Hendrik Richard van Bali. Het is vermoedelijk bij deze gebeurtenis dat graficus en etser Ernst Willem Jan Bagelaar (1775-1837), de broer van Jan Hendrik, Wange vereeuwigt in een ets.

► *Wange van Bali. Ets met in potlood bet onderschrift Richard. Privébezit (zie www.bagelaar.nl). Een ander exemplaar zonder onderschrift bevindt zich in bet Rijksmuseum Amsterdam.*

Een aantal maanden eerder heeft Wange van Jan Hendrik Bagelaar de transportakte van zijn verkoop in Soerabaya gekregen, waardoor hij zich vanaf dat moment vrij man kan en mag noemen. In de akte prijst Bagelaar zijn knecht Wange voor zijn trouw en aanhankelijkheid.

Ommestaande Transport, door mij ondergeteekende; aan mijn voormalige Slaaf; tans mijn Knecht Richart te rug gegeven. Zoo als een blijk mijner volkoomene tevredenheid, over zijn gedrag in de Oost-Indiën, en Europa, en attachement aan mij betoond; als ook, om voor hem zelfs, als een steeds duurend aandenken van zijn voormalige Stand voor hem te dienen.

Delft, den 26 Meij 1818.

J.H. Bagelaar

Afb. 8. De verklaring van Bagelaar, transportakte Soerabaya (het origineel was in bezit van de nakomelingen van Wange van Bali, waarvan deze kopie gemaakt is. De huidige locatie van het document is onbekend).

'Ommestaande Transport, door mij ondergeteekende;
aan mijn voormalige Slaaf; tans mijn Knecht Richart
te rug gegeven. Zoo als een blijk mijner volkoomene
tevredenheid, over zijn gedrag in de Oost-Indiën,
en Europa, en attachement aan mij betoond;
als ook, om voor hem zelfs, als een steeds duurend aandenken
van zijn voormalige Stand voor hem te dienen.

Delft, den 26 Meij 1818
(getekend) J.H. Bagelaar'

Magazijnknecht in het Boterhuis te Delft

Wange toont ijver en leergierigheid in het gezin Van der Chijs. Hij verricht er allerlei huishoudelijke werkzaamheden en kan ook de verantwoordelijkheid van huisknecht aan. Dat leidt er toe dat Jacobus van der Chijs, als directeur van het Stadsboterhuis, Wange als werknemer aanneemt en hem benoemt tot magazijnknecht. Van der Chijs had eind achttiende eeuw, samen met zijn broer, de lucratieve boterhandel van zijn vader overgenomen. Daarnaast had hij ook de thee- en tabakshandel in Delft een nieuwe impuls gegeven.

Als magazijnbediende draagt Wange zorg voor het vullen, verzegelen en het sjouwen van de vaten boter, waarvoor hij een loon ontvangt. Een gunstige bij-

Stadsboterbuis te Delft, voor- en achterzijde. Tekening van J. Kleijne 1765.

komstigheid is dat Wange, sinds 1820 ingeschreven bij de Nationale Militie, bij zijn oproep voor de lichting van 1824 met zijn 1,55 meter lengte 'beneden de maat zijnde finaal is vrijgesteld.'

Een toekomst voor Wange en Rosella

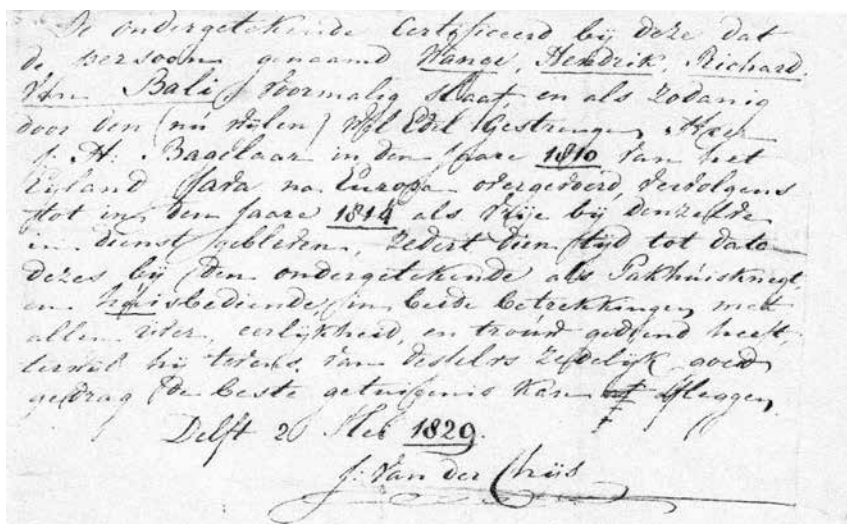
Omstreeks 1820 doet Rosella van Dort (1803–1870) haar intrede als dienstbode in het gezin van Van der Chijs. Bij Wange wekt ze al snel amoureuze gevoelens op, maar voordat Wange kan trouwen, dient er een verklaring te worden opgemaakt waaruit zijn geboorte blijkt. Op 17 april 1828 wordt de akte van bekendheid, ter vervanging van het ontbrekende geboortebewijs, afgegeven. Wange en Rosella trouwen op 11 juni 1828. De relatie tussen de donkere huis-knecht en de Hollandse dienstmeid moet ongetwijfeld tot de nodige ophef hebben geleid,

Molstaan 123-125 in 2018 (bet middelste buis).

maar daarover is niets bekend. Het jonge echtpaar doet zijn intrede in de woning Wijk 2, nr. 568, nu Molslaan 123.

Een jaar na zijn huwelijk neemt Wange, na vijftien jaar trouwe dienst, ontslag bij het Stadsboterhuis van Van der Chijs. Wellicht vinden beiden het beter dat Wange als jonggehuwde man een zelfstandig bestaan gaat opbouwen en niet langer meer afhankelijk is van zijn pleegvader. Zijn werkgever schrijft een zeer lovend en positief getuigschrift. Wange solliciteert bij 's Lands Kledingmagazijn, dat gevestigd is in het oude ammunitiemagazijn van de Staten van Holland aan de Korte Geer, waar hij op 10 juli 1830 wordt aangesteld als portier.

De ondergetekende certificeerd bij deze dat de persoon genaamd Wange, Hendrik, Richard, Van Bali voormalig slaaf, en als zodanig door den (nu wijlen) Wel Edel Gestrengen, atchaf J. H. Bagelaar in den jaare 1810 van het Eiland Java na Europa overgevoerd, zedeljkens tot in den jaare 1814 als Vrije bij denzelfden in dienst gebleven, Zedert dien tijd tot dato dezes bij den ondergetekende als Pakhuisknecht en huisbediende, in beide betrekkingen met allen ijver, eerlijkheid, en trouw gediend heeft, terwyl hij tevens van deszelvs zedelijk goed gedrag de beste getuigenis kan afleggen.

Delft 20 Mei 1829.

J. van der Chijs

Afb. 11. Verklaring van J. van der Chijs (het origineel was in bezit van de nakomelingen van Wange van Bali, waarvan deze kopie gemaakt is. De huidige locatie van het document is onbekend).

'De ondergetekende certificeerd bij deze dat de persoon genaamd Wange Hendrik Richard van Bali, voormalig slaaf, en als zodanig door den (nu wijlen) Wel Edel Gestrengen Heer J.H. Bagelaar in den jaare 1810 van het Eijland Java na Europa overgevoerd, vervolgens tot in den jaare 1814 als Vrije bij denzelfde in dienst gebleven. Zedert dien tijd tot dato dezes, bij den ondergetekende als Pakhuisknecht en huisbediende, in beide betrekkingen met allen ijver, eerlijkheid en trouw gediend heeft, terwijl hij tevens van deszelvs zedelijk goed gedrag de beste getuigenis kan afleggen.

Delft, 2 Mei 1829

(getekend) J. van der Chijs'

Het Armamentarium te Delft.

In het Armamentarium met de toegangspoort aan de Korte Geer beoefent Wange tot 1837 de functie van portier, waarna hij wordt aangesteld als werkman/sjouwer. Deze functie zal hij gedurende de rest van zijn arbeidzame leven behouden.

Verhuizingen binnen Delft

Wange en Rosella wonen in diverse panden in Delft. Ze beginnen als pasgetrouwd stel in een klein huis in de Molslaan 123, een omgeving met veel arbeiderswoningen. Van deze woning zijn geen tekeningen bewaard gebleven, maar we weten dat ze een kleine entree heeft, waarna men direct in de woonkamer belandt. Daarachter grenst de keuken vanwaar men direct het plaatsje achter het huis betreedt. Op de verdieping bevindt zich een zogenaamde slaapzolder, een open ruimte zonder scheidingsmuren. Wange en Rosella huren de woning, waar ze tot 1832 zullen wonen, van Jacobus Post. Vervolgens verhuizen ze naar de Kethelstraat 41, een straatje gelegen tussen het Oude Delft en de vestingmuur aan het Westeinde. Hier staat de Groenmolen, dominant in het zicht aan het einde van de straat op de vestingmuur van de Westvest.

In de Kethelstraat worden vier kinderen geboren: Wange Jacobus (1832-1899), Rosella Davata (1833-1851), Jacoba Johanna (1835-1835) en Daniël Johannes (1836-1850). Ook van deze woning zijn geen tekeningen bewaard, maar omdat in deze straat voornamelijk arbeiders wonen, zullen de huisjes niet erg groot zijn geweest. Vervolgens betreft het gezin omstreeks 1839 een woning in wijk 1, nr. 507, aan een slop dat vanaf de Korte Geer te bereiken is.

De Kethelstraat met de Groenmolen.

Met deze verhuizing worden Wange en Rosella de overburen van de familie Van der Chijs. Hier worden Margaretha Gerardina (1840-1871), Petronella Sara (1842-1915) en Jacoba Johanna (1845-1846) geboren. Er volgen nog verschillende verhui-

Omgeving Korte Breedsteeg op de kadasterkaart, 1832. Nr. 507 ligt ongeveer in het midden.

zingen. In 1845 verhuist het gezin naar Korte Geer nr. 7 – Wange staat dan vermeld als 'sjouwer' bij het Rijks Kledingmagazijn –, in 1848 naar Wijk 7, nr. 220, het Geldeloozepad (de latere Westerstraat) en vervolgens naar de Van Leeuwenhoeksingel 21.

In 1855 krijgt Wange van het Ministerie van Oorlog ontslag als werkmans wegens 'ligchaamsgebreken' en wordt hem een staatspensioen van 87 gulden per jaar toegekend. Een laatste verhuizing volgt omstreeks 1860 naar een huis aan de Houttuinen 17 op de hoek met het zogenaamde Laantje van Mater.

Hoekhuis Houttuinen 17, vanuit het Laantje van Mater.

Op 27 mei 1868 trouwt hun dochter Petronella Sara met Gerardus Blok. Dit echtpaar trekt in bij Wange en Rosella in het huis aan de Houttuinen, wijk 7, nummer 99. Hier overlijdt Wange een jaar later, op 26 december 1869, op ongeveer 74-jarige leeftijd. Zijn innig beminde vrouw Rosella volgt hem op 7 april 1870.

De kinderen Wange Jacobus, Margaretha Gerardina en Petronella Sara zorgden voor nakomelingen. Die zagen het belang in van de unieke documenten die Wange naliet. Dankzij hen kunnen we kennismaken met het bijzondere levensverhaal van een voormalige slaaf uit de Oost die later als vrij man in Nederland een eenvoudig, doch goed bestaan heeft kunnen opbouwen.

HET NIEUWE MEESTERWERK

Bij Bang & Olufsen is elk product dat wij creëren ontworpen om uw kijk- en klankervaring te verhogen, zonder dat het zich opdringt in uw omgeving. De BeoVision 10 vormt hierop geen uitzondering. Hij is de platste 40" flatscreen televisie die wij ooit gecreëerd hebben, ontworpen om aan de wand te hangen en discreet in uw decor op te gaan. Om dit doel te verwezenlijken, hebben wij het op zichzelf al slanke frame nog verder verfijnd met het gebruik van reflecterende oppervlakken en hoeken, zodat het nog slanker oogt dan het in werkelijkheid al is: bijna onzichtbaar wanneer u het van opzij bekijkt. Ook hebben wij de grenzen van de hoogglanzende afwerking verlegd door middel van een 'spiegeleffect'. Tel daarbij dan nog de op maat gemaakte audioinnovaties aan de binnenkant op, die klank verschaffen die men allesbehalve plat kan noemen. Op die wijze krijgt u nog meer dan een geavanceerde High-Definition-televisie met onovertreffen technische prestaties. Met alleen maar een technologisch geavanceerde flatscreen-televisie namen wij geen genoegen. De BeoVision 10 is zo'n mooi apparaat dat u hem met trots aan de wand zult hangen, tussen al uw andere kunstwerken.

Prijs: 6.045,-

...a step further

BANG & OLUFSEN

Elektrotechnisch bureau

van **Kapel**

Audio - Video - Verlichting - Huishoudelijk apparaatuur

Hugo de Grootstraat 118-136 • 2613 TX Delft

telefoon: 015 - 212 08 17

• telefax: 015 - 213 60 92

e-mail: info@vankapel.nl

• internet: www.vankapel.nl

Schols 't Hart

HONDERD JAAR KWALITEIT
IN GRAFMONUMENTEN

Laan van Overvest 64-70
2613 DN Delft
Tel: 015-212.28.81
Internet: www.scholsenthart.nl
E-mail: info@scholsenthart.nl

De klok van Delft, Een romantiesch verhaal

Theo van der Heijden

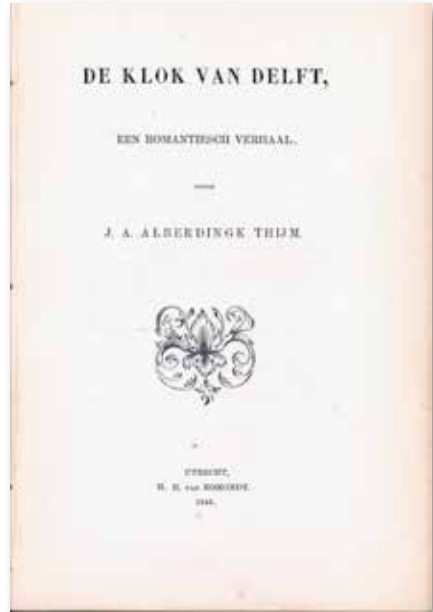
Inleiding

De geboren en getogen Amsterdammer Josephus Albertus Alberdingk Thijm (1820-1889) - hij zal er zijn hele leven blijven wonen - groeit op in een vroom katholiek koopmansgezin, waarin veel aandacht wordt geschonken aan muziek, kunst en literatuur. Hij krijgt niet de gelegenheid te studeren, maar wordt door zijn vader opgeleid voor de handel. Deze laat hem in dienst treden als koopman bij een firma in koloniale waren. Vervolgens heeft Thijm enige tijd een eigen zaak en is van 1863 tot 1889 directeur van een boekhandel en uitgeverij. In 1876 wordt hij benoemd tot hoogleraar in de kunstgeschiedenis en esthetica aan de Rijksakademie van Beeldende Kunsten.

Als autodidact wordt Thijm een productief literator. Hij schrijft verhalend proza en poëzie, daarnaast opstellen en beschouwingen over spelling, (middeleeuwse) literatuur,

vaderlandse geschiedenis en toneel. In 1846 publiceert hij *De klok van Delft. Een romantiesch verhaal*. Thijm maakt zich als krachtig bevorderaar van de katholieke emancipatie in zijn publicaties sterk voor de (herleving van de) katholieke kunst. Bovendien is hij nauw betrokken bij het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland, die in maart 1853 wordt gerealiseerd.

In zijn vroege jeugd komt Thijm regelmatig in Delft op bezoek bij het gezin van een verre achteroom, A.J. van Berckel. Als jongetje van elf wordt hij ernstig verliefd op zijn achternichte Maria, door hem Mimi genoemd. Of de liefde wederzijds is, is zeer de vraag. Inmiddels vertroebelt de verstandhouding tussen beide ouderparen, zodat hij Mimi steeds minder vaak ziet. Zij trouwt later met iemand anders en sterft op jonge leeftijd in 1842. Thijm toont zich diep geraakt door het overlijden van Mimi. Hoewel hij zich ook aangetrokken voelt tot andere meisjes, heeft Mimi buitengewoon veel voor hem betekend. Zij is zijn door hem geïdealiseerde jeugdliefde. Haar dood zal nog doorklinken in *De klok van Delft*, dat enkele maanden voor zijn huwelijk in 1846 verschijnt. Mogelijk hebben her-

Titelpagina van de eerste druk van Thijms verhaal.

inneringen aan Delft Thijm geïnspireerd tot het schrijven van een beschouwing over *Joannes Stalpaert van der Wiele* (1852) en de novelle *Geertruide van Oosten* (1853).¹

'Voorreden'

Thijm laat *De klok van Delft* voorafgaan door een *Voorreden*, bovendien voorziet hij de tekst van een aantal aantekeningen. In de voorrede zet hij enkele uitgangspunten uiteen die voor hem van belang zijn. Allereerst heeft hij het verhaal in een poëtische vorm gegoten. Naar zijn mening verhoogt hij hiermee het schoonheidsgehalte, zoals dat blijkt uit de lengte van de regels, het metrum en de melodie. Volgens hem vereist een poëtische weergave van de inhoud een harmonieuze opbouw, meer nog dan in proza. Daarnaast is de poëtische vorm bij uitstek geschikt om metafysische en dus ook christelijke zaken te verwoorden. Uiteindelijk is poëzie van oorsprong goddelijk, ofwel de goddelijke inspiratie komt via de dichter tot ons. Een bijkomend voordeel is dat poëzie ook aangenamer is om naar te luisteren.²

De term *romantiesch* in de ondertitel is, naar de opvatting van Thijm, niet bedoeld als romanachtig, maar verwijst juist naar het niet willen koppelen aan allerlei genres. Een dergelijke rationalistische aanpak wijst de gevoelsmens Thijm af. Het rationalisme, en dus ook het classicisme, verhindert 'de ontwikkeling van Kunst- en Waarheidzin en Moraliteit, of van Godsdienstzin, [even]als de liefde voor het Schoone, het Ware en het Goede - vereenigd in den Alhooge.' Tevens stelt Thijm het romantische tegenover het klassieke en grijpt daarbij vooral terug op de middeleeuwse en dus van christelijke godsdienst doordrenkte literatuur. In zijn opvatting zal het christendom dan ook zegevieren over het rationalisme. Uiteindelijk moet kunst de komst van het rijk Gods op aarde mogelijk maken.³ De gebeurtenissen in het verhaal spelen zich af in 1566. Thijm tekent hierbij aan dat het eigenlijk 1570 moet zijn. De klok waar het om gaat, is immers gezien het randschrift in dat jaar gegoten. Hij kiest voor de situering in 1566, omdat volgens hem het jaar van de Beeldenstorm de tijdgeest beter weergeeft. Overigens zal blijken dat hij hiermee verhaaltechnisch in de plot meer mogelijkheden creëert, waarbij de hoofdpersoon nadrukkelijker een heldenrol kan vervullen. Hij noemt dit een dichterlijke vrijheid, die hij overigens wel vaker in het verhaal bezigt.

Ongedateerd portret van J.A. Alberdingk Thijm door een onbekende tekenaar.

Poortje met zeventiende-eeuwse gevelsteen uit de voormalige brouwerij De Klok aan de Kloksteeg.

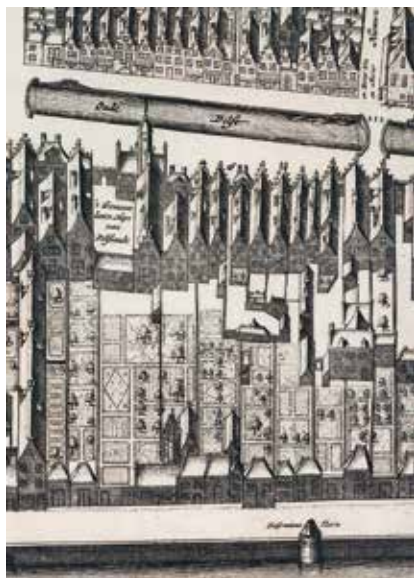
'Sint Hieronymus Poort' (Oude Delft 161), die toegang gaf tot het St.-Hieronymus-klooster.

Historisch juist is de rol van de klokkengieter Heynrick van Trier. Hij stamt uit een beroemd geslacht van klokkengieten. Het stadsbestuur van Delft sluit eind februari 1566 een contract met hem af om de Trinitasklok in de Oude Kerk opnieuw te gieten. Dit project blijkt in juli 1566 mislukt te zijn, maar het stadsbestuur geeft het vertrouwen in Van Trier niet op. De tweede poging heeft wel succes. Om onduidelijke redenen moet de klok in 1570 wederom tweemaal vergoten worden. De dan vervaardigde klok staat later bekend als de Bourdon.⁴

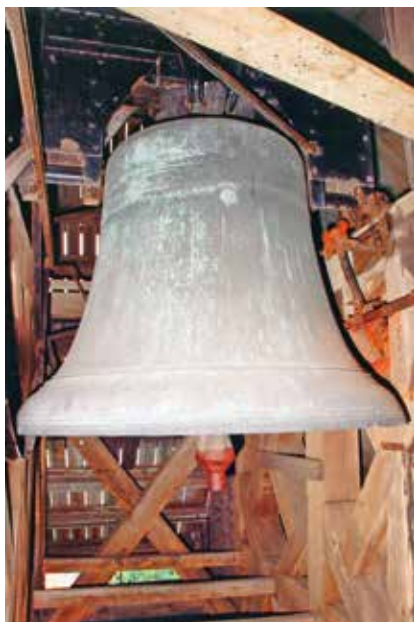
Van Trier woont, aldus Thijm, in de Kloksteeg, voorheen de Klokmansteeg, op de hoek met de Oude Delft. Later is daar de brouwerij in den Clock gevestigd. Boven het tuinpoortje in de steeg is daar ook nu nog een sluitsteen met een klok te zien. Thijm dankt deze informatie, naar zijn zeggen, aan een 'verplichtend en oudheidlievend vriend'. Bovendien baseert hij zich op Boitet.⁵ In werkelijkheid is de woon- en werkplaats van Van Trier in de jaren 1566-1570 elders gelegen, namelijk ter hoogte van Oude Delft 161. Daar bewoont hij een huis achter het voormalige Sint-Hieronymusklooster en mag hij een gedeelte van de kapel als werkplaats gebruiken. Het terrein strekt zich uit tot aan de stadswal. Het oorspronkelijke toegangspoortje tot het klooster is nog steeds op de Oude Delft te zien.⁶

De episode over het gieten van de klok in 1570 wordt, zoals gezegd, gecombineerd met de Beeldenstorm in 1566. De beeldenstormers hebben het

De Bourdon uit 1570 in de toren van de Oude Kerk.

De werkplaats van Van Trier lag achter bet St.-Hieronymusklooster. (Detail van de Kaart Figuratief).

vooral voorzien op de franciscanen en hun zusterorde, de clarissen. De minderbroeders hebben geen goede naam, omdat hun leefstijl nogal eens op gespannen voet staat met hun boeteprediking, waarin soberheid centraal staat. Hun klooster wordt het eerst aangevalen. Daarna moet dat van de clarissen het ontgelden, een van de plaatsen van handeling in Thijms verhaal. Het clarissenklooster ligt in die tijd in het noordoosten van Delft tegen de stadswal aan en tussen de huidige Kantoorgracht en het Raam. Na de Alteratie van 1572 wordt op het kloosterterrein een kruutmagazijn ingericht, dat uiteindelijk in 1654 ontploft.⁷

Het St.-Claraklooster, zoals afgebeeld op de geschilderde plattegrond 'Delft na de stadsbrand' van 1536.

Hij besluit de voorrede met een toelichting op de compositie van zijn vertelling. Het verhaal bestaat uit drie delen. Het eerste is genoemd naar Josina, de dochter van Heynrick van Trier. Zij is de personificatie van 'Hoop, Vertrouwen en Illusie' onder het motto: 'Hebt gij hem niet gezien, dien mijne ziele liefheeft?' In het naar Ewout, de leerling-klokkengieter van Van Trier, genoemde tweede deel representeert deze 'Weemoed, Teleurstelling en Inspraak van Boven' uitgedrukt in de woorden: 'En toen keerde ik mij tot alle mijne werken, die mijne handen gemaakt hadden: en ziet, het was al ijdelheid en kwellinge des geestes.' Het derde deel is getiteld naar de klok. Gedurende het hele verhaal blijkt het willen vervaardigen van de volmaakte klok door de onvolmaakte mens niet mogelijk, maar ook het perspectief te bieden op 'een zalige uit- en toekomst':

'Daar het niet voor de goederen der aarde en is, dat gij geschapen zijt - zoo is geen dezer goederen in staat u te verzadigen: evenwel het hechte grondwerk Gods staat vast, hebbende dezen zegel - de Heere kent de zijnen.'¹⁸

Het verhaal

Josina

De vertelling begint met een droefgeestige impressie van de woning van Heynrick van Trier.

'Een sombre woning, waar ge alom
De vensters van betralied vondt,
En wie de glans der morgenstond,
Wanneer ze Delft in de oogen glom,
Eerst [Pas] laat, en schaars, heur stralen zond -
Was Meester Heynricks eigendom.'

In dat huis heeft de klokkengieter ook zijn werkplaats en kantoor. Zijn vrouw is in het kraambed overleden. Hij woont er nu met zijn dochter Josina. Zij voelt zich er eenzaam en vindt alleen troost in haar zang. In deze lawaaiige en stoffige omgeving begrijpt haar vader evenwel haar hang naar de natuur niet. Hij wil haar bovendien laten trouwen met een oude, rijke regent, Sasbout Pieter van Ter Veer,⁹ zodat Van Trier als ambachtsman sociaal gezien meer meetelt. Zij wil dat niet en denkt liever aan een toekomst met Ewout.

Ewout - hij komt uit Mechelen - is een klokkengieter in opleiding en werkt sinds veertien weken bij Heynrick van Trier in ruil voor karige kost en inwoning. Josina gaat hem snel steeds aardiger vinden en hij haar. Haar vader ziet een en ander wantrouwend aan. Zij zorgt ervoor, dat Ewout steeds meer aan het huiselijk verkeer kan deelnemen in plaats van verbannen te worden naar zijn zolderkamertje. Ewout leeft, zeker in haar gezelschap, op. Hij vertelt graag over de natuur - Josina raakt daardoor ontroerd - en wat daar te zien en te beleven valt, namelijk een afspiegeling van het hiernamaals.

'Hoe ons deze Aard aan schijnsels boeit
Van 'tgeen Hiernamaals zal ontgloren -
En 't meisjes voelt zich als verloren
In 't woord, dat van zijn lippen vloeit.'

Ze gaan ook samen naar de kapel van het clarissenklooster om de ochtendmis bij te wonen; hij leert haar de gebeden sierlijk op te schrijven. Bovendien geeft hij haar zijn rozenkrans bij wijze van 'vriendschapspannd'. Soms echter kijkt hij haar gekweld en hulpeloos aan.

'En lispelt zacht een tweetal namen,
Als of hij, van Gods Geest bezielde,
Daar voor een heilige lag geknielde -
Met buigend hoofd, de handen samen.'

Dan moet hij huilen en veegt de tranen van zijn gezicht.

'Maar niemand had nog ooit bevroed -
Wat Ewout omging in 't gemoed.'

De twee namen moeten wel zijn Josina en Anna, de overleden geliefde van Ewout, zoals zal blijken in het volgende deel van het verhaal. Het lijkt zeer waarschijnlijk, dat Anna staat voor Mimi, de gestorven jeugdliefde van Thijm. Op het feest van St.-Jan (24 juni) nodigt Ewout Josina uit om samen 'Ter Vesper', de avonddienst, te gaan. Intussen stelt haar vader zich voor met zijn fraai getoide dochter naar de ochtendmis te gaan. Hij wil dat zij er goed uitziet voor de door hem beoogde bruidegom. Daarna wenst hij met haar de dag door te brengen bij een tante, die buiten de stad woont. Daar heeft Josina totaal geen zin in.

Zij wil na de mis terug naar huis; ze heeft immers een afspraak met Ewout. Haar vader geeft met tegenzin toe aan wat hij haar grillen noemt. Inmiddels komt Ewout alsmat niet opdagen. Het wordt steeds donkerder, noodweer breekt los en Josina is bedroefd en voelt zich hopeloos alleen in het lege huis. Het dreigt een angstige nacht te worden. Maar dan komt Ewout toch nog!

"O God! 't Is Ewout!" gilt zij luid;
En laat het klamme bidsnoer los;
En rijst verrukt den leunstoel uit -
Maar zinkt, door flukschen schroom gestuit,
Weër neder met een blos.'

Zij heeft de hele dag tevergeefs op hem gewacht. Hij realiseert zich dat en verontschuldigt zich nadrukkelijk. Hij is na de vroegmis de hele dag bezig geweest met bezigheden 'Ter eere Jesu en zijn Kerk', namelijk het werk aan de klok, dat blijkbaar voor moet gaan. Waarom dat zo is, zal later nog blijken. Hij vertelt haar dat hij jarenlang heeft getracht de essentie van ratio en natuur te doorgronden. Hij wil die letterlijk gezamenlijk in één beeld of verbeelding vatten. Dat lukt alsmat niet, maar na een periode van ziekte komt daar verandering in. Als hij beter wordt zal hij iets maken waardoor Gods stem voor altijd gehoord zal blijven worden.

'Dat eeuwen, eeuwen lang Zijn Glorie zal verkonden;
Den Mensch tot Liefde en Welddoen spoort;
Dat spreken zal van God, in God vergeten stonden,
Met onverdoofbre stem, door heel een volk gehoord.'

Dit blijkt de klok te zijn, die in het atelier van Heynrick van Trier in opdracht van het Delftse stadsbestuur moet worden vervaardigd. Ewout zegt daarover:

'In Delft had volk en magistraat
Een heerlijk, godgevallig werk,
Ter eer der Hippolyeten kerk,
Besloten in hun raad.
Een klok, zoo machtig en zoo schoon,
Van boog, van beeldwerk, en van toon,
Als in uw land geen toren draagt -
Werd van uws vaders kunst gevraagd.'

Aan dat project wijdt Ewout zich met hart en ziel. De klok is een beeld van harmonie, namelijk van verstand (de techniek van het gieten) en gevoel (de klanken, die de 'zielenadeldom' uitdrukken). De volmaakte klok, Ewouts ideaal, moet in de stad en op het platteland op elk uur en bij tal van gelegenheden de stem van God doen klinken:

'Ginds, van den tempel [kerk] zal zij klinken,
En slechts aan géne zij der Maas,
Drie mijlen ver, een toon doen zinken,
Als Berckels zielsoog nooit zag blinken,
Als Rijswijcks oor mocht drinken,
Bij 't veldgedruisch des dageraads.'

Vandaag heeft Ewout het laatste beeldsnijwerk aan de kap bijna klaar en de juiste vorm van de klok nog nagemeten. Daarvan hangt immers ook de kwaliteit van de klank af. Morgen zal hij het project voltooien! Hij wil 'één vorm er nog in hechten'. Josina is blij met zijn relaas en

'Van zoet vertrouwen, sprak zij teêr:
"Gods zegen, Ewout, kroon uw werk!"'

Ewout

Ewout maakt een onrustige nacht door en laat nog eens zijn gedachten gaan over het hele productieproces tot nu toe. Het model voor de klok is klaar om tot gieten over te gaan, maar in de vorm ontbreekt nog één element. Hij heeft een afbeelding gemaakt van de sprekend op Josina gelijkende Anna, eens zijn 'dierbre bruid', die overleden is en nu in de hemel vertoeft. Dat moet nog aan de klok bevestigd worden. Hij hervindt Anna in Josina en voelt zich daar een beetje schuldig over. Hij heeft er achttien uur aan gewerkt om het reliëf te maken. Dan is ook duidelijk waarom de afspraak met Josina de dag ervoor niet doorging. De volgende morgen snelt Ewout vol verwachting met de afbeelding naar de gieterij, om het daar aan de vorm van het klokmodel te bevestigen. Maar Van Trier heeft de ovens al krachtig aanstaan en geeft bevel het kokend metaal in de vorm te gieten, tot ontzetting van Ewout, die dacht zelf zijn meesterwerk af te kunnen maken. Hij is woedend op zijn meester: Van Trier heeft feitelijk de arbeid van Ewout afgepakt, om daar goede sier mee te maken en geld mee uit te sparen:

'Door 't werkloon, u geteld, hebt gij mijn eer beleedigd;
Hebt gij mijn levenskracht, de vrucht van hart en hoofd,
Het edelst wat ik had, me ontroofd. . . !'

Ewout kan zijn meester wel vermoorden. Heynrick is verbijsterd, prijst de kunde van Ewout en erkent dat deze de klok gebouwd heeft. Hij belooft ook dat Ewouts naam naast die van de zijne op het randschrift zal prijken, dat aangebracht wordt na het gieten van de klok. Ewout blijft woedend en verwijt zijn baas ook, dat deze de vorm te schielijk en dus scheef in het vuur heeft doen dalen. De door Ewout gemaakte afbeelding had nog geplaatst moeten worden op een open plek in het model! Ewout weet zeker dat de klok misvormd raakt en niet mooi zal klinken!

De andere morgen komt de zon op:

'Zij scheen op de glazen [vensterruiten] van waag en stadhuis:
Zij kwam van de Sint-Catharijnen [Oostpoort],
Dier torens, en vensters, en spuigang, en sluis,
Langs Ursulaas [Nieuwe Kerk] leidak, haar choir, en haar kruis,
Hippolytus' kerkkin [toren van de Oude Kerk] beschijnen.'

Het is een prachtige ochtend en er heerst een feestelijke sfeer. De mensen gaan ter kerke, dus ook naar de Oude Kerk:

"'Ter kerk, naar de kerk!" wijst de bonte kolom [rij]
Der deftige burgers en vrouwen, wier drom
Langs markt en Oûdelft zich verloren [er geheel in opgaan].'

De klok is door de bisschop gewijd, maar Ewout is bedroefd en zeer verontrust en voelt onheil naderen. Zo bespiegelt hij leunend uit een van de bovenvensters van het huis van Heynrick van Trier:

'Zoo sprak een jonkman [Ewout] in zich-zelf,
Geleund in 't hoog, maar eng [nauw] gewelf
Eens vensters, van baas Heynricks woning,
Wier noorderzijde 't uitzicht had
Op 't rijk bevolkte deel der stad,
Thands schouwplaats harer vreugdbetooning.'

De klok zal dadelijk voor het eerst luiden. De klank blijkt niet om aan te horen. Het lijkt alsof de hele burgerij, zo ervaart hij dat, Ewout verwijtend aankijkt. 'Hij zwijmt ter aard: naar ziel en zin verdoofd.' De mensen in de stad zijn verbijsterd en kiezen al pratend met elkaar snel partij tegen Heynrick, die beschouwd wordt als een inhalige gierigaard, en vóór de nobele Ewout. Men heeft ook medelijden met Josina en het volk heeft zo zijn gevoelens over de aandacht van heer Sasbout voor haar. Josina snelt naar huis en ziet Ewout liggen. Ze vreest dat hij dood is, barst in rouwklachten uit en bidt God hem het leven terug te geven. Hij komt bij en verneemt van Josina dat de klok gebarsten is. Zij verwacht dat hij opnieuw aan het werk zal gaan als klokkengieter, vanwege zijn moed en de steun van God. De hevig ontroerde Ewout dankt 'den God der heilgenaâ met hoopvol hart.'

De klok

In augustus heeft meester Heynrick een gast aan tafel, heer Sasbout. Heynrick lijkt zaken te willen doen, terwijl ze zoete Spaanse wijn drinken. De ander wordt afgeschilderd als een kale, in deftig zwart geklede, tamelijk tandeloze, oude knorrepot met knokige knieën en 'met een blik vol eigenwaan'. De beoogde bruidegom van Josina biedt volgens Heynric een magere bruidsschat. Hij heeft meer nodig om de klok opnieuw te gieten! Niettemin garandeert de vrek dat hij het project zal doen slagen, maar 'de maagd moet eerst mijn teder gaaiken[tortelduifje] wezen.'
Maar Heynrick merkt op dat er inmiddels een ander probleem is ontstaan. Op

advies van Sasbout heeft hij Josina ondergebracht in het clarissenklooster. Zelfs als ze Ewout nooit meer zal zien, dan nog zal ze het klooster niet verlaten:

'Ze is op dien Ewout als verzot;
Ja, 'k mocht haar, op uw [Sasbout] wijs gebod,
In 't Klooster van Sint-Clara slapen. . .
't Was reeds te laat ons heil begrepen! -
Want - neen! - 'k vertrouw ook hém [Ewout] niet meer...
Wáartoe haar beeld in steen gedreven
Zoo'n konterfeitsel tuigt te zeer
Hoe ze, ook bij hém, staat aangeschreven!...
En - zien ze elkáár al nimmer weêr -
Ze ontkwam ook óns in 't kloosterleven!'

Sasbout neemt daar geen genoegen mee. Immers, hij brengt nogal wat geld mee. Bovendien weet hij haar wel uit het klooster te krijgen. En zou het niet handig zijn, zoals hij suggereert, om Ewout per toeval in de vlammen van de oven te laten verbranden?

Dan komt Ewout ineens de kamer binnenlopen. Heynrick voelt zich intussen uiterst ongemakkelijk over het voorstel van Sasbout. Ewout verontschuldigt zich voor zijn plotselinge binnenkomst, maar hij dacht dat zijn meester al naar bed was gegaan. Dan komt hij met het nieuws dat hij, zojuist teruggekeerd van het Voorhout in Den Haag, aldaar een grote groep mensen de Kloosterkerk zag vernielen. Bovendien werd er heiligschennis gepleegd. Ewout waarschuwt dat het gepeupel naar Delft zal komen en ook de klokkengieterij belagen. Hij dringt aan op het nemen van maatregelen en laat beide heren achter, de een boosaardig en de ander laf. Ewout voorvoelt onheil en wil, voordat de ochtend aanbreekt, nog een dure plicht vervullen:

'Voor mij, 'k heb reeds te lang en zonder zichtbre vrucht
Ter dezer plaats vertoefd: 'k ben voor iets wreeds beducht
En moet nog dierder [duurder] plicht, eer de uchtend naakt, vervullen!'

Ewout heeft grote haast het clarissenklooster op tijd te bereiken, immers daar is ook Josina. Bij het ochtendgloren snelt hij er zonder omwegen naartoe:

'De scheemring brak reeds aan, toen Ewout, half gewapend,
Door Choor- en Doelstraat vloog, den slaap der kalmen slapend.
Hij richt zijn snellen stap, verflauwd nog afgewend,
Naar Sinte-Claraas oud konvent.'

Het klooster blijkt al belaagd te worden door een menigte. Tevergeefs probeert de biechtvader van de nonnen het volk buiten de deur te houden.¹⁰ Het gepeupel stuit op een aantal gewapende lieden, die in het klooster aanwezig blijken te zijn. Ewout stort zich in de felle schermutselingen, om het volk tegen te houden. Hij

spoort de 'wakkre kalven'¹¹ krachtig aan de aanval af te slaan. In het klooster treft hij Josina aan. Hij helpt haar te ontkomen via een uitgang van het klooster aan de [huidige Kantoor]gracht, waar een bootje ligt:

'Hij blikte een venster door, dat op de vest der stad
Een duislingwekkend uitzicht had;
Maar, daarbeneden, welft een poort - aan welker stijlen
De kloosterschuit zich hecht. Hun driftig derwaards ijlen
Wordt, met de daling langs een draaitrap, die ter gracht -
Door hof en kelder - leidt, in éene daad volbracht.'

Ewout wordt door de verteller geprezen om zijn moedig gedrag. Hierbij wordt aan de rederijders ook een rolletje toegekend. Hoe zij hem ook zouden kunnen bezingen in kunstige dichtvormen, hij blijft trouw aan zichzelf:

'Maar hoe de rederijdersbent¹²
Hem luid berijmen zou -
In kreeft- en klinkdicht¹³ looft of schendt
En daden toedicht of miskent -
Hij bleef zich-zelf getrouw.'

Inmiddels is Josina terug in de vaderlijke woning. Zij vraagt zich af hoe Ewout het werk aan de klok kan afmaken. Er wordt wel het nodige materiaal aangevoerd, maar niet voldoende. Ze maakt zich grote zorgen dat ze aan Sasbout zal worden uitgehuwelijkt. Dan gaat ze nog liever dood. Maar heer Sasbout komt niet langer ter sprake en lijkt van de aardbodem verdwenen te zijn.

De biechtvader van het klooster, pater Petrus, dient zich vervolgens aan met Ewout bij zich. Als beloning voor diens moedige optreden schenkt de pater het nog ontbrekende materiaal voor het opnieuw gieten van de klok. Dat kan, omdat hij vele giften heeft verzameld. De hevig ontroerde Josina draagt ook bij met de gift van een door haar moeder geschonken kostbaar sieraad, dat omgesmolten kan worden. Zo zal ook zij in de klok vereeuwigd worden.

Uiteindelijk volbrengt Ewout zijn werk, uiteraard met hulp van God:

'Hij had zijn werk volbracht. 't Mocht, met Gods hulp, gelukken
't Ontzettend kunstgewrocht den schoot der aard te ontrukken:
En eeuwen mocht zijn klok tot 's Heeren glorie slaan;
De trekken[het gelaat] van zijn bruid, die hem voor 't zielsoog speelden,
Zijn aan 't metaal vertrouwd, schoon, nevens meerder beelden,
Onkenbaar buiten hem. - Zoo is dan 't werk volbracht.'

Maar hij is nu wel volledig uitgeput en moet het bed houden. Meester Heynrick laat hem groeten. Josina verschijnt aan de sponde van Ewout. Hij meent zijn levenswerk volbracht te hebben en voelt ook zijn einde naderen. Hij verlangt naar de hemel en naar God. Maar hij verklaart haar ook krachtig zijn liefde. Ewout

verzoekt haar te bidden en te denken aan hem en niet droevig te zijn over zijn aanstaande hemels geluk. Dan volgt nog Ewouts ode aan God, die zo eindigt:

'Komt, o Englen!
Mij omstrenglen
Met uw zoeten broederband. . .
'k Groet u, leven!
Mij ontheven!
Dierbre zuster [Josina], mij gegeven -
't Is geen scheiding: zie, daar zweven
Uw Gebeden reeds naar Hooger
In ons Eeuwig Vaderland!'

De andere morgen blijkt Ewout overleden te zijn, maar Josina is met hem gestorven. Hun uitvaart wordt aan het eind van het verhaal, begeleid door het luiden van de klok, Ewouts meesterwerk:

'Daar klinkt, op hollen toon bij toon,
Een klokgebrom, zo grootsch en schoon,
Als nooit door Delf mocht galmen;
En zong, vervuld van hooger zin,
Voor Ewout en zijn zielsvriendin,
De plechtige uitvaartpsalmen.'

Slot

Een belangrijke bron voor het ontstaan van *De Delftse klok* is het dubbele verlies van een jeugdliefde. De vierentwintigjarige Thijm gaat de confrontatie aan met de onmogelijkheid van een relatie met Mimi en met de vroegtijdige dood na haar huwelijk met iemand anders. In het verhaal tracht hij zijn gevoelens daarover te sublimeren.¹⁴

Zoals Thijm schrijft in zijn *Voorreden*, is ware liefde hier op aarde onmogelijk door menselijke tekortkomingen. Hetzelfde geldt voor kunst en schoonheid. Het ideale kunstwerk kan door geen kunstenaar gemaakt worden door de onvolkomenheid van de mens. Volmaaktheid en dus de ware schoonheid zijn pas in de hemel bij God te vinden. Tot dat inzicht is Ewout ook gekomen en hij wil dat als het ware laten weerklinken in zijn ideale klok, die op deze manier tevens een stem geeft aan God, waar de mens naar moet luisteren. Ewout geeft zich totaal aan dit project en uitgeput sterft hij evenals zijn geliefde Josina. Zij heeft Ewout steeds onvoorwaardelijk gesteund als verpersoonlijking van 'Hoop, Vertrouwen en Illusie'. In Ewout komen samen 'Weemoed, Teleurstelling' en 'Inspraak van Boven'. Weemoed over zijn voorgeschiedenis en teleurstelling over zijn niet volmaakte kunstenaarschap. Maar met de dood wordt ook Ewouts verlangen naar een 'zalige uit- en toekomst' vervuld, namelijk de overgang naar een ander leven in de hemelse volmaaktheid met God.¹⁵

Thijm geeft *De klok van Delft* dus een specifiek-christelijke inhoud. Deze wordt uiteraard bepaald door zijn gedegen katholieke afkomst, die hem gevormd heeft tot een krachtig ijveraar voor de politieke, godsdienstige en culturele emancipatie van de katholieken.

Literatuur

- Alberdingk Thijm, A.J., *De klok van Delft, een romantiesch verbaal*. (Utrecht: Van Romondt, 1846).
- Berg, Willem van den, en Piet Couttenier, *Alles is taal geworden: Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900* (Amsterdam: Bakker, 2009).
- Van Boheemen, F.C., en Th.C.J. van der Heijden, 'De Delfsche Broertgens-Kermis'. In: *Facetten van Delft: Gedenkboek van het Genootschap Delfia Batavorum 1935-1985* (Amsterdam: Rodopi, 1985).
- Boitet, R. *Beschryving der Stadt Delft, behelzende een zeer naaukeurige en uitvoerige verhandeling van desselfs eerste oorsprong etc.* (Delft: Reinier Boitet, 1729).
- Eckeveld, D.J. van, *De klok en de kunstenaar. 'De klok van Delft' en 'Een heilige van de borlogerie' als kunstenaarromans*. (Bachelor thesis Universiteit Utrecht 2015).
- Kok, M.A., 'Opkomst van het protestantisme.' In: I.V.T. Spaander en R.A. Leeuw (red.), *De stad Delft: Cultuur en maatschappij tot 1572*. (Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof, 1979).
- Meilink-Hoedemaker, Laura J., *Luidklokken in de toren van de Oude Kerk in Delft, in het bijzonder de Bourdon uit 1570*. (Rotterdam: de auteur, 2002).
- Oosterbaan, D.P. *De Oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen* (Den Haag: J.N. Voorhoeve, 1973).
- Oosterholt, Jan, 'De romantiker in Nederland. Over Jozef Alberdingk Thijm en zijn gebruik van de term 'romantisch.' In: K.D. Beekman et al. (red.), *De as van de Romantiek: Opstellen aangeboden aan prof. Dr. W. van den Berg bij zijn afscheid als hoogleraar Moderne Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam: Vossiuspers AUP, 1999).
- Plas, Michel van der, *Vader Thijm: Biografie van een koopman-schrijver* (Baarn: Anthos, 1995).
- Verbruggen, Henk, 'Oude Delft achter 147-161'. *Achter de gevels van Delft*, On-line: <https://www.achterdegevelsvandelft.nl/>, geraadpleegd 4 maart 2018.
- Verhoeven, Gerrit, *De derde stad van Holland: Geschiedenis van Delft tot 1795* (Zwolle: WBooks; Delft: Stichting Geschiedschrijving Delft 2015).

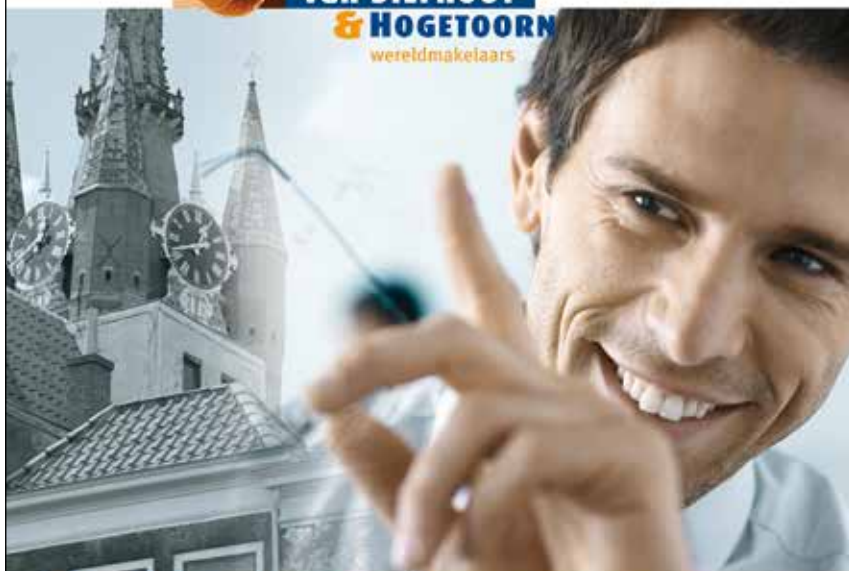
Noten

- 1 Bovenstaande is gebaseerd op Van der Plas 1995. Voor de Delftse connectie zie p. 41 en 94-97.
- 2 Zie ook Van den Berg en Couttenier 2009, p. 283.
- 3 Zie ook Oosterholt 1999, p. 170.
- 4 Oosterbaan 1973, p. 71-73. Zie ook Meilink-Hoedemaker 2002, p. 4 en p.11-12.
- 5 Boitet 1729, p. 588: 'Klokmansteeg, misschien Kloksteeg; het zou wel kunnen zyn, dat outtyds een klokkegieter, doen wel klokman genaamt, op dezen hoek zal gewoont hebben, wiens huis daarna in een brouwery verandert zynde, daar af de naam en het teken van de klok zal gevoert hebben, en zulks de naam van kloksteeg, naar de brouwery alleen, overgebleven is.'
- 6 Oosterbaan 1973, p. 72, Meilink-Hoedemaker 2002, p. 4 en Verbruggen.
- 7 Voor de Delftse Beeldenstorm zie Kok 1979, p. 111 en Verhoeven 2015, p. 118-222

- 8 De Bijbelcitatien verbonden met Josina en Ewout verwijzen respectievelijk naar Hooglied 3:3 en Prediker 2:11. Het laatste deel van het citaat behorend bij de klok verwijst naar 2 Timotheüs 2:19. Ik dank de theoloog Dr. Pieter Lugtigheid voor zijn hulp bij het opsporen van deze bronnen.
- 9 Hij is een fictief personage, evenals Josina en Ewout.
- 10 In een aantekening meldt Thijm, zich baserend op Boitet 1729, p. 384, dat het hier gaat om Petrus Slupik, een vermaard en godvruchtig minderbroeder. Hij zou geboren zijn in Slupik [Sluipwijk], een dorp de buurt van Gouda, maar anderen houden het op Delft. Hij zou een geleerd en bekend prediker zijn geweest in Delft en Delfland. Vanwege de godsdienst uit Delft verjaagd wordt hij biechtvader bij de clarissen in Haarlem. Hij overlijdt in 1574.
- 11 Thijm tekent hierbij aan: 'De Delvenaars, gelijk bekend is, werden wel spottend *kalven* genoemd.'
- 12 De enige tekst van de Delftse rederijkers met betrekking tot de Beeldenstorm betreft een satirische eenakter over de minderbroeders. Zie Van Boheemen en Van der Heijden 1985, p. 53-79.
- 13 Een kreeftdicht is een gedicht waarvan de regels ook van achter naar voren kunnen worden gelezen. Een klinkdicht is een sonnet.
- 14 Van der Plas 1995, p. 95.
- 15 Van den Berg en Couttenier 2009, p. 284-285. Zie ook Ekeveld 2015, p. 20-30.

van **SILFHOUT**
& **HOGETOORN**
wereldmakelaars

betrokken makelaars met visie

Een maatschappelijk betrokken makelaar?
Met gevoel voor de historie van Delft?
Verkoop en waardebeoordeling met inzet van moderne technieken?

T (015) 212 52 88
www.vansilfhout.nl
www.wereldmakelaars.nl

Maak eens vrijblijvend een afspraak met één van onze makelaars.

DÉ DEUR

NAAR

KWALITEIT

Cuypers' onvoltooide hoog(s)te punt

De Sint-Hippolytuskerk aan de Voorstraat, een uniek bouwwerk binnen het oeuvre van Pierre Cuypers

Ab Warffemius

Inleiding

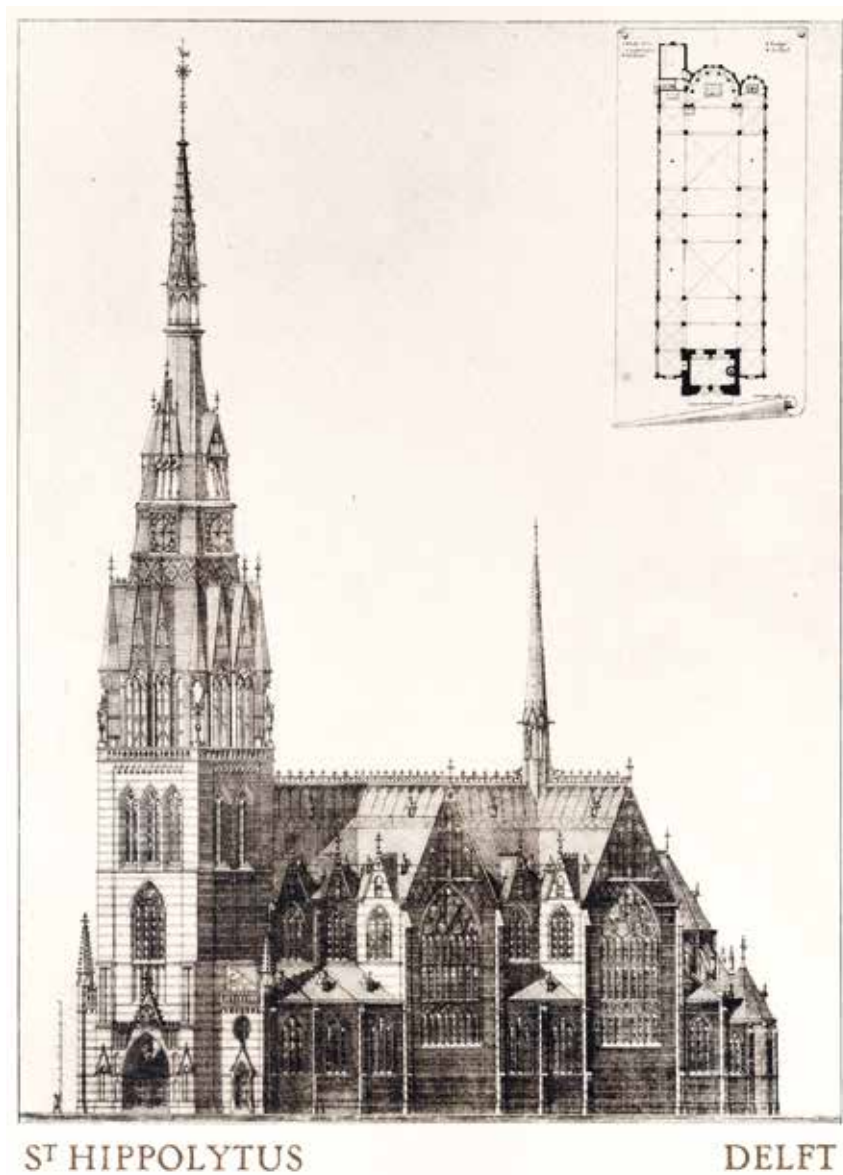
In het *Jaarboek Delfia Batavorum* (2004) schreef ik over de voormalige, door de Dordtse architect G.N. Itz ontworpen neoclassicistische Sint-Hippolytuskerk (1836–1886) aan de westzijde van de Voorstraat, die ter plekke van de huisnummers 45, 45a en 45b stond.¹ Nu wordt de neogotische kerk aan de oostzijde nader bekeken, die in januari 1971 aan de eredienst onttrokken en in de winter van 1973–1974 afgebroken werd (afb. 1).

1 De zuidzijde van de Sint-Hippolytuskerk gezien vanaf de toren van de Nieuwe Kerk in 1891.

In 1960 was men nog begonnen met een grootscheepse en ten dele uitgevoerde restauratie van het kerkgebouw, die men met veel moeite kon financieren; dit alles was vergeefs. Vanwege de snelle afname van het aantal kerkbezoekers en de ontvolking van de binnenstad werd het exploiteren van twee grote kerken een te zware last. Besloten werd de Sint-Hippolytuskerk te sluiten en de Sint-Jozefkerk

aan de Burgwal voorlopig te handhaven. De acties – en soms heftige reacties door teleurgestelde parochianen in de pers – bleven niet uit.

2 Het definitieve plan van P.J.H. Cuypers, 1883.

De plannen voor en voorbereiding van de bouw

Op 24 juni 1871 deed pastoor W. Strik O.F.M. in een circulaire een opmerkelijke oproep voor het verkrijgen van financiële bijdragen voor de bouw van de Sint-Jozefkerk – sinds 1971 Maria van Jessekerk – ook aan de parochianen van de Sint-Hippolytus: 'Katholieken van Delft! Rigt uwe oogen naar hetgeen op zoo vele plaatsen van ons Vaderland in de laatste jaren is tot stand gebracht. Bijna overal ziet gij ruimer, doelmatiger en fraaijer Kerkgebouwen dan in uwe parochien.'² Ook de bisschop van Haarlem, mgr. P. Snickers, die in 1882 Delft bezocht, sprak de wens uit om over niet al te lange tijd een 'nieuwe Tempel St. Hippolytus gewijd den Heer toe te heiligen'.³

Op 21 juli 1882, drie jaar na de benoeming van H.L. Spoorman tot pastoor van de Sint-Hippolytusparochie, was er voor het eerst sprake van een nieuw te bouwen kerk. Doordat in 1856 voor deze parochie gunstige territoriale grenzen waren vastgesteld, was het aantal kerkbezoekers in deze kerk toegenomen.⁴

Aanvankelijk, in juli 1882, wilde men de nieuwe kerk bouwen op de plaats van de oude. Reeds een maand later werd dit plan verlaten, omdat A.J. van Berckel zijn huis met tuin aan de overzijde van de Voorstraat voor f 50.000 te koop aanbood. Het huis zou later als pastorie kunnen dienen. Om dit voorstel verder te kunnen realiseren, wist men spoedig voor een bedrag van f 34.000 ook de tuinderonden achter de bestaande bebouwing aan de Voorstraat te verwerven, onder andere voor f 8.000 van Abraham Warffemius, overgrootvader van de auteur. Bovendien werden voor f 1600 zes huisjes aan de Verwersdijk gekocht om te slopen. Hierdoor kwam men in het bezit van een binnenterrein van 29 × 81 m. Pas nadat op 9 oktober 1883 toestemming van de gemeente Delft was verkregen tot het bouwen van een nieuwe kerk, moet dr. P.J.H. Cuypers zijn uitgenodigd om plannen te maken voor een kerk met 1.600 zitplaatsen, rekening houdend met een toekomstige groei van de parochie. Merkwaardigerwijs komt de naam Cuypers in de beginperiode in de schriftelijke bronnen niet voor. De ontwerptekeningen zijn wel door hem gesigneerd; pas bij de aanbesteding voor de bouw, op 18 januari 1884, wordt hij voor het eerst vermeld.

De ontwerpen en de aanpassingen

De schetsplannen

Toen besloten was om de kerk aan de oostzijde te bouwen, maakte Cuypers schetsplannen die sterk afwijken van het uiteindelijke resultaat. Hij tekende een circa 65 meter lange en 25 meter brede driebeukige basilicale kerk – dus met vensters hoog in de middenbeuk – achter een 15 × 15 m metende toren. Het schip zou zeven korte traveeën lang worden met een breedte van ruim 14 meter, geflankeerd door smalle zijbeuken. Hierop sloot een transept aan dat aan de noordzijde niet buiten de zijbeuk uitstak en aan de zuidzijde een – waarschijnlijk ook voor de noordzijde bedachte – uitgebouwde variant met een sluiting van vier zijden van een tienhoek waarin biechtkapellen waren opgenomen. De koorpartij zou bestaan uit twee ondiepe traveeën met een smallere koorsluiting van

vijf zijden van een achthoek met een omgang. Cuypers koos hiervoor vanwege de grote breedte van de middenbeuk. Dit concept paste hij in 1874 toe bij de door hem gebouwde koorpartij van de Willibrordus Buiten de Vestekerk te Amsterdam, daar met aan weerszijden een opening naar de kooromgang. In tegenstelling met Amsterdam liet Cuypers hier de beide wanden gesloten ten behoeve van het plaatsen van zijaltaren zoals in het latere, definitieve plan.

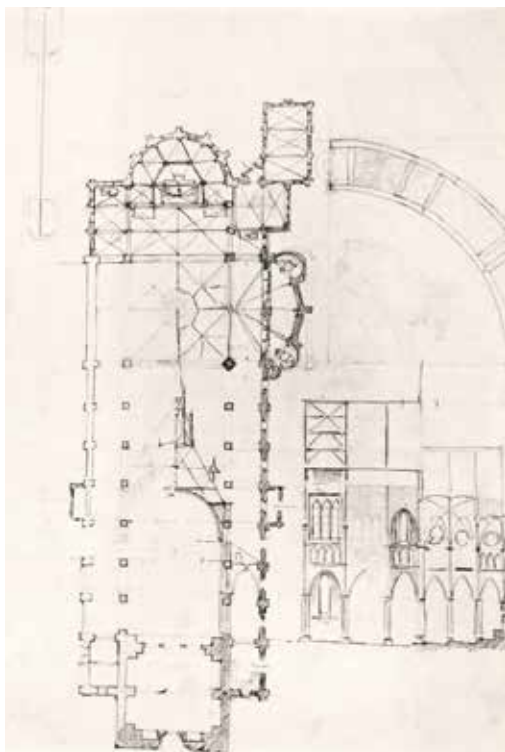
Op dezelfde schets staan ook varianten voor het opgaande werk van het interieur in de lengterichting (afb. 3). Deze detaillering komt sterk overeen met de in 1883-1885 door Cuypers ontworpen lagere kerk De Liefde in Amsterdam. Een variant met steekappen benaderde enigszins het later uitgevoerde plan.

Voor de koorpartij tekende hij lagere gemetselde gewelven zoals in de Amsterdamse Willibrorduskerk.

Cuypers ontwierp rond de jaren 1890 nog een drietal zware vierkante torens: voor de voornoemde kerk De Liefde, de Sint-Vituskerk in Bussum en de H. Hartkerk in Tilburg, die alle niet zijn uitgevoerd.

Het definitieve ontwerp

Uiteindelijk kwam er een ander en wel zeer uitzonderlijk plan ter tafel. Cuypers trachtte hier met een minimum aan materiaal een grote overzichtelijke ruimte te scheppen. Aan de westzijde (voorzijde) een toren met een rechthoekige plattegrond van 11 × 13,20 m die ruim 100 m hoog zou moeten worden (afb. 4). Hierop aansluitend een driebeukige basilicale kerk met dubbele transepten en een nokhoogte van 29,60 m. De lengtemaat zonder de toren bedroeg 64 m, inclusief het 8,50 m diepe koor. De breedte binnen mat 23,50 m, waarvan die van het middenschip 12,50 m was, tot het hart van de kolommen gemeten. De hoogte tot de nok van het tongewelf was ruim 19 m. De zijbeuken kregen een breedte van 5,50 m met een hoogte van 8,25 m tot de sluitsteen van de gemetselde kruisgewelven.

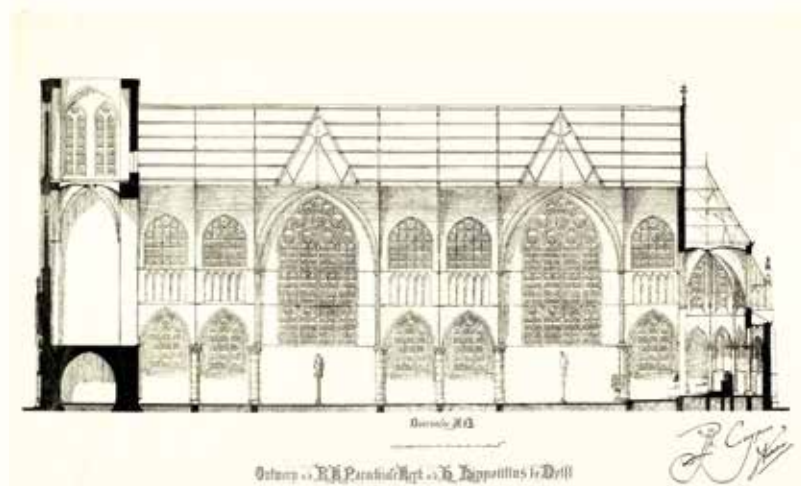
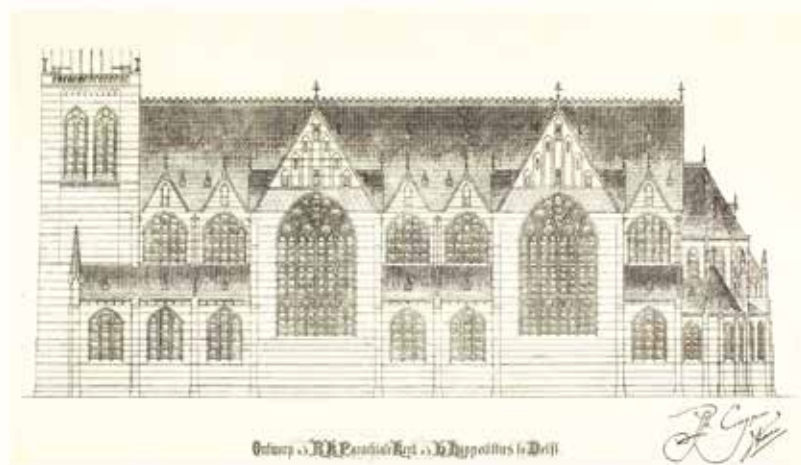
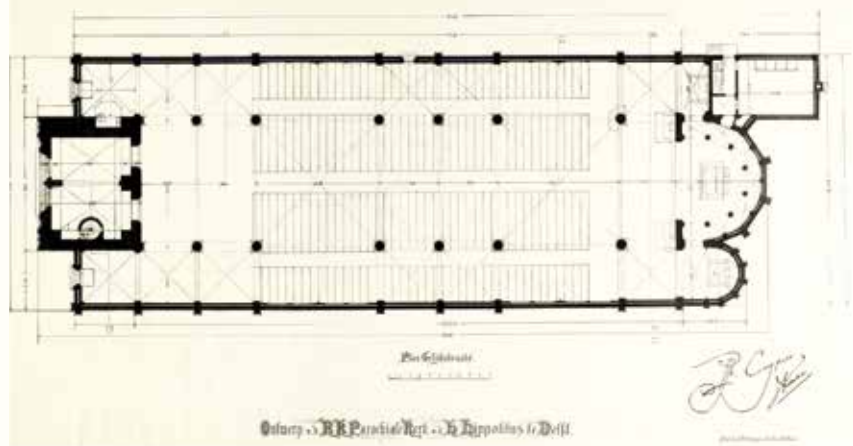
3 Voorbereidende schetsplannen van Cuypers, 1882.

Cuypers verdeelde de schipruimte in de lengterichting in negen gelijke rechthoekige vakken of traveeën. Vanaf de toren gezien vormden het derde en het vierde vak, evenals het zevende en achtste vak, de transepten. De overige traveeën hadden scheibogen met zijbeuken. De laatste, negende travee, was tevens onderdeel van het priesterkoor. Hierop sloot een smallere, 8,50 m brede en circa 6,50 m diepe koorsluiting aan, gedragen door kolommen met koolbladkapitelen en omsloten door een 2 m brede omgang. De zijbeuken, die met een travee aan weerszijden van de toren waren doorgetrokken, hadden aan de oostzijde verschillende sluitingen. De noordbeuk was recht afgesloten, vanwege een daarachter uitgebouwde sacristie. De zuidbeuk kreeg een rijkere sluiting, bestaande uit zeven zijden van een twaalfhoek. De zijbeuken en het priesterkoor met omgang bezaten gemetselde gewelven; het middenschip en de transepten houten tongewelven met steekkappen voor de vensters van de lichtbeuk (afb. 5 en 6). Hiermee schiep Cuypers een zeer ruime overzichtelijke ruimte die door slechts twaalf dunne ronde zandstenen kolommen gedragen werd. Deze stonden op hardstenen basementen en waren voorzien van koolblad kapitelen (afb. 7).

Uniek binnen het werk van Cuypers waren de dubbele transepten met de zeer grote vensters in de

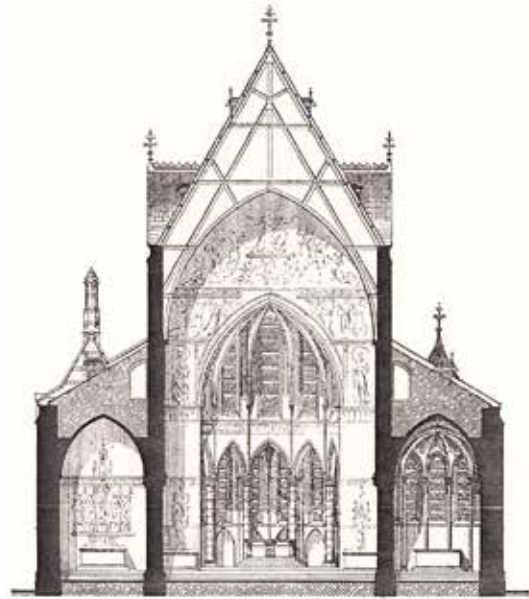
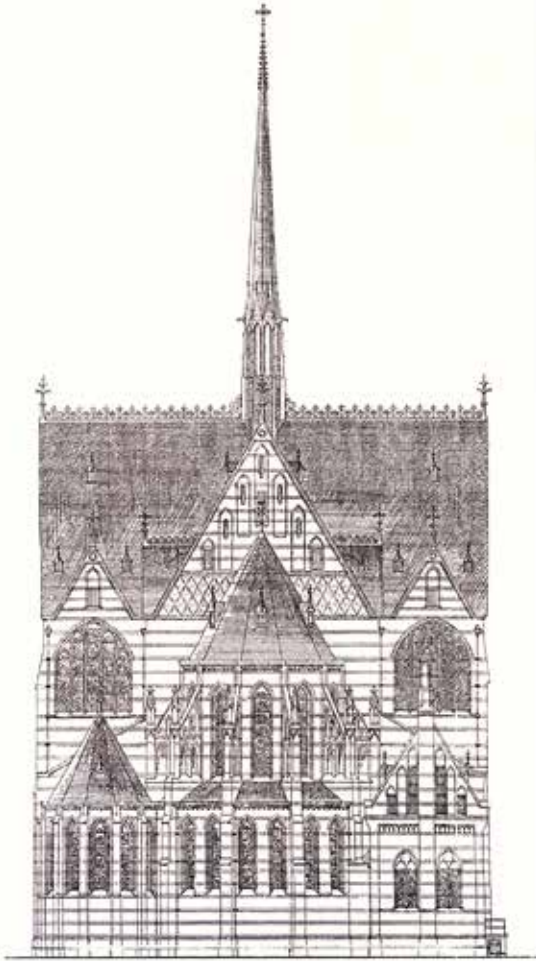
4 Ontwerp van de westgevel met de nooit voltooide toren met ijzeren spits, 1883.

◀ 5 Plattegrond, zuidgevel en lengtedoorsnede, getekend met de niet uitgevoerde lichtbeukvensters en schijntriforia, 1883.

7 Het interieur gezien naar het oosten. Hierop zijn de dubbele transepten goed waarneembaar.

6 Het ontwerp van het ex- en interieur van het priesterkoor aan de zijde van de Verwersdijk, 1883.

sluitgevels. Deze Engels aandoende vensters met traceringen waren nog nooit in een van zijn kerken uitgevoerd. Wel ontwierp hij in 1863 een groot raam in het middenrisaliet (een uitspringend deel van de gevel) voor het niet gerealiseerde Museum Koning Willem I te Amsterdam. De veel kleinere ramen in de voorgevel van het in 1885 geopende Rijksmuseum in die stad doen er enigszins aan denken. Cuypers ontwierp voor de Delftse kerk ook voor het eerst lichtbeukvensters in steekappen waardoor aan de buitenzijde een reeks van dakkapellen ontstond. Samen met de twee grote transeptgevels zorgden deze voor een imposant beeld

8 Het priesterkoor met de bijzondere lichtboogconstructies tijdens de sloop in 1974.

van het exterieur. Enige jaren later zou hij ook dakkapellen met lancetvensters toepassen bij de in 1892 in gebruik genomen Sint-Vituskerk in Hilversum. In het aanvankelijke ontwerp waren de buitenwanden binnen de tongewelven van de steekappen geheel gevuld met glas, verdeeld in vijf verticale vakken. Waarschijnlijk heeft men om redenen van constructie hiervan afgezien. Men koos voor vensters van drie vakken breed, waardoor de dakkapellen solider werden. Bovendien kwam dit de architectuur van het exterieur ten goede. De vijf corresponderende ondiepe nissen van de schijntriforia werden eveneens tot drie gereduceerd. De lagere koorsluiting werd aan de buitenzijde gesteund door lichtbogen met open nissen, hetgeen een fraai stukje, helaas onderbelichte, neogotische architectuur opleverde (afb. 8). Om de wat sobere muren van het exterieur te verlevendigen, maakte Cuypers in de jaren 1880 en 1890 bij meerdere openbare gebouwen en kerken gebruik van gele bakstenen speklagen, zo ook bij de Hippolytuskkerk. Hij was ook niet huiverig om nieuwe materialen te gebruiken. Zo werden voor het eerst in Delft en bij de gelijktijdig gebouwde Sint-Dominicuskerk te Amsterdam in Zeist vervaardigde terracotta pinakels, balustrades, fleurons en traceringen toegepast.

De aanbesteding en de bouw van de kerk

De voorbereiding

Al snel werd duidelijk dat de verwerkelijking van dit zeer ambitieuze en grootse bouwplan voor een parochie met 3600 zielen niet in een keer te verwezenlijken zou zijn. Er waren dus aanzienlijke bezuinigingen noodzakelijk, waardoor men gedwongen was bij de bouw voorlopig enige onderdelen achterwege te laten. Uiteindelijk kon er toch meer worden uitgevoerd, met als resultaat een volledig kerkgebouw met een onvoltooide toren. Deze werd voorlopig vlak afgedekt, zoals hij er tot 1961 heeft uitgezien.

De bouw van de toren was een probleem. Men wilde er geheel van afzien en alleen vanwege constructieve overwegingen de oostzijde opbouwen. Hierdoor zouden de twee - latere - doorgangen tussen de toren en de kerk en de open boog naar het zangkoor meteen gerealiseerd kunnen worden. Het plan bestond om in plaats van de toren een voorlopig uitgebouwd portiek met een verdieping onder schilddaken ter hoogte van de boog naar het zangkoor op te trekken. Deze verdieping kon tijdelijk als zangkoor fungeren. Het gedeelte daarboven, tot aan de nok van het schip, zou met een verticaal houten beschot worden afgesloten. Binnen de kerk zou een voorlopig tochtportaal dienst moeten doen.⁵ Al spoedig liet men dit idee varen. Van de toren zouden de twee onderste geledingen tot een hoogte van 21,50 meter worden gebouwd. De westzijde van het schip, dat hier nog bovenuit stak, zou dan ook met een houten beschot worden afgesloten. Voor een bedrag van f 4.000 kon de polygonale sluiting van de zuiderzijbeuk alsnog worden gerealiseerd. Door deze beslissingen kon het interieur volledig worden voltooid. Nog tijdens de bouw, in mei 1885, werd besloten voor f 10.800 de derde geleding tot iets boven de nok van het schip op te bouwen. Hiermee stond de bakstenen 32 m hoge basis gereed om de nooit voltooide, ruim 70 meter

hoge ijzeren spits te kunnen torsen! De op de ontwerptekeningen prominent getekende zinken nokkammen van het schip en de transepten werden niet gerealiseerd.⁶

De aanbesteding

De openbare aanbesteding vond op 6 februari 1884 plaats in het lokaal van de R.K. Leesvereniging aan het Oude Delft. Er waren 25 inschrijvingen. De goedkoopste was de firma Hilkes uit Rotterdam die het werk voor *f* 175.380 zou kunnen uitvoeren, de duurste de firma Leidbrant uit Amsterdam voor *f* 245.000, een opmerkelijk verschil dus. Het werk werd uiteindelijk op 12 februari gegund aan aannemer J. van Groenendael uit Den Haag die het voor *f* 189.357 kon uitvoeren. Uiteindelijk, op 5 juli 1887, zou hij *f* 193.087 ontvangen. Namens het bureau Cuypers werd J.H. Tonnaer (1852-1929) als opzichter benoemd. Later zou deze zich als zelfstandig architect aan de overzijde van de kerk, Voorstraat 27, vestigen.

De bouw

Al spoedig werd begonnen met het uitzetten van de funderingsleuven en het heien van de 1584 houten palen, met een lengte variërend tussen 17 en 21 m. De allereerste steenlegging diep in de grond vond op 14 mei 1884 plaats en de officiële steen werd op 2 juli van dat jaar geplaatst door de bisschop van Haarlem, mgr. C.J.M. Bottemanne. Op 26 mei was de laatste heipaal geslagen en kon men met de opbouw beginnen. Door een gift van *f* 3000 werd men in staat gesteld zes hele en twee halve roodgranieten kolommen voor de omgang van het priesterkoor aan te schaffen. Enerzijds was men door gebrek aan financiën genoodzaakt voorlopige voorzieningen te treffen. Zo werd de vloer van de gehele kerk en het zangkoor, circa 1610 m², met rode en blauwe 'heelbakken' tegels in basterd traspecie belegd, kreeg het zangkoor een vurenhouten balustrade en werd er een eenvoudige gasverlichting aangelegd. Anderzijds besteedde men wel *f* 6780 voor een verwarmingsinstallatie bij C. de Graef te Brussel, hetgeen voor die tijd een unicum was. Op het laatste moment, in de winter van 1885-1886, werd nog besloten het tongewelf voor *f* 3100 en de triomfboog, naar ontwerp van Cuypers, voor *f* 2500 door portretschilder Schaik uit Amsterdam te laten beschilderen. Intussen, op 16 augustus 1885, vierde de bouwpastoor, deken Spoorman, zijn 25-jarig priesterfeest. Hem werd een door Tonnaer vervaardigde tekening aangeboden van het door Cuypers ontworpen nieuwe hoogaltaar, waarvoor reeds *f* 7000 was bijeengebracht. Een jaar later, bij de inwijding van de kerk, was de zwart marmeren tombe hiervan reeds geplaatst en de opbouw in uitvoering bij de firma Van Rijswijk te Antwerpen. De jubilaris bood uit eigen middelen enige ramen in de kooromgang aan, die door de firma Jules Dobbelaere te Brugge zouden worden vervaardigd. De door Cuypers ontworpen banken, die *f* 8,87 per zitplaats kostten, werden aangeschaft. Een aantal inventarisstukken uit de oude kerk werden overgebracht: het hoogaltaar, dat een plaats in de noorderzijbeuk kreeg, het orgel, de preekstoel, die van een ander klankbord werd voorzien, de kruiswegstaties en een 283 kg wegende luidklok. Uiteraard verhuisde ook het li-

turgisch gerei mee, zoals het vele zilverwerk uit het midden van de negentiende eeuw. Op 5 juni 1888 was het eindcijfer van de koop van de grond en de bouw bekend: f 377.875,28. Deze bekendmaking ging gepaard met lofprijzingen voor de pastoor en men hoopte 'dat God hem moge sparen om de gehele voltooiing te zien'.

De kerk en haar inventaris na 1886

Na twee jaren bouwen kon het kerkgebouw op 21 juni 1886 door mgr. C.J. Bottemanne worden geconsacreerd. In de jaren na de voltooiing van de kerk kwam er een nu onvoorstelbare stroom giften binnen ter verfraaiing van het interieur. Een stroom die tot in de jaren twintig van de twintigste eeuw aanhield. Hieronder een greep uit de voornaamste aanschaffingen.

In augustus 1887 was de geheel in verguld koper uitgevoerde bovenbouw van het hoogaltaar, die f 8.000 kostte, gereed. De ontwerper en de uitvoerder bezwoeren dat er geen 'schoner' altaar in Nederland te vinden was.

Ook werd in dat jaar het tegen de linker penant van het priesterkoor geplaatste Maria-altaar uit het atelier Cuypers en Stoltzenberg te Roermond geschonken (afb. 9).

9 Overzicht van het priesterkoor in de jaren veertig. Van links naar rechts: het Maria-altaar, het hoogaltaar en het Sint-Jozefaltaar.

De eerste gebrandschilderde ramen naar ontwerp van Tonnaer, voorstellende het leven van Maria links vooraan in de noorderzijbeuk en als pendant aan de zuidzijde het leven van Jezus, werden ook reeds in 1887 aangebracht.

In 1889 werden door de leden van de H. Familie, een godsdienstige vereniging,

de kostbare communiebanks van zwart marmer met koperen versieringen geschonken waarvan de kosten f 8.000 bedroegen.

Een jaar later schonk een particulier zes koperen kronen voor de omgang van het priesterkoor.

Vanwege het koperen jubileum als deken van Delft werd door de roomse bevolking van Delft f 4.250 bijeengebracht voor een f 7.000 kostend transeptraam dat in 1891 vooraan rechts werd geplaatst. Dit raam, ontworpen door Cuypers, met 37 afbeeldingen onder andere Christus als hogepriester werd ook uitgevoerd door Jules Dobbelaere te Brugge. Hij ontwierp meteen een raam voor de noordzijde met aan de bovenzijde de genealogie van Maria en Christus en onderaan acht Griekse wijsgeren die de geboorte van Christus zouden hebben voorspeld. Dit raam dat het interieur van de kerk zeer ten goede gekomen zou zijn, is echter nooit uitgevoerd.

In 1890 ontwierp Tonnaer de definitieve balustrade voor het zangkoor. En in 1892 werden de paden, 650 m², met kleurrijke Franse tegels belegd en kwamen er houten vloeren onder de banken.

In 1893 werd het geschonken beeld van Sint-Hippolytus boven de ingang van de toren geplaatst. Dit was door Tonnaer ontworpen en vervaardigd door het atelier Oor te Roermond.

In 1896, bij het feit dat honderd jaar daarvoor de statie van Sint-Hippolytus aan de Brabantse Turfmarkt was opgericht en het veertigjarig bestaan van de daaruit ontstane parochie werd gevierd, werd f 3.500 bijeengebracht voor de door Cuypers ontworpen preekstoel. Deze werd uitgevoerd door het atelier Cuypers en Stoltzenberg (afb. 10).

In 1899 schonk een particulier het door Cuypers ontworpen Sint-Hippolytusaltaar dat een plaats kreeg tegen de rechte sluiting van de noorderzijbeuk.

Elk jubileum van de pastoor was een aanleiding om geld te verzamelen voor de aankleding van het kerkgebouw. Zo werd er in 1900 f 4.000 bijeengebracht voor het H. Hartaltaar bij gelegenheid van zijn veertigjarig priesterfeest. In hetzelfde jaar schonken enige parochianen hem f 5.500 voor polychromie, ramen en een biechtstoel die f 1.250 zou gaan kosten, naar model van die in de Amsterdamse Dominicuskerk. De kapelaans konden het doen met biechtstoelen die slechts f 80 kostten. De uitgaven voor de in 1903 voltooide beschildering in het priesterkoor en de aanzetten voor de polychromie van het gehele interieur van de kerk in de oostelijke transepten bedroegen f 4.500.⁷

In 1905 openbaarden zich reeds gebreken aan de niet al te solide gebouwde kerk die later voor grote onkosten zouden zorgen. In plaats van verder te gaan met de verfraaiing van de kerk moesten dus de noodzakelijke reparaties gefinancierd worden, zoals het herstel van het metselwerk van de gevels en de dakbedekking

◀ 10 De preekstoel uit 1896 vervaardigd door atelier Cuypers en Stoltzenberg, Roermond. Op de achtergrond een gedeelte van de kruiswegstaties uit 1926 door Herman Veldhuis.

die zich in een treurige toestand bevond. Bovendien waren er plannen om een nieuwe pastorie te bouwen, waarover later meer. Door optrekkend vocht in de zijbeukmuren was men in 1912 genoodzaakt de binnenwanden te betegelen. Hiervoor werd ter gelegenheid van het 25-jarig priesterjubiläum van deken J.J. de Graaf weer *f* 5.000 ingezameld. Voor het ombouwen van de gaslampen tot een elektrische verlichting gaf een milde schenker in dat jaar *f* 2.500 en kwam er

11 Ontwerp van Cuypers uit 1914 voor een lambrisering in de transepten waarin de kruiswegstaties zouden worden opgenomen.

nog een gift van f 5.000 binnen voor een nieuwe rouwversiering en bidstoelen. In 1914 tekende Cuypers plannen voor rijk geornamenteerde houten neogotische lambriseringen die boven de voornoemde betegeling tot de onderzijde van de ramen in de transepten zouden reiken. Hierop was plaats voor omlijstingen voor geschilderde of gebeeldhouwde staties (afb. 11).

Acht jaar later was de smaak dermate veranderd dat men het aandurfde moderne kruiswegstaties te laten vervaardigen in een mengeling van Jugendstil en Art Deco. Herman Veldhuis, ontwerper bij Glasatelier 't Prinsenhof van Jan Schouten, werkte in zijn vrije tijd vier jaar lang, tot 1926, zijn ideeën op papier uit.⁸ Tot dan bleven de geschilderde kruiswegstaties uit de oude kerk in gebruik. Zij werden uitgeleend aan pastoor C.P. van de Salm voor zijn noodkerk aan de Simonsstraat en later, in 1940, geplaatst in de definitieve Sacramentskerk, waar ze tot 1965 dienst deden en sindsdien zijn verdwenen.

Mede door de gestage groei van het aantal parochianen en een groot legaat van f 53.852,59 was men in de jaren twintig, de periode van het 'Rijke Roomse Leven', in staat grote bedragen uit te geven.⁹ In 1923 werd f 12.000 besteed aan het herstel van de verwarming. In de archieven wordt niets vermeld over de in diezelfde periode in de tuin van de pastorie uitgebouwde doopkapel en de vereenvoudiging van de ingangspartij van de toren.¹⁰ De voormalige doopkapel aan de noordzijde van de toren werd ingericht als Theresiakapel en voorzien van een altaar met beeld uitgevoerd door de Firma J.P. Maas en Zonen uit Haarlem. De kapel werd in 1933 door de Rotterdamse kunstenaar Lode Sengers voorzien van schilderingen, onder andere met het sterfbed van de heilige.¹¹ In 1936 werd de tot dan toe lege ruimte aan de zuidzijde van de toren door Th.J. van Rossum ingericht als Mariakapel. Het grote mozaïek van O.L. Vrouw van Altijddurende Bijstand werd in 1937 vervaardigd door Joan Collette uit Nijmegen.¹² Tijdens de Tweede Wereldoorlog en de magere tijden daarna ging vooral de aandacht uit naar een nieuw te bouwen orgel en het vervangen van de door de Duitsers geroofde luidklok.

De orgels

De Hippolytuskerk kende een lange orgelgeschiedenis. Bij de ingebruikname van de kerk werd het uit 1835 stammende en slechts vijftien stemmen tellende Beekes orgel uit de oude kerk door de firma Bik uit Leiden voor f 365 overgebracht. In 1921, bij gelegenheid van het 12½-jarig jubileum als pastoor van deken De Graaf, dacht men aan een ander orgel. Voor f 17.000 werd een tweedehands orgel van de Sint-Martinuskerk te Venlo aangeschaft en geplaatst door de firma Seifert te Kevelaer. Maar helaas, dit instrument, in 1891 gebouwd door Pereboom & Leijser met negentien stemmen, voldeed hier net als in Venlo niet.¹³ Op 8 mei 1942, na het overlijden van organist Boshoff, trachtte de heer Pels uit Alkmaar het te stemmen, maar hiervan kon geen sprake meer zijn. Een nieuw orgel was wenselijk en er werd advies gevraagd aan pater dr. G. Huygens O.F.M. uit Utrecht. In de zomer van 1942 kwamen er al reacties binnen en Pels was nog optimistisch dat, vanwege zijn goede relaties in Duitsland, alle onderdelen

nog leverbaar waren. Hij dacht voor f 27.500 een orgel met 53 registers te kunnen bouwen. Uiteindelijk moest door gebrek aan onderdelen de bouw worden stopgezet en kon het werk pas in 1947 worden voortgezet. Het jaar daarop werd het oude orgel afgebroken en verkocht aan de Sint-Janskerk te Wageningen.¹⁴ Op 9 oktober 1949 werd het nieuwe instrument onder enorme belangstelling in gebruik genomen, waarbij de auteur als klein jochie met zijn vader niet verder dan het portaal van de toren kon doordringen. Intussen was de prijs wel tot circa f 45.000 opgelopen.¹⁵

De bouw van de pastorie en de inrichting van het kerkplein

De pastorie

Op 28 februari 1908 werd bekend dat het zestiende-eeuwse huis van Voorstraat 26, dat als venduhuis werd gebruikt, te koop stond. Omdat de vrees bestond dat een eventuele nieuwe eigenaar het zou gaan gebruiken voor praktijken die niet in de buurt van een kerk hoorden, deed men een hoog bod. Op 25 maart was de parochie reeds eigenaar. Naast dit huis stonden de panden Voorstraat 28, 30, 32 en 34, waarachter de voorzijde van de kerk verstopt stond. In 1909 wist men deze huizen te kopen. Zij werden het jaar erop gesloopt. Hierdoor werd het mogelijk een nieuwe pastorie te bouwen en een kerkplein aan te leggen. Daar het pand Voorstraat 26 grote architecturale waarde had, werd aanvankelijk gepleit voor het behoud van de voorgevel.¹⁶ Uiteindelijk werd toestemming verleend het huis te slopen en het 'heerlijk gangetje' aan de noordzijde hiervan aan het Rijksmuseum aan te bieden.¹⁷ De nieuwe pastorie, ontworpen door de architecten De Jong en Van Rossum en gebouwd door aannemer Vos voor f 66.144,38, was in 1912 gereed.

Het kerkplein

Na de sloop van de vier huizen aan de Voorstraat kreeg men een beter zicht op de kerk. Het nieuwe kerkplein werd door het thans nog bestaande hekwerk naar ontwerp van J.Th. van Rossum afgesloten. Op 24 maart 1924 werd op het plein een

12 De voorgevel van de toren met het hek uit 1912 en het uit 1924 daterende H. Hartbeeld.

2,75 m hoog bronzen H. Hartbeeld gewijd, bekostigd door katholiek Delft en vervaardigd door de firma Maas en Zonen te Haarlem (afb.12). Het was geplaatst op een drie meter hoge sokkel die bekleed was met door De Porceleynse Fles te Delft vervaardigde tegels.¹⁸

De grote plannen voor restauratie rond 1960 en de ondergang een decennium later

In 1928 moest men uit noodzaak f 60.000 lenen voor de restauratie van de kerk. Bij die werkzaamheden werden onder andere enige ramen in de lichtbeuk en boven het orgel vernieuwd. Daarna, tot 1957, werd er nauwelijks onderhoud gepleegd. De kerk, die in 1952 te klein was, werd na de oprichting van de Pastoor van Arsparochie weer te groot. Hierdoor ontstond het idee in de oostelijke viering een nieuw liturgisch centrum te plaatsen om de kerkgangers meer bij de liturgie te betrekken. Hiervoor gaf het bisdom vanwege de slechte bouwkundige staat van het kerkgebouw geen toestemming. Eerst moesten er noodzakelijke herstellingen plaatsvinden die op f 100.000 werden begroot. Deze mondden uiteindelijk uit in een groots restauratieplan. Hierbij werden vooral buiten de parochie de nodige vraagtekens geplaatst vanwege de ontvolking van de binnenstad, de toen al beginnende ontkerkelijking en de vrij slechte financiële positie van de parochie. Om het herstel te kunnen financieren lukte het deken-pastoor H.J. Kuijper en zijn kapelaans in 1959 met veel moeite bij de parochianen een lening van f 250.000 uit te schrijven.¹⁹ Onder leiding van het bureau Thunnissen en Kranendonk werd in 1960 begonnen met de restauratie van de toren. De bouwvallige balustrade werd verwijderd en de tot dan toe platte en rechthoekige toren kreeg een zadeldak naar model van de na 1703 gebouwde torenbeëindiging van de Sankt-Nikolaikirche te Wismar, Duitsland (afb. 13 en 14).²⁰

13 De in 1703 gebouwde torenafdekking van de Nicolaikerk in Wismar (D). Deze heeft waarschijnlijk als voorbeeld voor de Delftse toren gediend.

In 1961 was het rapport voor de te verrichten verdere werkzaamheden gereed. Voor het interieur betekende dit het ontleisteren van de wanden, hetgeen men 'aesthetisch' verantwoord vond.²¹ Dit is alleen aan de noordzijde gebeurd, waardoor de aan die zijde geplaatste kruiswegstaties verloren gingen. Alle ramen werden opnieuw verlood, het gehele kerkdak werd voor f 100.000 voorzien van een nieuwe leidekking en de miserabele verlichting werd verbeterd.

14 De kerk gezien vanaf het Doelenplein met (uiterst links) de in 1960 aangebrachte torenafdekking.

In 1963 beweerde men dat het werk voor tachtig procent gereed was. Er werd een voorlopige stop ingesteld, niet beseffende dat in die periode het kerkbezoek aanzienlijk zou afnemen. Telde men in 1966 nog 2.150 bezoekers, twee jaar later slechts 1.250.

Op 17 april 1967 werd op initiatief van het kerkbestuur van de Sint-Jozefparochie samen met dat van St. Hippolytus een bijeenkomst belegd. Tijdens deze vergadering werd vanuit de Jozefparochie voorgesteld om een van de twee grote kerken te laten verdwijnen en vanuit Hippolytus werden twee kleine kerken voorgesteld. Intussen had C.J. van Oijen, bouwinspecteur van het bisdom, een rapportage gemaakt om de beide kerken in een gelijke bouwkundige toestand te brengen. Voor de Hippolytuskerk zou f 525.000 nodig zijn en voor de Jozefkerk f 317.000, hetgeen in twijfel werd getrokken.²² De schulden van de parochies bedroegen respectievelijk f 200.000 en f 50.000.²³ Het werd duidelijk dat de besturen samen nooit tot een overeenstemming zouden komen; de discussies werden steeds grimmiger. Zo vond een bestuurslid van de Hippolytusparochie de Jozefkerk door haar ligging naast de Nieuwe Kerk een 'monstrum' en de liturgie daar hoogkerkelijk gezien 'misdadig'. Uiteindelijk werd door deken J.G. Sul, pastoor van de Adelbertkerk, voorgesteld een neutrale commissie te benoemen wier advies bindend zou zijn.²⁴ Op 3 maart 1970 werd het voor de Hippolytanen teleurstellende advies bekendgemaakt dat hun kerk zou moeten sluiten en de Jozefkerk voorlopig gehandhaafd bleef.²⁵ Deze lag centraler in het winkelgebied en zou te zijner tijd bij een verkoop meer op kunnen leveren. Ondanks de hoog oplopende emoties (de restauratie van de kerk lag nog vers in het geheugen) vond op 3 januari 1971 de sluitingsdienst plaats. Het jaar daarop kon door een groep zich verzettende parochianen die de Stichting tot Behoud van de Sint-Hippolytuskerk had opgericht, de H. Geestkapel aan het Oude Delft gehuurd worden. Als Hippolytuskapel bestaat deze, anno 2017, nog steeds. De kerk werd in de winter van 1973-1974 voor eigen rekening gesloopt en de grond met pastorie voor f 500.000 aan de gemeente Delft verkocht. Hiermee kwam aan ruim 175 jaar 'Hippolytus' een roemloos einde.²⁶

Van de inventaris is na de sluiting weinig voor Delft bewaard gebleven. Toen bleek dat het kerkbestuur niet van zins was de mooie zilvercollectie over te brengen naar de Maria van Jessekerk, toonden enige vooraanstaande Delftenaren al snel interesse voor bijvoorbeeld de kandelaren. Er zullen intussen, verspreid over het land, nog voorwerpen te vinden zijn. Zo zijn de zilveren canonborden via een kringloopwinkel in de Lambertusbasiliek te Hengelo terechtgekomen.²⁷ Dankzij de inzet van de Stichting Kerkelijke Kunst Nederland is een aanzienlijk deel van de zilveren voorwerpen en de godslampen nog aanwezig in de Brigida-kerk te Geldrop.²⁸ De midden negentiende-eeuwse monstrans bevindt zich thans in Museum Prinsenhof evenals de retabels van de Maria- en Jozefaltaren. De beelden hiervan staan in de Bartholomeuskerk te Voorhout.²⁹ Van het hoogaltaar zijn twee reliëfs bewaard gebleven. De overgebleven kruiswegstaties worden gerestaureerd. Over het lot van bijvoorbeeld de monumentale preekstoel, communiebanken, het H. Hartbeeld van het kerkplein en de koperen verlichtings-

armaturen tast men in het duister.³⁰ De luidklok kwam via een omweg bij de Martinuskerk te Sneek terecht. Het orgel, de trots van de opdrachtgever, deken J.P.J. Kok, werd in 1974 geplaatst in de kathedraal van Evreux in Frankrijk en in 2001 overgeplaatst naar een kerk te Castro-Urialis in Spanje.

Cuypers en zijn ontwerp voor de Hippolytuskerk binnen zijn 'ijzeren periode'

Cuypers paste reeds in 1873, samen met de Delftse hoogleraar E. Gugel, in de torenspits van de Delftse Nieuwe Kerk een onzichtbare ijzerconstructie toe. Voor de koepel van de Agatha en Barbarabasiliek te Oudenbosch en de onderbouw van de middentoren van de H. Hartkerk te Amsterdam ontwierp hij eveneens geheel aan het zicht onttrokken ijzerconstructies. Op zijn tekentafel lagen rond 1880 meerdere grote opdrachten waaronder zijn belangrijkste en meest tijdrovende werken, zoals het Rijksmuseum in Amsterdam dat in 1885 zijn deuren opende en het in 1889 voltooide Centraal Station in die stad. Het waren complexen waarin nieuwe technische oplossingen zoals zichtbare ijzerconstructies werden verwerkt. Het gebruik van dit materiaal had ook invloed op het ontwerpen van kerken uit die periode. De in 1886 in gebruik genomen Dominicuskerk aan de Spuistraat te Amsterdam kreeg boven het zeer brede middenschip een zichtbare ijzeren spantconstructie met een vlak plafond. Vanwege de grote breedte werd een flauwe dakhelling toegepast die doet denken aan de in 1845 gebouwde Holy Trinitykerk te Paddington (Engeland). De zeszijdige toren met een ijzeren spits die 85 m hoog zou worden, is nooit afgebouwd. De eveneens zeszijdige toren van de uit 1887 daterende Sint-Jozefkathedraal te Groningen werd wel voltooid. Deze komt overeen met de uit 1884 stammende en in 1944 verwoeste vieringtoren van de Augustinuskerk te Nijmegen. De middentoren van de in 1887 gebouwde en in 1968 gesloopte Maria Magdalenakerk te Amsterdam behoorde ook tot deze reeks. De nooit voltooide Delftse spits zou de meest spectaculaire worden (afb. 4).

15 Ontwerpschets van P. Cuypers voor een ijzerconstructie boven het middenschip met rechts de later uitgevoerde houtconstructie.

Voor de Hippolytuskerk schetste Cuypers één plattegrond met drie verschillende doorsneden. Links in afbeelding 15 is een Engels aandoende kap met een geringe dakhelling met een gangbare lichtbeuk, overdekt met een zichtbare ijzerconstructie met flauwe bogen en rechts een met een gangbare gotische boog met daarboven een zeer dun weergegeven combinatie van beide. Daar doorheen schetste hij de grondvormen van het uiteindelijk gerealiseerde plan met het steile dak met steekappen waardoor de geheel ombouwde kerk beter in het Delftse stadsbeeld zichtbaar zou worden. Een interessant voorbeeld van de gedachtegang van een architect tijdens het ontwerpen.

De ijzeren spits

Een bekend citaat van Cuypers is: 'Een lage toren is een onding.' In Delft kreeg hij de kans om een spits te ontwerpen die moest gaan concurreren met de torens van de Oude en Nieuwe Kerk. Op een rechthoekige basis tekende hij een 50 m hoge spits, die op 39 m hoogte is afgetopt, als kern van zijn ontwerp. De vier hoeken van de basis zijn afgesneden ten behoeve van vier overhoeks geplaatste hoektorens van 16 m hoogte waarvan de verticale basis 8 m bedroeg. Aan de buitenzijden zijn baldakijnen getekend boven de op de vierhoeken van de balustrade gedachte 2,50 m hoge heiligenbeelden, geplaatst op 1,60 m hoge sokkels. De verticale wanden tussen de hoektorens zijn grotendeels opengewerkt en bekrond door wimbergen (driehoek-

16 De torenspits van de Sint-Martinuskerk in Medemblik voor 1948. Het ontwerp van de nooit voltooide spits van de Sint-Hippolytuskerk heeft hier tot de bovenzijde van de wijzerplaten als voorbeeld gediend.

kige bekroningen van vensters), drie aan de west- en oostzijde en twee aan de noord- en zuidzijde, even hoog als de baldakijnen van de hoektorens; de ruimte binnen was als klokkenkamer gedacht. Vanaf de basis van de wimbergen zijn de lijnen van de spits zichtbaar. Op 12,50 m boven die basis zijn 5,20 m vierkante wijzerplaten bedacht als onderbreking van de dakvlakken; hierboven iets terugliggende 4 m hoge dakkapellen met steile 4 m hoge wimbergen aan de noord- en zuidzijde. Aan de voor- en achterzijde zouden zij 7 m hoog worden vanwege de grotere breedte van die zijden. Deze zouden op hun beurt weer door steekkapjes met een hoogte als die van de andere zijden worden geflankeerd. Cuypers tekende voor de overgang van de rechthoek naar een vierkant, ter hoogte van de afgetopte spits, een achtzijdige lantaarn met twee variaties aan de basis en wel met en zonder een omloop en een tot ruim 100 m reikende naaldspits, omringd door wimbergen boven de lantaarn.

De Hippolytuskerk, en haar 'navolgers': de Laurentiuskerk te Oud-Gastel en de Martinuskerk te Medemblik

De Delftse hoogleraar elektrotechniek G.J. van Swaaij (1867–1945) kreeg in 1904 de opdracht een neogotische kerk voor Oud-Gastel te ontwerpen. Deze werd gebouwd tussen 1905 en 1907 ter plekke van een afgebroken vijftiende-eeuwse kerk waarvan de toren gehandhaafd bleef.¹ Voor het interieur van dit eveneens 1600 zitplaatsen tellende gebouw werd de detaillering van de Hippolytuskerk als voorbeeld gebruikt. Ook de afmetingen van de plattegrond, hoogtematen en zelfs de plaatsing van de

17 Interieur van de Sint-Laurentiuskerk in Oud-Gastel waarvoor de bouwplannen van de Sint-Hippolytuskerk zijn gebruikt.

altaren zijn hetzelfde. Ondanks de bonte beschilderingen en een aantal afwijkende onderdelen waant men zich een ogenblik in de Delftse kerk (afb.17).

Voor de in 1904 gebouwde en in 1948 vereenvoudigde torenspits van de Martiuskerk te Medemblik, ontworpen door Th. Slinger, is stellig het ontwerp van Cuypers voor de Hippolytus voor de nooit voltooide toren overgenomen, echter zonder de spitse lantaarn boven de wijzerplaten (afb.16).

Literatuur

- Berens, Hetty [red.], *P.J.H. Cuypers (1827-1921): Het complete werk* (Rotterdam: NAi Uitgevers, 2007).
- Brom, Gerard, *Herleving van de kerkelijke kunst in Nederland* (Leiden: Ars Catholica, 1933).
- Cammen, P.J.A. van der, *Bij het vijftig-jarig bestaan van de St. Hippolytuskerk te Delft 1886-1936* (Delft: [s.n.], 1936).
- Erfte-meijer, Antoon, e.a., *Getooïd als een bruid: De nieuwe Sint-Bavokathedraal te Haarlem* (Haarlem: Gottmer, 1997).
- Gedenboek uitgegeven ter gelegenheid van het 75 jarig bestaan van de St. Laurentiuskerk te Oud-Gastel* (Oud-Gastel: Heemkundekring Het Land van Gastel, 1982).
- Hellenberg Hubar, Bernadette van, *De genade van de steiger: Monumentale kerkelijke schilderkunst in het interbellum* (Zutphen: Wakburg Pers, 2013).
- Hoogewoud, Guido, *P.J.H. Cuypers en Amsterdam: Gebouwen en ontwerpen 1860-1898* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1985).
- Hulkenberg, A.M., *De Bartholomeuskerk - de grote en de kleine kerk - van Voorhout* (Voorhout: St. Bartholomeusparochie, 1983).
- Kalf, Jan, *De katholieke kerken in Nederland: dat is de tegenwoordige staat dier kerken met hunne meubeling en versiering beschreven en afgebeeld*, uitg. onder leiding van P.J.H. Cuypers. (Amsterdam: Van Holkema & Warendorf, 1906-1914).
- Leeuwen, A.J.C. van, *Pierre Cuypers architect (1827-1921)*. Cultuurhistorische Studies (Amersfoort [etc.] : Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten; Zwolle: Waanders, 2007).
- Oliehoek, Aric, 'Van statie naar parochie. De hervorming van de katholieke kerk in Delft na de invoering van de hiërarchie (1853-1863)'. In: Jurjen Vis en Wim Janse (red.), *Staf en Storm: Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum: Verloren 2002), 289-312.
- Oxenaar, Aart, *P.J.H. Cuypers en het gotisch rationalisme: Architectonisch denken, ontwerpen en uitgevoerde gebouwen 1845-1878* (Rotterdam: NAi Uitgevers, 2009).
- Poels, R.W. (red.), *100 jaar Jacobuskerk: 1000 jaar parochieleven in Kethel*, Kethel-Schiedam: Parochie H.H. Jacobus en Martinus, 1990).
- Steenbergen, A.G., *In en om de Sint Janskerk te Wageningen* (Wageningen: R.K. Kerkbestuur Sint Jan, 1972).
- Warffemius, Ab, 'De Sint-Hippolytuskerk 1836-1886 in beeld'. *Delfia Batavorum Veertiende Jaarboek 2004* (Delft: Historische Vereniging Delfia Batavorum, 2005).
- Warffemius, Ab, *400 jaar kerken in 'de Papenboek': De Maria van Jessekerk en haar voorgangers*, (Delft: Sint-Hippolytusparochie; Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 2005).
- Weve, Wim, *Huizen in Delft in de 16de en 17de eeuw*, Delft-Zwolle 2013
- Het werk van Dr. P.J.H. Cuypers 1827-1917, zijne vele vrienden en vereerders bij gelegenheid van zijne 90sten verjaardag aangeboden*. Amsterdam: Van Holkema & Warendorf, 1917.

Noten

*Met veel dank aan Cécile Schulte-van Wersch voor het becommentariëren van de tekst en Paul van Galen voor het bewerken van de foto's.

- 1 Warffemius 2004, hierin zijn (p. 83) ten onrechte de nummers 45, 47 en 49 vermeld.
- 2 Warffemius 2005, 37.
- 3 Stadsarchief Delft, toegang 438, Inventaris van de St. Hippolytusparochie 1795–1976, inventarisnummer 90.
- 4 Oliehoek 2002.
- 5 Voor meerdere ontwerptekeningen: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Bureau Cuypers, *CUCO 765, CUBA 135 en 147, (Nieuwbouw en decoratie van de rooms-katbolieke kerk St. Hippolytus aan de Voorstraat in Delft. 1882–1885).*
- 6 Stadsarchief Delft, 438, inventarisnummer 226.
- 7 Stadsarchief Delft, 438, inventarisnummer 90.
- 8 *Extra Nieuwsbrief Stichting Kerkelijk Erfgoed Delft*, Delft 2016 1–3. Veldhuis ontwierp onder andere het grote raam in het noordertransept van de Eusebiuskerk in Arnhem dat bij de Slag om Arnhem in 1944 verloren is gegaan.
- 9 Stadsarchief Delft, 438, inventarisnummer 92.
- 10 Stadsarchief Delft, 438, inventarisnummer 552–559.
- 11 Hellenberg Hubar 2013, 325.
- 12 Poels 1990, 138.
- 13 RK Parochie Sint Martinus Venlo, *De orgels van de St. Martinuskerk*, website parochie (inmiddels verdwenen, de versie van 14 januari 2015 is te raadplegen met de Waybackmachine <https://web.archive.org/web/20150114110424/www.sintmartinusvenlo.nl/geschiedenisorgel.html>). Voor de Martinuskerk werd in 1630 bij Jan Morell in Arnhem een nieuw orgel besteld. Vanwege de onzekere situatie tijdens de tachtigjarige oorlog kwam het niet in Venlo terecht maar werd het in de Oude Kerk van Delft geplaatst, waar het tot 1856 dienst deed.
- 14 Steenbergen e.a. 1972, 13–15.
- 15 Stadsarchief Delft, 438, inventarisnummer 236.
- 16 Weve 2013, 61, 62, 67–70 en 157.
- 17 Stadsarchief Delft, 438, inventarisnummer 91.
- 18 Stadsarchief Delft, 438, inventarisnummer 231.
- 19 A.J.L.M. Bosman, *1951–1967*. Handgeschreven tekst, aanwezig in Stadsarchief, toegangsnummer 438.
- 20 Eigen waarneming in 2016.
- 21 Stadsarchief Delft, 438, inventarisnummer 191.
- 22 Stadsarchief Delft, 438, inventarisnummer 189.
- 23 Stadsarchief Delft, 438, inventarisnummer 191.
- 24 Stadsarchief Delft, 438, inventarisnummer 676.
- 25 W.H.M. Aalbers e.a., *Advies over de r.k. binnenstadskerken van Delft*, Rotterdam, 3 maart 1970.
- 26 Stadsarchief Delft, 438, inventarisnummer 237.
- 27 Vriendelijke mededeling van Koos Smits, voormalig pastoor van de Sint-Lambertusbasiliek in Hengelo (O).
- 28 Museum Catharijneconvent, *Kerkcollectie, Geldrop, Brigida*, Nummer 7573, 51 en 52.
- 29 Hulkenberg 1983, 157–158.
- 30 Vriendelijke mededeling van de voormalige koster van de Sint-Hippolytuskerk, Jan Massar, in 1973.

Complete Woninginrichting

**Al sinds 1913 het vertrouwde adres
voor uw complete woning- en/of bedrijfstoerfing!**

Lepelaarplantsoen 49 – 51

3145 XC Maassluis

Showroombezoek alleen op afspraak

 010 304 71 54

 info@vanwitteloostuijn.nl

 www.vanwitteloostuijn.nl

Zorgdrager

Dat zit wél goed! www.zorgdrager.com

- zitadvies
- relaxstoelen
- sta-op-stoelen
- occasion sta-op-stoelen
- reparaties

Een goede stoel nodig? Bel 015-2850549
voor een vrijblijvend zitadvies in de
showroom of bij u thuis!

Schieweg 87A (recht t.o. de Makro), 2627 AT Delft
info@zorgdrager.com - www.zorgdrager.com

Sherlock Holmes op Jaffa

Kroniek van een herontdekt historisch graf in Delft

Harmen Talstra

Hoeveel vergeten graven zouden er in de wereld zijn? En dan niet zozeer naamloze massagraven, maar markante oude graven - met naam en toenaam - op een bekende openbare begraafplaats, waarvan niemand zich nog de mensen achter de namen herinnert? Ongetwijfeld zijn het er talloze. Soms kun je, als je erlangs wandelt, wat fantaseren over wie deze mensen waren en of er nog ergens iemand in de wereld zou zijn die hen heeft gekend. Ongetwijfeld komt er her en der soms een naam boven water drijven die zo aan de vergetelheid wordt ontrukkt. Maar de laatste plaats waar je dat zou verwachten is in het belastingformulier dat jaarlijks voor je neus ligt. Toch overkwam dit schrijver dezes in het afgelopen voorjaar.

Toen ik in maart 2017 begon als penningmeester van de Christelijke Gereformeerde Kerk (CGK) Delft, ontdekte ik tot mijn verbazing in onze belastingaanslagen van de gemeente Delft dat onze kerk al lange tijd jaarlijks de onderhoudskosten betaalde voor een grafmonument op begraafplaats Jaffa. Bij nader onderzoek bleek dat dit niet ging om een graf van een oud-predikant, dat onze kerk van 1963 tot 2013 in beheer had gehad, want die grafrechten waren al enkele jaren eerder opgezegd. Maar wiens graf was het dan wel? Niemand binnen de kerk kon me dat vertellen.

Enig spoorzoeken op de begraafplaats en een boeiend gesprek met de beheerder, Martin van Halderen, leidden me uiteindelijk naar het juiste graf, op een van de alleroudste delen van Jaffa: Park C. Het bleek het familiegraf te zijn van de heer Jacobus Schols (1830-1920) en zijn vrouw en twee jongste dochters (de laatste twee staan niet op de grafsteen vermeld, maar wel in het register van Jaffa). Het waren voor mij volstrekt onbekende namen. Op dat moment voelde ik een ware sensatie en ik vroeg mij af: 'Wie waren deze mensen, bijna anderhalve eeuw ouder dan ik? Wat hadden ze precies met onze kerk te maken, en zouden er nog nakomelingen zijn?'

De laatste vraag werd al spoedig bevestigend beantwoord. Diverse genealogische websites lieten zien dat Jacobus Schols in 1870 met zijn gezin vanuit Zoeterwoude naar Hof van Delft verhuisde, en dat er sindsdien altijd Scholsen in Delft zijn blijven wonen. Jacobus sr. werd in 1870 de allereerste directeur van de nieuwe begraafplaats Jaffa; daarmee bleek het herontdekte familiegraf dus ook nog van historische betekenis te zijn voor de stad Delft. Schols was woonachtig in de witte directeurswoning die er nu nog altijd staat, rechts naast de hoofdingang van Jaffa. Hij werd later opgevolgd door zijn zoon en kleinzoon, die ook allebei Jacobus heetten. Ook andere telgen Schols werden actief in de Delftse uitvaartsector, onder meer door het opzetten van diverse grafsteenhouwerijen. Daarvan bestaat er nog één: de firma Schols & 't Hart, opgericht in 1906 en nu nog altijd als familiebedrijf gevestigd in de Laan van Overvest. De huidige generatie grafsteenhouwers wordt gevormd door de gebroeders Robert en Jan Paul 't Hart, achter-achterkleinzonen van de eerste Jacobus Schols. Het is niet ondenkbaar dat de grafsteen op 'ons' graf in 1920 door het eigen bedrijf vervaardigd is. Tijdens een ontmoeting met de gebroeders 't Hart, eind juni jl., wisten ze me nog veel meer boeiende familiegeschiedenissen te vertellen. Dat het graf van hun betovergrootouders nog altijd bestond was hen wel bekend, want er zijn meer graven van de familie Schols op Jaffa. Maar hoe dit familiegraf ooit in het beheer van onze kerk was gekomen, wisten ze niet. Voor de oplossing van dat raadsel moest ik diep in het kerkelijk archief van de CGK-Delft duiken.

Na veel gezoek in ledenlijsten, notulen en kasboeken uit de periode 1920-1960 bleek hoe de vork in de steel zat. De jongste dochter van Jacobus Schols sr., Jannetje Schols (1881-1954), werd in de jaren dertig lid van de CGK-Delft, toen nog gevestigd in de binnenstad op de Nieuwe Langendijk 32. Ze was blijkbaar de enige van haar familie die die (over)stap maakte. Bij haar overlijden op 18 november 1954 was er geen directe familie meer in leven: ze was ongehuwd, en haar oudere broers en zussen waren al veel eerder overleden. Er was kennelijk alleen sprake van verre neven en nichten. Het bleek dat ze haar bezittingen had nagelaten aan de kerk en de diaconie, die vervolgens dan ook zorgdroegen voor haar begrafenis. Dat was een vrij zeldzame situatie, zo lijkt het althans. Jannetje Schols werd begraven in het familiegraf bij haar ouders en haar andere ongehuwde zus Maria Sophia, die al in 1941 was overleden. De kerk zegde tevens toe het graf te zullen onderhouden en kreeg bij die gelegenheid dan ook het familiegraf in beheer. De datum van de 'transfer', 14 december 1954, staat vermeld in het

grafregister van Jaffa. Sindsdien is het graf bijna 63 jaar lang financieel onderhouden door de CGK-Delft, maar omdat er verder geen Scholsen lid waren van onze kerk, is het graf op den duur klaarblijkelijk in de vergetelheid geraakt. Zelfs de huidige nestors van de kerk, die tieners waren toen Jannetje Schols overleed, wisten anno 2017 van niets. En in de financiële jaarcijfers van onze kerk werden de onderhoudskosten voor het graf van Schols blijkbaar jarenlang verward met de onderhoudskosten voor het eerder genoemde graf van een predikant, waarvan het bestaan wel degelijk bekend was. Het is decennialang tot niemand doorgedrongen dat het om twee graven ging...

Na de herontdekking in juni 2017 is het beheer van het familiegraf van Jacobus Schols sr. door de CGK-Delft overgedragen aan de firma Schols & 't Hart, en daarmee is het graf na een omzwerving van meer dan een halve eeuw eindelijk terug 'in de familie'. Een puntgave granieten grafsteen uit 1920, die vermoedelijk door je eigen bedrijf is vervaardigd, is natuurlijk altijd leuk voor het portfolio van een steenhouwersbedrijf. En binnen de CGK-Delft, die in 2013 de Delftse binnenstad heeft verruild voor een nieuw en groter kerkgebouw in het Tanthof (de voormalige bibliotheek DOK), heeft het verhaal van het teruggevonden familiegraf geleid tot een hernieuwde belangstelling voor wat het eigen archief aan onverwachte geschiedverhalen bevat over Delft en over de eigen gemeenschap. Waar het invullen van een belastingformulier al niet toe kan leiden.

Hotel ★★★
de Emauspoort

Gezellig familie hotel met historische binnenplaats

Delft
 CREATING HISTORY

Door de 'Jap' bepaald

Het trieste levenslot van de Delftse onderwijzer Jan van den Akker (aanvulling)

Bas van der Wulp

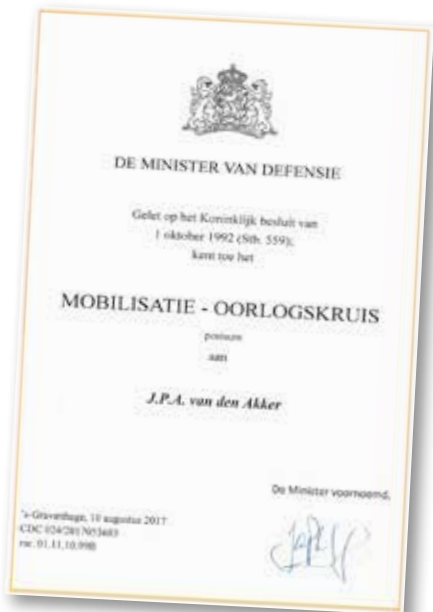
De bijdrage met deze titel in het Jaarboek 2013 (pagina's 129-137) beschrijft de lotgevallen van de Delftenaar Jan van den Akker (geboren 1901), die in 1930 als pasgetrouwde onderwijzer met zijn vrouw naar Indië was vertrokken en daar een gezin had gesticht. Bij de Duitse inval in Nederland in 1940 werd hij benoemd tot reserveluitenant in afwachting van een mobilisatie-oproep. Een jaar later werd hij bevorderd tot eerste luitenant. De inval van de Japanners in Indië werd gevolgd door een korte strijd. Na drie maanden gaf het Nederlands-Indische leger zich over en op 12 maart 1942 werd de eenheid van Jan van den Akker opgepakt. Er volgden maanden van ontberingen en uiteindelijk werd hij in oktober van dat jaar met vele honderden anderen op een schip naar Birma gezet. Jan van den Akker overleed aan boord in november en kreeg een zeemansgraf.

Zijn biografie in het Jaarboek 2013 was verzorgd door zijn kinderen Juul, Ger en Anneke. In augustus 2017 kregen zij bericht van het Ministerie van Defensie dat aan hun vader postuum het Mobilisatie-Oorlogskruis is toegekend, een groot gebaar van erkenning voor het offer dat Jan van den Akker heeft gebracht. Ook voor zijn kinderen is deze onderscheiding belangrijk. Zij hebben immers in dat offer gedeeld, zoals sterk blijkt uit de laatste zin van hun bijdrage: 'Ook voor de nabestaanden was het de 'Jap' die hun verdere leven bepaalde.'

► *Besluit minister Mobilisatie-Oorlogskruis 10 augustus 2017.*

Tweede luitenant Jan van den Akker; 1941.

naaborg

+31(0)612429826
info@naaborg.eu
www.naaborg.eu

AFBOUW BANKSCHROEF COMPRI
BEITEL **BOUWEN** BOORMACHINE
ONDERHOUD DECOUPEERZAAG S
RETAIL DRAADNAGEL FREZEN FU
INTERIEURBOUW **ADVIES** DECOU
RENOVEREN KOEVOET KRUISKOP
RESTAUREREN HAMER SCHAAF R
het bouwteam voor uw bouw wensen
RESTAUREREN SPIJKER STEEKSLI
VERBOUWEN TIMMEREN STOELH
STUCADOREN TEGELEN TROFFEL

Stads-koffyhuis

Al een halve eeuw oud, maar zeker niet van gisteren. Het Stads-Koffyhuis combineert de gezelligheid van toen met de culinaire mogelijkheden en de kwaliteit van nu. In de 'Huiskamer van Delft' maakt u kennis met ambachtelijke streekproducten en winnende creaties op de kaart. Of dat nu de huisgebakken appeltaart is, de geurende pannenkoeken, de rijkelijk belegde hamburgers, koffie en cappuccino, lunch, high-tea of diner!

Stads-Koffyhuis
Oude Delft 133
2611 BE Delft
tel. 015 - 212 46 25
www.stads-koffyhuis.nl

Signalement

Wilma van Giersbergen

Fischer's Auction in Ede bracht bij een schilderijenveiling van werken die lang bij kunsthandel Simonis & Buunk onverkocht bleven, onder meer dit schilderij van Arie Wassenburg onder de hamer. *De Cameretten in Delft, op een zonnige dag*, olieverf op doek of board, 60,5 × 50,3 cm, gesigneerd linksonder. Het werk

was gevat in een schitterende lijst. Dat laatste was geen toeval. Arie Wassenburg (1896-1970) was de zoon van een werkman en begon zijn carrière ook als een ambachtsman. Hij groeide in Delft op, waar hij naar de lagere school ging en zich in 1915 voor de militaire dienstplicht aanmeldde. Toen hij in 1921 trouwde met Pieterella Hendrika Goedhart liet hij als beroep 'lijstenmaker' aantekenen. Aan de Fabritiusstraat had hij zijn bedrijf, vanaf begin jaren dertig aan de Oude Delft 135. De lijstenmakerij zat links van het toenmalige Weeshuis, tegenwoordig het rechterdeel van het Stadskoffyhuus. Wie daar in de serre koffie drinkt, doet dat op de plek waar Arie Wassenburg zijn schilderijen maakte, inlijstte en verkocht.

Arie Wassenburg leerde zichzelf het schildersvak en maakte vooral in de jaren veertig en vijftig veel stadsgezichten van Delft. Bruggen en markten hadden zijn voorkeur. Hij werd een gewaardeerd lid van 'De Kring' en kreeg regelmatig de kans zijn werk te exposeren. In 1948 vroeg Museum Prinsenhof hem een portret van de toen net aangetreden koningin Juliana te maken.

Dit schilderij toont de Cameretten, kijkend in de richting van de Nieuwstraat. Rechts vooraan is de Korenbeurs te zien, te herkennen aan de koeienkop aan de gevel. De koeienkop herinnert aan de eerdere functie van dit pand, namelijk de Vleeshal, die in 1650 op de in stand gehouden kelder van de middeleeuwse Vleeshal werd gebouwd. Toen het complex in 1872 veranderde in de Korenbeurs werden de dierenkoppen aanvankelijk van de gevel gehaald. In 1914 werden zij weer terug geplaatst. Aan de overzijde van de Hippolytusbuurt is op de hoek het pand van Vroom & Dreesmann te zien, hier sinds het eind van de negentiende eeuw gevestigd. De winkel sloot op deze locatie in 1987 de deuren.

De Le Comteprijs 2016

Gertjan van der Harst

Zestien projecten dongen afgelopen jaar mee naar de Le Comteprijs 2016. Ook dit jaar was de gemiddelde kwaliteit van de inzendingen vrij hoog, en kostte het de commissie weinig moeite om vijf nominaties te selecteren. Bij de inzendingen lag de nadruk getalsmatig net als vorig jaar weer op gevelrenovaties, al dan niet gecombineerd met aanpassingen van puin en schilderwerk. Diverse vormen van kunsttoepassingen waren dit jaar goed vertegenwoordigd met vier inzendingen.

De commissie droeg aan het bestuur de volgende vijf nominaties voor.

Nominatie 1

Willem en Greet Koegler, voor het verwijderen van ontsierende reclame op de winkelpui van Choorstraat 51

Het woon- en winkelpand Choorstraat 51 is ergens tussen 1890 en 1900 gebouwd. In 1931 werd er in de winkelruimte een filiaal van De Gruyter ingericht. Het onderste deel van de gevel werd compleet verbouwd en de winkel kreeg een bij de toenmalige huisstijl van de firma passende winkelpui. In de jaren twintig en dertig maakte De Gruyter gebruik van bouwkeramiek om opvallende, mooi gedetailleerde puin te creëren. Zo ook hier.

De pui heeft de vorm van een omkadering uit met keramiek beklede muurdammen en een bovenlijst. In dat kader zijn houten kozijninvullingen geplaatst. Tot op de details is de pui gaaf gebleven. De originele invulling heeft onder andere eikenhouten deuren en glas-in-lood bovenlichten met De Stijl-patronen. Meest bijzonder is het bouwkeramiek. De tegels en blokken hebben prachtige blauwpaars-zwarte tinten. De bovenlijst of 'puibalk' is geaccentueerd door liggende zeskantige tegeltjes. Hierin zijn vergulde geglazuurde profieltegeltjes opgenomen, die samen het opschrift P. DE GRUYTER & ZN vormen. Deze exact uitgevoerde details tonen de toenmalige perfectie van de producten van De Porceleyne Fles. Want vrijwel zeker is dit bouwkeramiek geleverd door het hierin gespecialiseerde Delftse bedrijf.

Dit prachtig stukje werk, apotheose van de pui, ging teloor met de verdwijning van De Gruyter. De winkelruimte kreeg andere invullingen. Hoewel de pui als geheel onaangetaast bleef, was het opschrift tientallen jaren lang verdwenen onder de reclamebak van de huidige interieurzaak. De mooie compositie was verstoord door deze en enkele andere toevoegingen. De eigenaar heeft gelukkig de reclamebak verwijderd, met deze 'verrassing' als resultaat. Zo eenvoudig kan het dus zijn. Verfraaiing hoeft niet altijd toevoeging van iets te zijn, maar kan ook het verwijderen van verstoringen zijn. Daarvan is nauwelijks een betere illustratie denkbaar dan bij deze gave De Gruyterpui.

Nominatie 2

De Stichting DUWO, voor het aanbrengen van een gevelsteen op Koornmarkt 79

Het groepje van drie panden Koornmarkt 77, 79 en 81 is sinds de jaren zestig van de vorige eeuw een groot complex met studentenwoningen. Het meest rechtse pand is het laatgotische huis De Hantboogh met een schitterende, deels natuurstenen bogengevel. Hoewel ook de gevels van de twee andere panden authentiek en eeuwenoud lijken, is dat niet het geval met de middelste gevel; het pand dat vroeger het eigen huisnummer 79 bezat. Toen de SDSH, de voorganger van DUWO, de panden liet verbouwen in 1964-'65 werd het inwendig ingrijpend verbouwd met doorbraken door bouwmuren en de bouw van een betonnen kern voor het trappenhuis. Het casco en de gevel van het middelste pand bleken bouwkundig het slechtst, en werden historisch van minder belang geacht. Het middelste pand werd in feite tussen de beide bouwmuren uit gesloopt. Voor een volledig nieuw casco ontwierp architectenbureau Kooreman en Raue een bij het linkerpand nr. 77 passende quasi laat achttiende- of vroeg negentiende-eeuwse lijstgevel met dito vensterindelingen. Zo ontstond een zich visueel naadloos in de gevelwand voegende groep van drie samenhangende gevels.

De Stichting DUWO liet een nieuwe gevelsteen aanbrengen in de borstwering net boven de puibalk van nr. 79. Dat is de historisch verantwoorde positie van een gevelsteen. Die is immers herkenningsteken van het individuele huis en eventueel

eel - als een reclame-uiting avant la lettre - het bedrijf daarin. De steen is gemaakt naar geheel nieuw ontwerp en vermeldt als huisnaam HET VLIEGEND PAERT. De afbeelding erboven laat geen enkel misverstand bestaan. Dit is niet de oude huisnaam, maar sluit aan op de historische namen: In Den Vergulde Griffioen van het afgebroken huis en Den Vliegende Hert van zijn linkerbuur nr. 77. Deze verfraaiing is klein maar fijn, ze maakt een op zich al mooi gebouw nog iets mooier.

Nominatie 3

Nan Deardorff-McClain, voor het aanbrengen van een mozaïek op de zijgevel van Nieuwelaan 42

Het gebied van Nieuwelaan en Ezelsveldlaan werd eind negentiende eeuw bebouwd als deel van een stadsuitbreiding tussen de net gesloopte stadswal bij de Zuiderstraat en het nieuwe Rijn-Schiekanaal. Hier werden onder andere tussen 1895 en 1911 twee gebouwen voor de (toen nog) Technische Hogeschool (TH) gerealiseerd. Naast het grootste daarvan, het Gebouw voor Werktuig- en Scheepsbouwkunde - nu wooncomplex Museumhof - werd aan de Nieuwelaan in 1911 een rij woningen van drie verdiepingen gebouwd. Deze rij werd 'professorenwoningen' genoemd, omdat er al direct onderwijspersoneel van de TH ging wonen. De rij bleef net gespaard bij de grote sloop- en saneringsactiviteiten na 1960. De noordelijke oprit van de Sint Sebastiaansbrug scheerde rakelings langs

het laatste huis ervan. In 2007 werd als onderdeel van de nieuwe bebouwing van het Zuidpoortgebied langs de oprit een zes bouwlagen hoog woonblok gebouwd. De kop daarvan werd opgetild over de professorenwoningen. Om een toegang tot de nieuwe garage te maken moest een huis daarvan worden afgebroken. De vrijgekomen tussenmuur werd als kopgevel voorzien van vensters en bepleisterd. Het witte muurvlak en de wat onbestemde situatie bij en boven de garage waren uitnodigend voor spuiters. De graffiti deed al snel afbreuk aan het beeld van de keer op keer bij grote veranderingen gespaarde professorenwoningen. Nan Deardorff-McClain ontwierp een kunstwerk bestaande uit op de gevel aan te brengen mozaïektegels. Het mozaïek heeft in de onderste zones felle kleuren, in het bovenste gedeelte een golvend achtergrondpatroon. De bij een eerdere gelegenheid gemaakte 'Kandinskytegels' zijn erin opgenomen. De tegels zijn gemaakt met hulp van Delftenaren en leerlingen van de Oostpoortschool. Het kunstwerk trekt de aandacht van de voorbijganger door zijn vrolijke kleuren en vormen, verlevendigt deze belangrijke entree naar het centrumgebied, en maakt een voorheen smoezelige zijgevel absoluut meer aantrekkelijk.

Nominatie 4

J.G.J. de Wit, voor de restauratie van villa Buitenrust, Rotterdamseweg 13

De Rotterdamseweg is de oude landroute naar Rotterdam en had al sinds de late middeleeuwen een voorstadachtige bebouwing vlakbij de stad. Tussen de weg en de Schie waren hoofdzakelijk aan het water gerelateerde bedrijven gelegen.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw voegde zich aan de andere kant van de weg daarbij een vroege vorm van buiten wonen. Hier konden in de weilanden nog redelijk grote kavels worden aangekocht voor grotere huistypen met ruime tuinen. Zo ontstond de bebouwing van enkele villa's afgewisseld door rijen herenhuizen aan de oostkant van de Rotterdamseweg.

Een van de eerste villa's was de villa Buitenrust, die circa 1870 zal zijn gebouwd. De villa is ontworpen in eclectische stijl met een gepleisterde gevel, opengewerkte decoratieve houten dakranden, en in het hogere deel links geprofileerde waterlijsten boven de woonkamervensters. Die mooie details verdwenen stuk voor stuk bij latere verbouwingen of, in het geval van de dakranden, door verwaarlozing. De twee vensters links werden ergens rond 1960 vervangen door een totaal niet bij de architectuur passende brede winkelpui.

In 2006 werd de villa bedreigd door sloop: de vorige eigenaar wilde het ruime perceel ontwikkelen en verdichten met woningbouw. Villa Buitenrust werd, om dit te voorkomen, aangewezen als gemeentelijk monument. De huidige eigenaar had gelukkig andere intenties, gericht op renovatie en restauratie van de villa, met waar mogelijk herstel van oorspronkelijke details. Harald Schout van Architectenbureau Zeeuwse Jongens heeft hiervoor het ontwerp gemaakt. De verdwenen details zijn niet exact gereconstrueerd, maar in meer abstracte vormen teruggebracht: de dakranden en de borstwering op de erker rechts. Omdat de exacte profilering niet meer was te achterhalen, is afgezien van de waterlijsten boven de woonkamervensters. Maar met het terugbrengen van de twee kleinere woonkamervensters zelf is het linkerdeel weer in samenhang met het rechter gebracht. Kortom, een geslaagd herstel van een historisch gevelbeeld.

Villa Buitenrust in 1925.

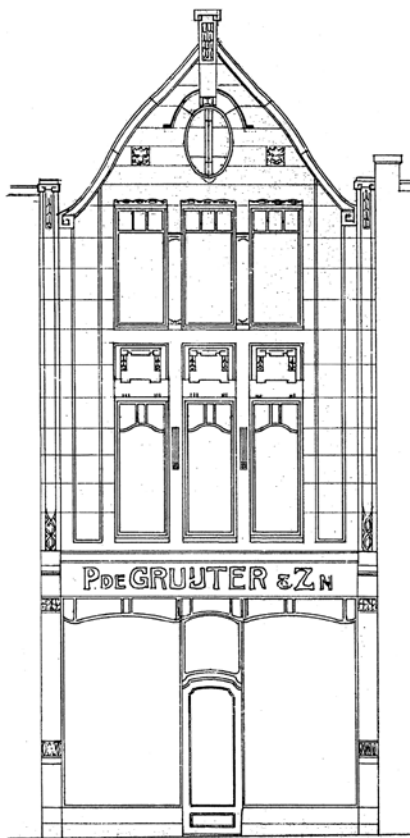
Nominatie 5

Rob van der Leeuw, voor reconstructie van de winkelpui van de vroegere De Gruyterwinkel Oude Langendijk 2

Oude Langendijk 2 is de bekende vroegere winkel van de firma De Gruyter. In 1911 werd het bestaande pand voor dit winkelbedrijf verbouwd en kreeg het een compleet nieuwe gevel naar ontwerp van de huisarchitect van De Gruyter, J.G. Welsing. De gevel is voor Delft en misschien wel voor Nederland bijzonder vanwege de overduidelijk Duits, respectievelijk Weens geïnspireerde Jugendstilvormen. De winkelpui kreeg een standaardindeling met middentoeegang, die Welsing rond 1910 bij veel andere De Gruyterpanden elders toepaste. Eind jaren dertig werd deze pui door een moderner exemplaar vervangen, en die laatste uiteindelijk door een kunststof pui in de jaren negentig. Deze was beslist een grove aantasting van de gevel.

Recent werd het pand aangekocht door Rob van der Leeuw, onder andere voor uitbreiding van zijn zaak in het aangrenzende hoekpand. Zijn wens: de historische De Gruyterpui te reconstrueren. Architect Wilfried van Winden heeft hiervoor het ontwerp gemaakt. Omdat de oorspronkelijke omkadering niet meer was te herstellen, is een nieuw kader aangebracht. De pui zelf is ook geen exacte reconstructie. Ze wijkt van het origineel af door de verdiepte en bredere toegang met twee deuren. Het glas van de aansluitende vensters is rond gezet, zoals dat bij veel winkelpuizen uit het begin van de twintigste eeuw gebruikelijk was. De detailvormen van het bovenlicht zijn niet ontleend aan de Delftse pui, maar aan enkele nog originele De Gruyterpuizen in Den Haag. Dat geldt ook voor het opvallende, ronde timpaan boven de deuren.

De nieuwe winkelpui herstelt het beeld van deze zeer bijzondere, unieke gevel. Oorspronkelijke compositieprincipes waren uitgangspunt en daarbij zijn passende juiste detailvormen toegepast. Even belangrijk als voor de gevel op zichzelf is dat deze

Bouwtekening uit 1911.

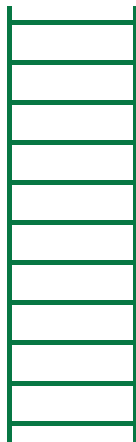

pui het sluitstuk vormt van verbeteringen van vier aansluitende winkelpanden op de hoek Oude Langendijk/Koornmarkt. In 2010 werden de pui van Oude Langendijk 3 en 4 gereconstrueerd. Zo is een aaneengesloten serie historisch passende winkelpuien gerealiseerd, een van de grootste verbeteringen voor het stadbeeld in de afgelopen vijftien jaren.

Prijsuitreiking

De Le Comteprijs 2016 werd op de jaarvergadering uitgereikt aan Rob van der Leeuw, voor de gereconstrueerde pui van Oude Langendijk 2. Hij mocht het volgens een nieuw ontwerp uitgevoerde bord ontvangen. Daarna kregen de overige vier genomineerden de oorkonde. En het echtpaar Koegler kon alsnog met een prijs naar huis. De door de krant Delft op Zondag georganiseerde publieksprijs ging namelijk naar de 'opschoonactie' van hun winkelpui.

Fa.H. du Clou en zonen

SCHILDERSBEDRIJF

- ✓ Kwaliteit
- ✓ Vakmanschap
- ✓ Vertrouwen

DIRKLANGENSTRAAT 59 DELFT
TELEFOON 015 21 21 352

WWW.SCHILDERSBEDRIJFDUCLOU.NL

sinds
1969

de
Wijnstok
delft

slijterij en wijnhandel

Slijterij en Wijnhandel "De Wijnstok"
Fred. Hendrikstraat 34a
2628 TC Delft
015-2568567
www.de-wijnstok.nl

Archeologische kroniek over 2017

Archeologie Delft

Archeologische begeleidingen Asvest

Jorrit van Horssen

Bij het graafwerk voor de bouw van twee nieuwe woningen aan de Asvest konden kleine onderzoeken worden gedaan. De huidige straat ligt door een groot-schalige herinrichting van het gebied in de jaren zestig van de twintigste eeuw op de plaats van de oorspronkelijke huizen. De onderzochte percelen lagen toen op het binnenterrein tussen de Asvest en het Achterom. Evengoed blijkt dit binnenterrein in de zeventiende en achttiende eeuw grotendeels bebouwd te zijn geweest. Op het perceel Asvest 20 werden de muren van ten minste twee generaties gebouwen gevonden. Een waterkelder was in de achttiende eeuw gebruikt als afvalput. Duidelijk is dat het om het huishoudelijk afval van een hele familie gaat, met de pijpen van de vader, de naaispullen van de moeder, drankglazen, theekopjes, borden, het speelgoed en zelfs vier melkkiezen van de kinderen. Verder onderzoek naar deze vondsten kan een leuke indruk geven van het leven van een Delftse familie in de achttiende eeuw.

Twee Delfts blauwe bordjes uit de afvalput op perceel Asvest 20.

Het perceel Asvest 28A was in de zeventiende en achttiende eeuw in gebruik bij plateelbakkerij De Romeyn. Bij het onderzoek werden verschillende muren en vloeren gevonden van de bedrijfsgebouwen. Enkele afvalkuilen bevatten half-producten (biscuit), misbaksels en hulpstukken van de productie van Delfts-blauwe en Delfts witte schotels.

Nieuw Delft Veld 1

Bas Penning

Aan de noordkant van het nieuwe Delftse stadskantoor ligt een braakliggend terrein, waar op korte termijn het nieuwbouwproject House of Delft zal worden gestart. Dit terrein is onderzocht met proefsleuven om inzicht te krijgen over de in de bodem aanwezige archeologie. De verwachtingen voor dit perceel waren hoog, omdat het onderzoek aansluit bij de onderzoeken die gedaan zijn bij de aanleg van de spoortunnel en het stadskantoor. Tegelijk met dit onderzoek werd er ook onderzoek gedaan in de aangrenzende Coenderstraat.

De hoge verwachtingen werden al snel waargemaakt, aangezien er archeologische resten uit drie verschillende perioden zijn aangetroffen. De oudste sporen dateren uit de vijftiende en zestiende eeuw en bestaan uit de resten van stenen funderingen en houten palen van huizen. De inhoud van aangetroffen kuilen

Resten van de funderingen en vloeren uit de achttiende en negentiende eeuw.

Het eerste spoor en de draaiplaat.

wijst erop dat er op de erven ambachtelijke of industriële werkzaamheden hebben plaatsgevonden.

Op een hoger niveau lagen iets jongere resten. Het zijn de funderingen en vloeren van huizen die in de achttiende en negentiende eeuw aan het pleintje tegenover het bolwerk stonden. Door diverse verstorings is alleen de achterkant van deze panden bewaard gebleven. De voorkant en tuinen zijn niet meer intact.

De resten uit de jongste periode zijn van het eerste spoor dat door Delft gelopen heeft. Voordat het 'oude' station gebouwd werd, heeft er een station gestaan op de grens van het bolwerk en de Houttuinen. Van dit station zelf zijn tijdens het proefsleuvenonderzoek geen resten aangetroffen, maar wel de resten van perons en een draaiplaat. Deze draaiplaat diende om de locomotieven en wagons op een zijspoor te zetten om ze te kunnen voorzien van kolen, water of goederen. Naar verwachting zal het terrein in de loop van 2018 volledig worden opgegraven. Het complete rapport van het proefsleuvenonderzoek is te downloaden via www.archeologie-delft.nl.

Riool Coenderstraat

Bas Penning

In de Coenderstraat is het bestaande riool vervangen door een hemelwaterriool en een vuilwaterriool. Tegelijk met deze vernieuwing is de omgeving heringericht. De rioolsleuf grenst aan de onderzoeken die zijn uitgevoerd bij het stads-kantoor en de daarachter liggende spoortunnel. Tijdens de aanleg van het riool is op de aangrenzende bouwlocatie 'House of Delft' een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd.

De (beer)putten lagen dicht bij elkaar.

In het tracé van het riool is over een lengte van circa 150 meter archeologisch onderzoek gedaan. Hierbij zijn op twee verschillende niveaus archeologische resten aangetroffen.

De oudste resten bevatten onder andere aardewerk uit de vijftiende en zestiende eeuw. De sporen zijn aangetroffen in het tweede vlak en bestaan uit onder andere (mest)kuilen, greppels en beerputten. Mogelijk zijn er ook leerlooiers actief geweest. De hoge concentratie van putten in met name het middendeel van de rioolsleuf zijn hier een aanwijzing voor. Het zijn dan geen beerputten, maar leer-

De aangetroffen resten van de straat met woningen.

looiersputten waar beer in werd gebruikt. Hier zal nog nader onderzoek naar plaatsvinden. Bij het onderzoek bij het stadskantoor zijn ook aanwijzingen gevonden voor leerproductie en/of bewerking.

De jongste sporen dateren uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. Het betreft resten van woonhuizen, een straat, water- en beerputten en plateelbakkersafval. Een groot deel van de aangetroffen sporen sluit aan bij de resten die zijn gevonden bij de opgraving van het stadskantoor.

Voor de bodem van een van de aangetroffen waterputten was een bijzondere ton gebruikt. Deze ton uit 1850 heeft op de bodem een brandmerk waaruit blijkt dat die uit New York komt en 'pearl ash' of kaliumcarbonaat (K_2CO_3) bevatte. Dit werd gebruikt bij de productie van glas, maar ook als rijsmiddel voor deeg. Het brandmerk is uitgegeven door de keurmeesters Cassidy en Palmer om aan te geven dat het een eerste klas product was.

Het brandmerk op de ton met pearl ash.

Nieuw Delft – Veld 8 Nijverheidsstraat

Jean Paul Bakx

In oktober 2017 heeft langs de Nijverheidsstraat ten behoeve van de gebiedsontwikkeling Spoorzone Delft een kleine opgraving plaatsgevonden. Uit vooronderzoek was gebleken dat hier sprake was van een intacte stenen fundering van een gebouwtje met een waterput. Tijdens de opgraving is de fundering van dit gebouw en het direct omliggende gebied volledig vrij gelegd en onderzocht. De fundering hoort bij een rechthoekig vertrek uit het einde van de zeventiende en/of het begin van de achttiende eeuw, waarvan het opgaand muurwerk tot op het toenmalige maaiveld is afgebroken. Het betreft een klein vertrek van 2,5 m bij 1 m, waarvan tot bijna een meter onder het maaiveld de funderingen bewaard waren. Opmerkelijk is dat voor de lange noordzijde gebruik is gemaakt van een vakkundig uitgevoerde spaarboogconstructie. Onder de hoeken en zijden van de fundering zijn houten funderingsplanken en -balken aangetroffen. De zuidelijke zijde loopt in oostelijke richting verder door en meet in totaal 5,5 m. In de oostelijke hoek was een stenen, bijna vierkante bak vervaardigd, die dienst deed als latrine. Een deel van de noordwesthoek van de latrine is weggebroken om ruimte te maken voor de stenen mantel van een waterput. Onder de stenen mantel van de waterput bevond zich aan de basis nog een houten ton. De ton had zich gevuld met zand, waardoor de put in onbruik is geraakt. Bovenop het zandpakket werden meerdere voorwerpen gevonden die bij het in onbruik raken van de

Overzichtsfoto van de gevonden funderingen langs de beschoeiingen van de erachter gelegen sloot; met rechts het vertrek met spaarboogconstructie en links de latrine en waterput. Foto ten tijde van de open dag op 14 oktober 2017.

De stenen mantel van de waterput waaronder nog een houten ton is aangetroffen (niet zichtbaar).

put erin zijn gegooid. Deze vondsten geven een duidelijke einddatering van het gebruik van de put in de eerste helft van de achttiende eeuw. Achter het gebouw zijn langs de sloot nog enkele dikke houten palen teruggevonden. Mogelijk zijn die nog met de houten constructie in verband te brengen.

Het gebouwtje bevindt zich langs de zuidzijde in een sloot die ter hoogte van de westhoek een haakse bocht maakt naar het noorden. Daarmee ligt het gebouwtje in de oksel van de sloot en stond de lange zijde letterlijk in het water. Zowel ten westen als ten oosten van het gebouw is de sloot beschoeid met tussen houten palen geplaatste planken. De sloot was ook de plek waarin de latrine werd geleegd. Hiervoor stond het stortgat rechtstreeks met de sloot in verbinding. Het gat was afgesloten met een door palen gefixeerde plank.

Dat op deze plek in de achttiende eeuw een gebouw heeft gestaan weten we ook uit historisch kaartmateriaal. Op de kaart van Kruikius uit 1712 staat hier langs de noordelijke bermsloot van de Crommelinlaan een gebouw afgebeeld dat op latere kaarten is verdwenen. Het gebouw maakt onderdeel uit van een ommuurd blok waarbinnen boomgaarden en tuinen staan afgebeeld. Langs de lange zijden staan enkele gebouwtjes afgebeeld die we wellicht als tuinhuisen moeten interpreteren. Vanwege de aanwezigheid van de latrine en de waterput lijkt sprake van permanente bewoning hoewel de omvang van het gebouwtje eerder duidt op tijdelijk gebruik. Mogelijk deed het dienst voor seizoensgebonden tuinbouwactiviteiten, waarbij groenten en fruit werden geoogst, en men voor enkele dagen buiten de stad verbleef. Dat hier kersen, pruimen en andere vruchten voorradig waren is wel gebleken uit de grote hoeveelheden pitten die zijn aangetroffen in de latrine.

Nieuwe straatnamen in Delft 2017

Peter van der Krogt

In 2017 zijn er relatief veel nieuwe namen van straten en bruggen vastgesteld en is er het een en ander veranderd in het verloop van straten. De steeds verder gaande ontwikkeling van Nieuw Delft zorgde voor een aantal nieuwe namen van straten en bruggen, en veranderingen in het bereik van oude namen. Daarnaast zijn er op verschillende plaatsen nieuwe namen gegeven aan kleinere nieuwbouwprojecten of uitbreidingen van bestaande projecten. In een (continue) inventarisatie bleek ook dat enkele fietspaden nog geen naam hadden, en dat er een aantal namen moesten worden ingetrokken omdat de straten niet meer bestonden.

In twee gevallen is een gecompliceerd lijkende vernoeming nodig geweest om overlast te voorkomen voor bewoners van de Engelsestraat en de Röntgenweg door het wijzigen van straatnamen of huisnummers. Zie hieronder bij Deltaweg en Neptunusweg.

De Commissie Straatnaamgeving was in 2017 als volgt samengesteld: voorzitter: mw. J.M. van Bijsterveldt-Vliegenthart; leden: René Dings, Peter van der Krogt, Gerrit Verhoeven en Bas van der Wulp; secretaris: Marijke Rebel.

Website De Straten van Delft: <http://www.stratenvandelft.nl/>

App Straatnamen van Delft: <https://www.straatnamenvandelft.nl/>

De Bellinilaan was er in augustus 2017 nog niet, maar op het reclamebord is te zien hoe de straat er uit komt te zien.

Bellinilaan

Besl. 18 juli 2017

Vincenzo Bellini (Catania 1801 - Puteaux 1835) was een Italiaans componist, die vooral bekend werd door zijn opera's.

Bentvelsenpad

Besl. 26 september 2017

Fietspad bij de Laan van Bentvelsen.

Cruquiusstraat

Besl. 6 juni 2017

Nicolaas Kruik (West-Vlieland 1678 - Spaarndam 1754), beter bekend als Nicolaus Cruquius. Opgegroeid in Delft, begon hij zijn carrière als landmeter van het Hoogheemraadschap van Delfland en publiceerde in 1712 onder de naam Kruikius een gedetailleerde kaart van dat Hoogheemraadschap. Later werd hij waterbouwkundig plannenmaker, sterrenkundige en een van de grondleggers van de meteorologie.

Deltaweg (en aanpassing Engelsestraat en Groene Haven)

Besl. 5 december 2017

Naamswijziging van het deel van de Engelsestraat ten zuiden van de Abtswoudseweg. De Engelsestraat was oorspronkelijk een korte doodlopende weg vanaf de Hooikade/Prinses Irenetunnel naar de spoorlijn. Bij de ontwikkeling van de wijk Delftzicht, waarbij de Hooikade/Zuideinde voor doorgaand verkeer is afgesloten, werd de Engelsestraat langs de spoorlijn verlengd tot aan de Schieweg bij Leeuwenstein. Aan het gedeelte tussen de Prinses Irenetunnel en de Abtswoudseweg is een groot aantal woningen gebouwd. De verdere ontwikkeling van het gebied zorgde ervoor dat in 2017 het bereik van de Engelsestraat twee maal aangepast moest worden. Eerst is aan de noordkant, tussen de Crommelinlaan en de Ireneboulevard, nieuwbouw gepland waarvoor geen huisnummers beschikbaar waren. Daarom is op 6 juni dat deel van de Engelsestraat bij De Groene Haven getrokken. Vervolgens gaat de Nieuwe Gracht ter hoogte van de Abtswoudseweg een bocht maken en het doorgaande verkeer gaat dan via de Engelsestraat naar de Schieweg. Het gevolg is dan dat de delen van de Engelsestraat ten noorden en ten zuiden van de Abtswoudseweg totaal verschillend zijn en er visueel niet als dezelfde straat uit zullen zien. Om die reden is het zuidelijke stuk van de Engelsestraat - waar slechts één adres aan gevestigd was - op 5 december Deltaweg genoemd. Eerst werd gedacht deze straat Maasweg te noemen wegens de nabijgelegen Schieweg en Rijnweg, maar omdat er al een Van der Maasweg is, is voor Deltaweg gekozen, naar de delta van de Rijn en de Maas.

Groenepad

Besl. 26 september 2017

Fietspad tussen de Groene Zoom en de Laan van Groenewegen. Het 'groen' in deze beide namen leidde tot de naam Groenepad.

Jan Schoutensingel

Besl. 5 december 2017

Jan Schouten (Gouwsluis bij Alphen aan den Rijn 1852 - Delft 1937) was een Delfts ingenieur en glazenier. Hij had vanaf 1891 een eigen glasatelier aan de Schoolstraat in Delft. Hij is tevens oprichter van het Atelier van Gebrand Glas 't Prinsenhof, dat gebrandschilderde ramen ontwierp en/of uitvoerde voor onder andere het Vredespaleis, het Rijksmuseum, de Inktpot in Utrecht en de Nieuwe Kerk in Delft. In 1900 werd zijn werk op de wereldtentoonstelling in Parijs bekrond met een gouden medaille.

Kristalpad

Besl. 5 december 2017

Naamswijziging van een deel van het Kassenpad.

Lambert van Meertenkade

Besl. 5 december 2017

Lambert van Meerten (Delft 1842 - Delft 1904) was industrieel en verzamelaar van kunst en antiek. Hij had een distilleerderij en gistfabriek aan de Buitenwatersloot. In 1892 liet hij het huis Oud Holland bouwen aan de Oude Delft, naar een ontwerp van Adolf le Comte en Jan Schouten. Het huis was een studieplaats voor in kunst geïnteresseerde studenten van de Polytechnische School. Na zijn dood werd het een museum.

Loomansplaats

Besl. 7 februari 2017

Johannes Bernardus Antonius Loomans (Delft 1897 - Delft 1957) was een architect en aannemer te Delft. Tussen 1919 en 1953 heeft hij diverse woonhuizen en winkels in Delft gebouwd of verbouwd, o.a. zijn eigen huis, Oude Delft 245.

Melariumpad

Besl. 6 juni 2017

De naam is gegeven op verzoek van de afdeling Delfland van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging en de Imkervereniging Delft, die aan dit pad hun 'Melariumgebouw' heeft. Melarium is ontleend aan het Latijnse woord voor honing: 'mel'. Het gebouw in de vorm van een bijenkast is een plaats van samenkomst voor imkers, wetenschappers en bezoekers.

Moermanpad

Besl. 26 september 2017

Fietspad in het verlengde van de Moermantuinen.

Neptunusweg

Besl. 5 december 2017

Naamswijziging van de Röntgenweg, waarbij de naam Röntgenweg verplaatst is. Aan de Röntgenweg was in 2014 het complex X-Ray gebouwd met 521 studen-

tenwoningen. Dat complex was gelegen aan de doodlopende weg die alleen met een brug vanaf de Röntgenweg bereikbaar was. Vandaar dat de woningen in X-Ray aan de Röntgenweg genummerd waren. Nu wordt de weg door dat complex verlengd en krijgt het ook een uitgang aan de Mercuriusweg. Daardoor zou de onwenselijke situatie ontstaan dat twee haaks op elkaar staande straten beide Röntgenweg zouden heten. De oplossing voor deze situatie werd gevonden door de oude Röntgenweg, waaraan behalve X-Ray geen adressen meer waren, de naam Neptunusweg te geven (aansluitend bij de andere straten in deze wijk die naar antieke goden genoemd zijn). De weg door het complex X-Ray heeft de naam Röntgenweg gekregen. Deze wat gecompliceerd lijkende vernoeming resulteerde erin dat er geen enkel adres gewijzigd hoefde te worden.

Nijverheidspad

Besl. 5 december 2017

Naamswijziging van een deel van de Nijverheidsstraat.

Van Steenwijckplaats

Besl. 5 december 2017

Evert Harmensz van Steenwijck (Steenwijk, circa 1597 - Delft 1654) was een tijdgenoot van Van Leeuwenhoek. Hij was een Delfts brillenmaker en lenzenlijper, die ook verrekijkers maakte. Hij was tussen 1600 en 1650 de enige brillenmaker in Delft. Hij leverde waarschijnlijk de telescoop waarmee de Oostfriese geleerde Johann Fabricius in 1611 zonnevlekken ontdekte.

Melariumpad en het Melarium.

Wissingstraat

Besl. 7 februari 2017

Willem Wissing (Rijswijk 1920 – Rotterdam 2008), architect, studeerde aan de TH Delft en was medewerker van Willem van Tijen, die hij assisteerde in het ontwerp van de Bomenwijk in Delft. Tevens was hij medeontwerper van Voorhof-Oost. Vanaf 1955 had hij een architectuur- en stedenbouwbureau in Barendrecht.

Van der Wijckpoort

Besl. 6 juni 2017

Johan van der Wyck (Schloß Neuhaus bij Osnabrück 1623 – Noordwijk 1679) was een militair ingenieur, die telescopen en microscopen maakte. Hij was tot 1657 verbonden aan het vuurwapenarsenaal in de kapel naast het Meisjeshuis. Hij leverde lenzen aan Christiaan Huygens, maakte een camera obscura en ontwikkelde een 'perspectiefkast'.

Brugnamen

Delft heeft in 2017 een nieuwe gracht langs de Spoorsingel en een aantal nieuwe bruggen gekregen, die op 23 mei 2017 van een naam voorzien zijn. De gracht langs de Spoorsingel is Westsingelgracht genoemd, dezelfde naam kreeg ook de gracht langs de Westvest. De nieuwe bruggen over de Westsingelgracht heten van noord naar zuid Dirklangenbrug (bij de Dirklangenstraat), Bruggetje van Overvest (bij de Laan van Overvest), Schoolpoortbrug (genoemd naar de poort die ongeveer op deze plaats stond), Singelbrug (bij de Singelstraat), Grotiusbrug (bij de Hugo de Grootstraat) en Spoorhavenbrug (net als de nabijgelegen Havenstraat genoemd naar de voormalige Spoorhaven).

Op 5 december heeft een aantal nieuw aan te leggen bruggen in het zuidelijke deel van Nieuw Delft een naam gekregen: Van Meertenbrug, Nijverheidsbrug, Schoutenbrug en Mercuriusbrug. Deze bruggen zijn genoemd naar de aanliggende straten.

Overige wijzigingen

Het bereik van verschillende straten is gewijzigd. Dit betreft soms hele kleine aanpassingen om het verloop logischer te maken en een aantal keren was wijziging nodig door de herinrichting van het gebied Nieuw Delft:

7 februari 2017: Palmyraplaats en Persepolishof.

6 juni 2017: Engelsestraat ingekort en De Groene Haven uitgebreid.

18 juli 2017: Chopinlaan (gewijzigd verloop) en verlenging Brittenpad (deze laatste wijziging is op 26 september weer ingetrokken).

26 september 2017: Gewijzigd verloop van Ambachtsstraat, Fabrieksstraat, Mercuriusweg, Nieuwe Gracht, Van Leeuwenhoekpark, Lorentzweg en Stevinweg.

5 december 2017: Gewijzigd verloop van Röntgenweg (zie hierboven bij Neptunusweg), Mercuriusweg en Engelsestraat (zie Deltaweg), Stationsplein, Coenderstraat.

Ook zijn enkele namen ingetrokken omdat de straten niet meer bestaan, op 26 september waren dit de Abtswoudsetunnel, de Nijverheidsdwarsstraat, en op

5 december het Mercuriuspad (dat pad was pas op 26 september zo genoemd, maar bij later inzien bleek het beter het pad als een verlenging van de Mercuriusweg te beschouwen). Verder is op 5 december de naam Kasteelwerf ingetrokken.

De spoorlijn was de grens tussen de wijken 11 Binnenstad en 13 Hof van Delft (ten noorden van de Prinses Irenetunnel) en tussen 27 Schieweg en 24 Voorhof (ten zuiden van die tunnel). De nieuwe Willem van Oranjetunnel was niet te handhaven als wijkgrens en daarom is als nieuwe wijkgrens vastgesteld de Spoorsingel, Coenderstraat en Nieuwe Gracht, en in plaats van de Prinses Irene-tunnel is de nieuwe grens tussen wijken 11 en 27 de Ireneboulevard. Bovendien zijn enkele buurtgrenzen en -namen iets gewijzigd (besluit 9 mei 2017).

Het gemeentebestuur van Delft in 2017

Burgemeester: mw. J.M. van Bijsterveldt-Vliegenthart

Gemeentesecretaris: Hans Krul

Wethouders:

Aletta Hekker (D66)

Ferrie Förster (STIP)

Stephan M. Brandligt (GroenLinks)

Raimond M. de Prez (PvdA)

Lennart Harpe (VVD)

Raadsleden:

D66 (8 zetels)

Christine I. Bel* (2010)

Huub Halsema (2010, tot februari 2017)

Martina Huijsmans (2014)

André Jongeling (2016)

Pieter Oskam (2014)

Boris van Overbeeke (2016)

Harjo Schuurman (vanaf februari 2017)

Pieter Stienstra (2014)

Peter de Vreede (2014)

STIP (4 zetels)

Falco Bentvelsen (2015, tot november 2017)

Elwin van Beurden (2015, tot november 2017)

Michelle Corten* (2016)

Matthias Floor (2016)

Twan de Nijs (vanaf december 2017)

Sybren van der Velde (vanaf december 2017)

Groen Links (4 zetels)

Ingrid Lips (2014)

Fleur Norbruis (2006)

Sinan Özkaya (2012)

Frank van Vliet* (2014)

PvdA (4 zetels)

Bert Brehm (2014)

Ernst Damen (2006, tot juni 2017)

Nick den Hollander (vanaf juni 2017)

Abdel Maanaoui (2010)

Willy Tiekstra* (2016)

Onafhankelijk Delft (3 zetels)

Martin Stoeltinga* (2002)

Jolanda Gaal

Jan Peter de Wit (1998)

SP (3 zetels)

Wim Hamelink (2016)

Lieke van Rossum* (2006)

Tom Zonneveld (2014)

VVD (3 zetels)

Linda Böcker (2011)

Dimitri van Rijn (2016)

Bart Smals* (2014)

CDA (3 zetels)

David van Dis (2012, tot november 2017)

Ineke van Geenen (2010)

Gerrit Jan Valk (vanaf december 2017)

Rob van Woudenberg* (2015)

Stadsbelangen (2 zetels)

Aad Meuleman* (1998)

Bram Stoop (2014)

ChristenUnie (2 zetels)

Joëlle Gooijer-Medema* (2010)

Jabco Vreugdenhil (2014)

Fractie Van Koppen (1 zetel)

Jos van Koppen* (2010)

* = fractievoorzitter

het jaartal geeft aan wanneer men raadslid geworden is
actuele informatie: <http://ris.delft.nl/>.

De Delftse bevolking

Op 31 december 2017 telde Delft 102.260 inwoners, 54.451 mannen en 47.809 vrouwen.

Bron: Gemeente Delft, ID-Advies/O&S. - <https://delft.buurtmonitor.nl/>

Over de auteurs

Drs. J.P.L. Bakx (Breda 1976) studeerde archeologie aan het Amsterdams Archeologisch Centrum, onderdeel van de Universiteit van Amsterdam. Sinds 2006 is hij werkzaam bij Archeologie Delft als archeoloog, waar hij uitvoering en onderzoek coördineert.

Drs. P. Ekamper (Beerta 1964) studeerde demografie en economie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij is werkzaam bij het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) in Den Haag. Hij publiceerde diverse historisch-demografische artikelen en bijdragen op het gebied van onder andere (zuigelingen) sterfte, waaronder over de cholera-epidemie van 1866 in Delft.

Dr. W.M.J.I. van Giersbergen (Schijndel 1952) was tot september voorzitter van de redactiecommissie van het jaarboek *Delfia Batavorum*. Ze is kunsthistoricus en sinds 2000 verbonden aan het Stadsarchief Rotterdam, eerst als hoofd topografisch-historische atlas en senior medewerker onderzoek, vanaf 2013 als secretaris van de Commissie van advies inzake straatnamen. Belangrijkste publicaties zijn die over het kunst- en kunstnijverheidsonderwijs in de negentiende en twintigste eeuw. Momenteel werkt ze aan een publicatie over de Rotterdamse kunstenaarsfamilie Hauck-Bakker-Van de Laar (1720-1920).

Ir. G. van der Harst (Den Haag 1962) is als bouwhistoricus werkzaam bij de afdeling Monumentenzorg van de gemeente Delft. Hij publiceert regelmatig in het cultuurhistorisch magazine *Delf*, en is een van de auteurs van de in 2009 verschenen *Architectuurgids Delft*.

Dr. Th.C.J. van der Heijden (Rijswijk 1945) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de Leidse universiteit. Hij promoveerde te Nijmegen op een proefschrift over de Hollandse rederijerskamers (samen met F.C. van Boheemen). Daarnaast schreef hij een aantal boeken en artikelen over (zeventiende-eeuwse) literair-historische onderwerpen en werkte mee aan *Schrijvers over Delft: acht literaire routes* (2008). Tot 2007 was hij leraar Nederlands aan het Stanislascollege te Delft.

Drs. J. van Horsen (Den Haag 1980) is afgestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam, richting Archeologie van de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Hij is als archeoloog en specialist aardewerk op projectbasis actief bij Archeologie Delft en werkt aan verschillende onderzoeken.

Dr. P.C.J. van der Krogt (Delft 1956), lid van de redactiecommissie, studeerde fysische geografie en kartografie te Utrecht. Hij promoveerde in 1989 op het proefschrift *Globi Neerlandici: De productie van globes in de Nederlanden*. Hij publiceerde diverse artikelen en boeken over de historische kartografie en over de geschiedenis van Delft. Hij is als historisch kartograaf werkzaam bij het onderzoeksproject Explokart van de

Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam. Hij is lid van de commissie Straatnaamgeving van de gemeente Delft.

G.L. Lansbergen (Rotterdam 1940) studeerde pastoraal theologie; hij was werkzaam als leraar catechese in het voortgezet onderwijs en als geestelijk verzorger in de gezondheidszorg. Hij maakte deel uit van de redactie van de Stichting Midden Onder U die liturgische uitgaven verzorgt. Hij is secretaris van de Stichting Kerkelijk Erfgoed Delft.

B. Penning MA (Dordrecht 1983) studeerde archeologie aan de Universiteit van Leiden. Sinds 2004 is hij als archeoloog werkzaam bij Archeologie Delft, waar hij momenteel projectleider is van het archeologisch onderzoek binnen het Spoorzoneproject.

R. Siteur (Kerkrade 1945) was werkzaam bij het waterschap Regge en Dinkel te Almelo, laatstelijk als hoofd belastingen. Hij is op jeugdige leeftijd al begonnen met stamboomonderzoek en heeft bij het genealogisch onderzoek in de loop der jaren alle ontwikkelingen meegemaakt: van de archiefambtenaar met de grijze stofjas tot aan de huidige digitale mogelijkheden. Hij is nu actief als vrijwilliger bij het Historisch Centrum Overijssel (HCO) en het Historisch Archief te Almelo. Hij werkt momenteel aan het levensverhaal van een bijzondere voorouder en houdt dit binnenkort af te ronden met de publicatie van een boek.

A.J.J. Struijk (Delft 1950) was werkzaam als kwaliteitsfunctionaris en archivaris. Hij doet al lange tijd onderzoek naar de geschiedenis van de Delftse molens en schreef daarover diverse artikelen. In 2013 verscheen zijn boek *Van stadswal naar tunneldak*, over de geschiedenis van molen De Roos. Hij was mede-auteur van het boek over de molen Windlust in Nootdorp, dat in 2015 verscheen. De auteur is als vrijwilliger al vele jaren actief als rondleider en museumbeheerder op museummolen De Vlieger in Voorburg.

Dr.ir. H. Talstra (Amsterdam 1977) is als civiel ingenieur werkzaam bij ingenieursbureau Svašek Hydraulics te Rotterdam. Hij verhuisde in 1995 voor zijn studie naar Delft en woont daar nu nog steeds met zijn gezin. In 2011 promoveerde hij aan de TU-Delft op een proefschrift over turbulente stromingen in rivieren. Hij is erelid van de Delftse christelijke studentenvereniging C.S.R. (Civitas Studiosorum Reformatorum) en publiceerde in 2001 het geschiedenisboek *Veertig Roem*, over 100 jaar historie van de verenigingen S.S.R. (thans De Koornbeurs) en C.S.R. In 2005 was hij co-auteur van het boekje *Dagelijks leven met God - Een lees- en werkboek over christelijke spiritualiteit*. Sinds 1997 is hij lid van de Christelijke Gereformeerde Kerk Delft, waar hij vanaf 2017 penningmeester is.

A.A.M. Warffemius (Delft 1940), was sinds 1964 tot aan zijn pensionering in 2005 als bouwhistoricus verbonden aan de voormalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg, thans Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Tot 1978 verrichtte

hij tijdens de restauratie van diverse monumenten onderzoek en bracht deze in beeld. Na 1978 werkte hij mee aan verschillende publicaties in de reeks Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Hij publiceerde onder andere: *400 jaar kerken in de Papenhoek, de Maria van Jessekerk en haar voorgangers*, 2005; *Ootmarsum binnen de wallen, 40 jaar bouwhistorisch onderzoek*, 2006 en Cuypers en Arnhem, *Arnhems Historisch Tijdschrift*, juni 2010, 73-86.

Drs. K. van der Wiel (Leiden 1950) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en is mede-initiatiefnemer van de website *Achter de gevels van Delft*. Hij publiceerde diverse boeken en artikelen over sociale en agrarische geschiedenis (zowel over Delft, Leiden als Noord-Holland) en geeft geregeld cursussen over historisch huizenonderzoek.

B. van der Wulp ('s-Hertogenbosch 1956) heeft sinds 2016 zitting in de redactiecommissie van *Delfia Batavorum* en is als publieksarchivaris werkzaam bij het Stadsarchief Delft.

Lijst van adverteerders

Fa. Du Clou	192	Fred Nijs, Fotobureau	114
Hotel de Emauspoort	180	Schols en 't Hart Grafmonumenten	134
Humanitas Delft	53	Van Silfhout & Hogetoorn	149
Intercomfort	54	Stadsarchief Delft	24
Van Kapel Elektrotechnisch Bureau	133	Stads Koffyhuis	182
Fred Leeftang	180	Westvest, notarissen	150
Van der Leeuw Optiek	96	Van Witteloostuijn Projekt/ woninginrichting	175
Leonidas (Chocolaterie en Lunch- room) & Georg Jensen Damask	74	Slijterij & Wijnhandel 'De Wijnstok'	192
gebr. Mensert BV Aannemersbedrijf	113	Zorgdrager	176
Naaborg Bouwbedrijf	182		

Fotoverantwoording

Archeologie Delft, 193, 194,
195, 196-boven, 196-onder, 197,
198-onder
Edith van den Berg, 191-onder
British Library, Londen, 75
Fischer's Auction, Ede, 183
Collectie Theo **van der Heijden**, 135
Riet **Jutte-van der Krogt**, 37
Katholiek Documentatiecentrum,
Nijmegen, 136
Peter van der Krogt, 36, 38boven, 50,
201
René van der Krogt, 65-onder,
128-onder, 130, 137-boven,
137-onder, 177, 185-rechts, 187,
188-rechts, 189-rechts, 191-rechts-
boven, 204
Museum de **Lakenhal**, Leiden,
88-onder
Fred Leeflang 25, 26, 28, 30, 35,
38onder, 40, 45, 47, 48, 52
Het Nieuwe Instituut Rotterdam,
foto's auteur 154, 155, 170
Fred Nijs, 32, 34
Paul van de Peppel, 198-boven
Collectie Museum **Prinsenhof**, 56, 97,
139
- id., foto Tom Haartsen, 87, 88-boven
Tammo Remmerswaal, 19
Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed,
Amersfoort, 117, 131-onder
- id. foto G. Dukker 1969, 157-boven,
162, 168
- id. foto P. van Galen 2010, 172
Rijksmuseum Amsterdam, 73, 78
Guus Schonewille, 12
Stadsarchief Delft, 58-onder, 60, 62,
65-boven, 67, 68, 69, 70, 90, 98, 99,
105, 106, 109, 128-boven, 131 (Foto
A. van Oosten), 132, 138-boven,
138-onder, 151, 152, 155, 156,
157-onder, 158, 164, 189-linksboven

Collectie Kerkelijke Stichting **Stalpaert
van der Wiele**, 103, 110
Aart Struijk 55, 57, 61, 66, 71-boven, 72
**Universiteitsbibliotheek Amster-
dam**, Bijzondere Collecties, 58-boven,
118-119, 122, 125
Universiteitsbibliotheek Leiden,
126-boven
Wikimedia - Museum de Arte de
Ponce, 59
Collectie dhr. **Wilbrink**, Son en
Breughel, 126-onder
en foto's uit de collecties van diverse
auteurs en Le Comte genomineerden.

Wij hebben al het mogelijke gedaan om
rechthebbenden op de afbeeldingen te
achterhalen. Mocht u van mening zijn
rechten op bepaalde afbeeldingen te
kunnen doen gelden, verzoeken wij u
contact op te nemen met de redactie.

Naamregister

samengesteld door Frida de Jong

- A13 44
Abrams, Maertgen 83
Abtswoude, verzorgingshuis 46
Achter de gevels van Delft, werkgroep 18
Achterom 16, 39, 82, 83, 193
Adelbertkerk 169
Akker, Ger van den 33
Akker, Jan van den 42, 181
Alberdincq Thijm, Josephus Albertus 135-146
Albrecht van Beieren 59
Almode, Hofje van 101
Annastraat 57
Arends, Isabel 37
Armamentarium/Arsenaal 21, 26, 30, 130
Asvest 193
Avalex 29
Bagelaar, Anna Susanna 125
Bagelaar, Ernst Willem 126
Bagelaar, Jan Hendrik 116, 124, 125, 127
Bagijnhof 27, 83, 97, 99, 101
Bakx, Jean Paul L. 199, 209
Bali 115-117, 120, 126, 127, 129
Baljé, Christiaan 25
Bargius, pater 99
Bastiaansplein 37
Bastiaanspoort 20
Bastiaansvest 59, 69
Batavia 124
Beck, David 77-79, 88-92
Beck, Hendrik 77, 79
Becker, Peter 4, 11
Behoud Stadsschoon, Commissie (CBS) 18-23
Behoud van de Sint-Hippolytuskerk, Stichting tot 169
Belle, Jacob van 82
Berckel, A.J. van 135, 153
Berghuys, Frits 16
Bicker Caarten, Anton 58
Bik, A.J. 122
Bilt, Dirck van der 88
Bima 122, 123
Binnenstad Noord, belangenvereniging 43
Binnenwatersloot 21, 22, 49
Birna 181
Biskaje, Golf van 124
Blaak, Wilco 49
Bleyswijck, Dirk van 89, 90
Bleyswijckstraat, Van 26, 41
Blok, Gerardus 132
Bluesfestival 28
Boitet, Reinier 57, 138
Bollina, Joseph 104
Bolwerk 19, 20
Boonenburg, Wim 115
Bordeaux 124
Borselen, Corstiaan van 78
Borssom, Anthony van 64
Bosch, Johannes van der 124
Boshoff, organist 165
Botanische Tuin 14, 44
Bottemanne, C.J.M., bisschop 160, 161
Bouwlust, buitenverblijf 125, 126
Bouwmeester, Gerrit 107
Brabantse Turfmarkt 83, 112, 163
Brandligt, Stephan 43
Braun, Georg 65
Briensz., Willem 59
Brier, pater De 102
Brouckman, Coenraet Harmensz. 40
Brouwer, Marcel 31
Buitenhof 31, 42, 47
Buitenwatersloot 37, 78
Bult, Epko 78
Burgwal 61, 98, 100, 102-104, 107, 152
Bussemaker, Jet 39
Buzing, George 18
Bijsterveldt, Marja van 13, 25, 26, 36, 39, 46, 48
Cameretten 184
Camp, Willem van der 97
Canon 11, 17
Cassidy, keurmeester 197
CDA 30
Cepezed, architectenbureau 21
Chamber Music Festival, Delft 41, 42

Choorstraat 83, 185
 Chopinlaan 31
 Christelijk Gereformeerde Kerk (CGK) 177-179
 Christelijk Lyceum Delft (CLD) 17
 Christenunie 27
 Chijs, Jacobus van der 116, 125, 127-131
 Chijs, Jan Theodoor van der 125
 Chijs, Pieter Otto van der 125
 Cicionina, Club 31
 Claassen, Willy 11
 Club Caesar 43
 Cocquyt, Tiemen 12
 Coenderstraat 19, 194, 195
 Collette, Joan 165
 Commissie-Deetman 51
 Crippon, Annetje 69
 Crippon, Maria 69
 Crommelinlaan 199
 Cultureel Erfgoed, werkgroep 11
 Cuypergenootschap 29
 Cuypers en Stolzenberg, atelier 161, 163
 Cuypers, Pierre J.H. 152-173
 D66 27, 30
 Deardorff-McClain, Nan 187
 Deelstroom Delft, energiecoöperatie 50
 Delff, Cornelis Jacobsz. 30
 Delft Fringe Festival 36
 Delft Mama, stichting 39
 Delft voor Elkaar 40
 Delfland, Scholencombinatie 26, 44, 45
 Delftse Hout, waterspeeltuin 33
 DelftseBuur 27
 Delft-Zuid, station 51
 Deltares 43, 46
 Deltax 43
 Den Haag 79
 Den Hoorn 42
 Deursen, Bram van 33
 DHL 50
 Dirklangenstraat 83
 Dobbelaere, Jules 163
 Doelenplein 168
 Doelenstraat 83
 DOK 29, 39, 179
 Donker, C. 90
 Dordrecht 125
 Dort, Rosella van 128, 130-132
 DSM 33
 Dubero, Robin 17
 Duinkerken, huis 104
 Dussen, Van der, restaurant 27
 DUWO, stichting 43, 186
 Duyst, Cornelis 99, 100
 Duyvelsgat 55, 58, 63-72
 Duyvelsgatmolen 55, 56, 62-64, 68, 69
 Ecodusweg 34
 Eindhoven 125
 Ekamper, Peter 75, 209
 Engelen, Jan van 104
 Erfgoedlijn Trekvaarten 44
 Eijk, Piet van der 16
 Fabricius, Carel 46
 Fabriciusstraat 184
 Festo 50
 Fischer's Auction 183
 Flores 116-119
 Foreest, Pieter van 75, 82, 87, 88
 Förster, Ferrie 32, 33, 36, 48
 Franquemont, Carel von 116, 123, 124
 Fundatie van (de vrijvrouwe van) Renswoude 11-13, 23
 Gabriëlschool 40
 Gantel 42, 57
 Garnaat, Kees 33
 Gasthuis 84, 92
 Gasthuislaan 82, 83, 85
 Gasthuisplaats 22
 Geerweg 55-58, 60, 61, 68, 83, 85
 Gemeenlandshuis van Delfland 40, 44
 Geraets, Coby 42
 Geraets, Jan 42
 Gerritsz., Jacob 76
 Gerytsz., Bruyn 59
 Gereedschapsmuseum Mensert 41
 GGZ Delfland 28
 GGZ Delflandpark 39
 Giersbergen, Wilma van 4, 11, 183, 209
 Gillemans, John 44
 Gist- en Spiritusfabriek, Nederlandse 33
 Goedhart, Pieterella Hendrika 184
 Goesstraat, Van der 39
 Goltzius, Hendrick 75
 Gommert, Joanna 104

Gouda 90
 Gouweleeuw, Joop 27
 Graaf, J.J. de, deken 164, 165
 Graaf, Rens de 13
 Groenendaal, J. van 160
 Groenlinks 27, 30, 47
 Groenmolen 130, 131
 Groot, Hugo de 65, 67, 68
 Groot, Jan de 65
 Grotius College 17, 49
 Gugel, E. 170
 Haagpoort 62, 75
 Haagse Hogeschool 37
 Haen, Willem de 76
 Hagen, Tim van der 32
 Hagius, Isaac 88
 Halderen, Johan van 40
 Halderen, Martin van 178
 Ham, De 86
 Hammat, slavenhandelaar 116
 Harmansz., Vrederic 59
 Harmenkoksiaan 85, 86
 Harmsen, Pauline 4
 Harnaspolder 13, 25, 41
 Harpe, Lennart 36, 39
 Harst, Gertjan van der 189, 209
 Hart, Jan Paul 't 178
 Hart, Robert 't 178
 Heeringa, Bionda 29
 Heilige Geestkapel 169
 Heilige Land 33
 Hekker, Aletta 26, 31, 39, 43
 Hendrick de Keyser, vereniging 23, 43
 Heijden, Theo van der 135, 209
 Hippolytusbuurt 183
 Hippolytuskapel 169
 Hippolytuskerk 4, 7, 11, 112, 151-173
 Hof van Delft 178
 Hogenberg, Frans 65
 Holierhoek, Jaap 33
 Hoogheemraadschap van Delfland 29, 32, 46, 50, 52
 Hooikade 20
 Hopersz., Jan Pieter 59
 Horizon, basisschool De 39
 Horszen, Jorrit van 193, 209
 House of Delft 194, 195
 Houtman, Jan 88
 Houttuinen 20, 132, 195
 Houve, Gijsbrecht van der 87, 88
 Hoving, Anjeli 17
 Hugensz., Bertelmees 59
 Humanitas 40
 Huszár 22
 Huygens, G., pater 165
 Huyter, Jan de 75
 Iepen Hof 46
 Ikea 30, 34
 Imbrecht, Symon Joosten 88
 Indië 92, 181
 Indonesië 44, 117
 InHolland 37
 Ireneboulevard 19
 Irenetunnel, Prinses 47
 ISOFA 40
 Itz, G.N. 151
 Jacobs, Irene 11, 16
 Jaffa 46, 177-179
 Jagt, Frits van der 16
 Jan Anderson, streekmuseum 16
 Jansz., Claas 63, 67
 Jansz., Jan 83
 Java 124
 Jessehof 43
 Jonckers, Guido 39
 Jongma, Stephan 27, 45
 Jonquière-Kamps, Ansjie 33
 Jooss, Bathasar 70
 Joris, Trijntje 84
 Jouwe, Nicolaas 44
 Juliana, koningin 184
 Kamer van Charitate 84, 92, 101
 Kanaalweg 46
 Kantoorgracht 139, 145
 Karel van Bourgondië 62
 Karthuizerklooster 27
 Keer, Leon 37
 Keers, Astrid 16
 Kemper, Els 16
 Kerkelijk Erfgoed, Stichting 48
 Kerkelijke Kunst Nederland, Stichting 169
 Kerkpolder 47
 Ketelanus, Adriaan 69
 Kethelstraat 130, 131

Keulen102
 Keuning, Lex 17
 Kinschotstraat, Van 34
 Kisiepo, Tilly 47
 Klauwshofje 101
 Kledingmagazijn, Rijks 132
 Klerkx, Guido 42
 Kleijne, J. 128
 Klok, brouwerij De 137
 Klok, café De 42
 Klokmansteeg 138
 Kloksteeg 137, 138
 Klomp, Bierhuis De 48
 Kluft, René 50
 Koegler, Willem en Greet 185
 Kok, J.P.J., deken 170
 Kolk 56, 57
 Koormarkt 16, 22, 61, 62, 82, 186
 Koplopers, atletiekvereniging De 35
 Korenbeurs 183
 Korte Breedsteeg 125, 131
 Korte Geer 33, 130, 131
 Kramer, Rob 35
 Kringloop, De 34
 Krogt, Peter van der 4, 209
 Krogt, René van der 4
 Kromstraat 31, 34
 Kruisstraat 20, 31
 Kruit, Evelien van der 50
 Kruk, Peter van der 4
 Kruk, Piet van der 14, 16
 Krukus 58, 199
 Kuijper, H.J., deken-pastoor 167
 Kuyperwijk 39
 Kuijvenhoven, Robin 17
 Kwaliteitskamer 20-21
 Laan van Lekkerkerk 34
 Laan van Overvest 178
 Laantje van Mater 132
 Laatste Eer, De 46, 50
 Laga, roeivereniging 50
 Lambert van Meerten, Huis 43
 Lambrechtsz., Thomas 63
 Landzaad, Marja 45
 Lange Geer 21
 Langstraat, Jan 37
 Lansbergen, G.L. 210
 Le Comte 11, 185-191
 Leesvereniging, R.K. 160
 Leeuw, Rob van der 12, 190
 Leeuwen, Wim van 48
 Leeuwenhoekpark, Van 20, 132
 Leidschendam 62
 LSV 41
 Lijm & Cultuur 46, 51
 Maas 56
 Maasvlakte 16
 Man, moeder Wange 117
 Mandelezaal, Van der 41
 Manggarai 117, 122
 Maria van Jessekerk 104, 169
 Mariage, restaurant Le 30
 Maria-Magdalenaklooster 76, 89
 Marken, J.C. van 16
 Markt 33, 36, 44, 77, 83
 Mast, Jan van der 16
 Maxima, koningin 31, 32, 43
 Meer, Willem van der 87, 88
 Meilink-Hoedemaker Laura 16
 Meisjeshuis 12
 Mekelweg 43
 Mensert, Gerrit 41
 Mensert, Jan 41
 Mensert, Willem 41
 Mierevelt, Michiel van 87, 88
 Mindert van der Veen, Willem 33
 Mirzazade, Nushaba 29
 Moe's Tuin 46
 Moerman, Janelle 48
 MOJO 13
 Molenpoort 98, 100, 104
 Molenstraat 61
 Molslaan 76, 83, 128-130
 Museum Alkmaar 17
 Naaktgeboren, firma 36
 Naï, zuster Wange 117
 Napoleon Bonaparte 125
 Nederlof, Robert 13
 New York 194, 197
 Nieuwe Delft 194, 197
 Nieuwe Gracht 19
 Nieuwe Haven 36
 Nieuwe Kerk 11, 31, 40, 49, 79, 126, 151,
 169-171

Nieuwe Langendijk 56, 60, 61, 67, 69, 70, 178
 Nieuwelaan 85, 187
 Nieuw-Guinea 44
 Nieuwstraat 183
 Noordeinde 61
 Nootdorp 64, 67
 Nootdorpsevaart 63, 64
 Nuon Solar Team, Delft 46
 Nijverheidsstraat 41, 197
 ODIN, atletiekvereniging 14
 Olsder, Gert-Jan 11
 Olsder-Toxopeus, Elke 6, 11
 Oor, atelier 163
 Oosteinde 61, 83, 85
 Oosten, Geertruide van 136
 Oost-Indië 115, 116
 Oostpoort 61, 77, 90
 Oostsingel 16, 18, 59
 Open Monumentendag 17, 44
 Oude Delft 16, 21-23, 41, 42, 56, 57, 62, 68, 75, 82, 137, 138, 160, 169, 184
 Oude en De Nieuwe Delf, belangenvereniging De 33, 43
 Oude Kerk 37, 38, 57, 75, 76, 79, 82, 138, 171
 Oude Langendijk 12, 22, 49, 83, 98, 99-102, 104, 107, 112, 190,
 Oude Mannenhuis 84
 Oudheidkundige Werkgemeenschap Delft 31
 Overschie, Simon Jacobsz. 82
 OWEE 41
 Oijen, C.J. van 169
 Palmer, keurmeester 197
 Papaver, De 25, 50
 Papenhoek 97, 102
 Parkeergarage Delft, Stichting 50
 Parijs 125
 Pastoor van Arsparochie 167
 Pastoor var Arskerk 29
 Patijn, Wytze 20, 22, 49
 Pecha Kucha 12, 15, 16, 18
 Penning, Bas 194, 210
 Peperstraat 22, 49, 77
 Pesthuis 77, 79, 84, 85, 88-90, 92
 Philips van Bourgondië 60
 Philipsd., Lieven 63
 Phoenixstraat 43
 Piccardt, fam. 70
 Pieter van Foreest, zorginstelling 45
 Pieterstraat 82, 83, 86
 Platform Spoor 23
 Plato, Miriam 29
 Poel, Pieter van der 77, 78
 Poete, broer Wange 117, 120
 Poppesteeg 16, 19
 Poptahof 35, 46
 Porceleynse Fles 70, 167
 Post, Jacobus 130
 Prinsenhof, Glasatelier 't 165
 Prinsenhof, Stedelijk Museum Het 11, 12, 30, 31, 39, 41, 46-48, 169, 183
 Prinsenhofgarage 35
 Prinsenkelder 28
 Proot, Joannes 103
 Protestantse Gemeente Delft 49
 PvdA 27, 30
 PVV 30
 Pijlermonument 19
 Pijnacker 64
 Pijnacker-Nootdorp 49
 Pijpenla, bistro De 30
 Raam 139
 Raaphorst, Ernst 32
 Rabobank Zuid-Holland 11
 RataPlan 31
 Ravestein, Francisca 49
 Ravesteyn, Adriaen P. 84
 Reinier de Graaf, Gasthuis 32, 45, 48
 Reinwardt C.G.C. 122
 Remery, Frans 13
 Ridder, Jan de 78
 Rietveld 61, 82, 83, 85
 Rome 92, 102
 Romeyn, plateelbakkerij De 194
 Roos, molen De 18
 Rossum, J.Th. van 166
 Rotterdam 90
 Rotterdamseweg 44, 52, 125, 188
 Ruis, Marianne 45
 Rijksakademie van Beeldende Kunsten 135
 Rijksmuseum 126, 166, 170
 Rijnland 62
 Rijn-Schiekanaal 44
 Sacramentskerk 165
 Salm, C.P., pastoor 165

Sanctus Virgilius 40
 Sandow, atletiekvereniging 15
 Sandow, sportman 14
 Sar, Philip van der 26
 Sari, broer Wange 117, 120
 Schepper, Ignatz de 15
 Schie 36, 56, 62, 125
 Schiedam 126
 Schieoever 51, 52
 Schoemaker Plantage 26
 Schoemakerstraat 42
 Scholl, Dirk 11
 Schols & 't Hart, firma 178, 179
 Schols, Jacobus 178, 179
 Schols, Jannetje 178, 179
 Schols, Maria Sophia 178
 Schonewille, Kim 12, 13
 Schoonhoven, Elisabeth 104
 Schout, Harald 189
 Schouten, Jan 165
 Schuer, Theodoor van der 91
 Schuurman, Claire 31
 Schuijlenburchstraat, Van 39, 48
 Simon Carmiggelschool 27
 Simonis & Buunk 183
 Simonis, Eugène 65
 Simonsstraat 165
 Sint-Agathaklooster 59
 Sint-Agathaplein 44, 48
 Sint-Barbaraklooster 59, 102
 Sint-Claraklooster 68-70, 139
 Sint-Hiëronymusklooster 137, 138
 Sint-Hippolytuskerk 4, 7, 11, 112, 151-173
 Sint-Jorisgasthuis 57, 61
 Sint-Jozefkerk 112, 151, 153, 169
 Sint-Sebastiaansbrug 23, 28, 34
 Siteur, Ron 115, 210
 Skaug, Sunniva 31
 Sluipsteeg 57
 Smit, Jaap 40
 Smith, 90
 Smits, D. 116, 124
 Snickers, P.153
 Soembawa 123
 Soerabaya 116, 120, 123, 124, 127
 Spanje 79
 Spoorman, H.L., pastoor 153
 Spoorringel 51
 Spoorzone 19, 25, 30, 197
 Staalhaven 44
 Staalweg 44
 Stadsarchief 11, 18, 41, 42, 44
 Stadsboterhuis 127, 128
 Stadskoffyhuys 184
 Stalpaert van der Wiele, Joannes 136
 Stanislas College 17, 31, 42, 52
 Stationsplein 11
 Stefanna, verzorgingshuis 27
 Stevin, Simon 65-68
 STIP 46
 Stips, Floyd 17
 Stom, Bernadette 27
 Strategisch Monumentenoverleg 11, 23
 Strik, W., pastoor 153
 Struijk, Aart 55, 210
 Sul, J.G., deken 169
 Swaaij, G.J. van 172
 Symonsz., Claes 59
 Sijnke, Peter 13
 Talstra, Harmen 177, 210
 Tanthof 179
 Technische Universiteit / Hogeschool 16, 26,
 27, 37, 40, 42, 44, 46, 49, 51, 71
 Technopolis 27, 52
 Tetar van Elven, Museum 39
 Theresiakapel 164
 Thomassen, Theo 13
 Tielmansz., Hugu 59
 TNO 42
 Tonnaer, J.H. 160, 161, 163
 TOP 22
 Tou, Claes 82
 Trajkovik-Marinovik, Milena 29
 Treling, Bertram 33
 Trier, Heyndrick van 138-145
 Tweemolentjeskade 71
 Tweemolentjesvaart 57, 63
 Tijn, Peter van 11
 Tzortzi, Tonia 29
 Uyttenbrouck, Franck van der 88
 VAK 12, 29, 39
 Vallensius, Jacob 87, 88
 Varend Corso 42
 Velde, Sybren van der 46

Veldhuis, Herman 165
 Velthoven, Derk van 17
 Verhoeven, Gerrit 13, 17
 Verkerk, Bas 46
 Verlaat 58
 Vermeer Centrum 32, 48
 Vermeer, Johannes 25, 32, 35
 Verwersdijk 61, 76, 77, 83, 89, 153, 157
 Veste, Theater De 50
 Vesteplein 43
 Vestia 43
 Vidomes 39, 43
 Vinshemius, Gerardus 79
 Viruly, Pouwels 88
 Vis, Ronald 44
 Visser, Berry 12, 13
 Viverius, J. 84
 Vlaardingingen 16
 Vlamingstraat 16, 83
 Vliet 62
 Vlis, Ingrid van der 4, 13, 37
 VOC 115
 Voedselbank 44, 45
 Voldersgracht 16, 25, 84
 Voorhof 42
 Voorstraat 57, 62, 82, 151, 153, 160, 166
 Vos, Ida 17
 Vosmaer, Daniël 59
 Vosmaer, Sasbout 97
 Vrije, Maria Elisabeth 107
 Vrijenban 42
 VSSD 33, 43
 VVD 30
 Waalse Kerk 48
 Wagner, Sabine 29
 Wange (familie) 115-132
 Wapen van Savoyen, huis 41
 Warffemius, Ab 151, 210
 Warffemius, Abraham 153
 Wassenburg, Arie 4, 183
 Wateringsevest 23
 Wees, Trudy van der 14
 Weeshuis 12, 13, 83, 183
 Well, Chris van der 83
 Well, Dirck van der 88
 Well, Johan van der 87, 88
 Welle Donkers, Henriëtte 16
 Welstand en Monumenten, Commissie voor
 20, 21
 Wesel 100
 Wesseling, dansschool 36
 Westeinde 130
 Westerhout, Adriana 104
 Westerhout, Willem 104
 Westerkwartier 25, 132
 Westrom N.V. 34
 Westsingelgracht 23, 32, 50, 57
 Westvest 19, 23, 130
 Weijer, Chris de 13
 Wiel, Kees van der 16, 18, 75, 211
 Willem-Alexander, koning 46
 Willemsz., Jan 63
 Wit, J.G.J. de 188
 Witte, Emanuel de 17
 Witteloostuijn, Dick van 33
 Woonbron 33
 Woonhave 43
 Wulp, Bas van der 4, 13, 45, 87, 181, 211
 Wijnhaven 78
 Yperstraat 20
 Zeldenrust, molen 70
 Zet, Hans van 't 16
 Zoeterwoude 178
 Zuidervaart, Huib 12
 Zuidkolk 22
 Zuidpoort, belangengroep 31, 43
 Zwarte Zee 76
 Zweth 126

Historische Vereniging Delfia Batavorum

Activiteiten

Om de belangstelling voor de geschiedenis van Delft te vergroten en te stimuleren ontplooit de Historische Vereniging Delfia Batavorum, opgericht in 1935, verschillende activiteiten.

De vereniging brengt een **jaarboek** uit met vaste rubrieken en historische artikelen. De leden ontvangen het jaarboek zonder extra kosten.

De vereniging kent de **Delfia Batavorumprijs** (de J.W. Blokpenning) toe aan een persoon of instelling die zich bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt voor het bevorderen van de kennis van de geschiedenis van Delft.

Het **Delfia Batavorumfonds** subsidieert projecten, zoals onderzoeken en historische publicaties die betrekking hebben op Delft.

De vereniging reikt jaarlijks de **Le Comteprijs** uit voor een verfraaiing van het Delftse stadsbeeld.

De **Commissie Behoud Stadsschoon** waakt voor het behoud en het herstel van cultureel erfgoed in Delft.

Jaarlijks organiseert de vereniging enkele **excursies**, waarvan minstens één buiten Delft.

Gemiddeld zes keer per jaar verzorgt de vereniging een **lezing** over veelal specifiek Delftse thema's.

Jaarlijks reikt de vereniging de **Geschiedenisprijs** uit aan de leerlingen van het voortgezet onderwijs met de hoogste score voor hun eindexamen geschiedenis (mits het een 8 of meer is).

De vereniging houdt leden op de hoogte van deze activiteiten door middel van **Delf - Cultuurhistorisch Magazine voor Delft** en een **nieuwsbrief**.

De vereniging heeft een website: <http://www.delfia-batavorum.nl>

Lid worden

U kunt het werk van de Historische Vereniging Delfia Batavorum steunen door lid te worden. U levert daarmee een bijdrage aan het behoud van het historische erfgoed in Delft. Bovendien kunt U dan deelnemen aan de activiteiten van de vereniging.

Aanmelden kan bij het secretariaat:

**Delfia Batavorum, Oranje Plantage 39, 2611TK Delft,
e-mail info@delfia-batavorum.nl.**

<http://www.delfia-batavorum.nl/>